

BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Sayı: 10
Aralık 2019
ISSN: 2148-6700

BAYBURT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
JOURNAL OF DIVINITY FACULTY OF BAYBURT UNIVERSITY

ISSN:2148-6700 - e-ISSN 2630-595X

Üniversitesi Adına Sahibi / Owner on behalf of Bayburt University
Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU (Dekan / Dean)

Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief
Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU (Dekan / Dean)

Editör / Editor
Dr. Öğr. Üyesi Dr. Ahmet ÖZKAN

Editör Yrd. / Editorial Assistants
Dr. Öğr. Üyesi Dr. Mehmet SEVER

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU / Bayburt Üniversitesi
Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK / Bayburt Üniversitesi
Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ / Bayburt Üniversitesi
Prof. Dr. Emin AŞIKKUTLU / Trabzon Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ALICI / Erzincan Üniversitesi
Prof. Dr. Sadık KILIÇ / Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ / Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa et-Toubi / Ibn Zohr Üniversitesi FAS
Prof. Dr. Abdulaziz Arb / Taif Üniversitesi S. Arabistan
Prof. Dr. Abdulaziz Şeyban / Kasım Üniversitesi S. Arabistan
Doç. Dr. Yusuf ŞEN / Bayburt Üniversitesi
Doç. Dr. Nevzat AYDIN / Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yakup MAHMUTOĞLU / Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ömer DEMİR / Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZKAN / Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Eid Fathi Abdullatif Abdulaziz / Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SEVER / Bayburt Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu / Scientific Advisory Board
Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU
Recep Tayyip Erdoğan Ün. İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN
Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Hulusi ARSLAN
İnönü Ün. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Şehmus DEMİR
Gaziantep Ün. İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE
Prof.Dr. Cengiz GÜNDOĞDU
Atatürk Ün. İlahiyat Fakültesi

İndeksler

OpenAIRE

RİSAM
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

Yazışma Adresi / Contact Address

Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dergi), BAYBURT
Tel: +90 458 211 11 53, +90 458 211 11 92 -93 Fax: +90458 211 11 95
e-mail: ilafdergi@bayburt.edu.tr

Tasarım / Baskı

Rana Ajans / Muhammet S. KARACA

SAYI HAKEMLERİ

- Prof. Dr. İsrail Balcı**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail Bayer, Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Hanifi Şahin, Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt Poyraz, Artvin Çoruh Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Aydın, Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fikri Güney, Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdulvehhab Gözün, Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Numan Çakır, Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hatice Keleş, Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Kaya, Bayburt Üniversitesi

İçindekiler / Contents

Araştırma Makaleleri

ŞEHİR TARİHİ AÇISINDAN OSMANLI ŞEHİRLERİNİN SOSYAL VE FİZİKİ YAPISI

SOCIAL AND PHYSICAL STRUCTURE OF OTTOMAN CITIES IN TERMS
OF CITY HISTORY

Abdurrahman OKUYAN

7-32

ÇAĞDAŞ MİSİR ŞİİRİNDE OSMANLI HİLAFETİ İÇİN YAZILAN MERSİYE

THE LAMENTATIONS OF THE OTTOMAN CALIPHATE IN MODERN
EGYPTIAN POETRY

Abdelkarim Amin Mohamed SOLİMAN

33-62

DKAB VE İHL MESLEK DERSLERİ ÖĞRETMENLERİNİN DERSLERİNDE KULLANDIKLARI ÖĞRETİM TEKNOLOJİLERİ- MATERİYALLER VE KONUYA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

TEACHING TECHNOLOGIES-MATERIALS USED BY DKAB AND İHL
VOCATIONAL TEACHERS AND THEIR OPINIONS

Ömer DEMİR - Fatma CESUR

63-97

HANBELİ DÜŞÜNCENİN AKLİLEŞME SÜRECİNDE İBN' AKİL'İN EŞARİLİK ELEŞTİRİSİ

THE ASHARISM CRITIQUE OF İBN' AKİL IN THE PROCESS OF
RATIONALIZATION OF HANBELİ THOUGHT

Mehmet SEVER

99-122

AHİRETTEKİ KARŞILIK BAĞLAMINDA KUR'AN'DA SUÇ-CEZA UYUMU -I-

THE HARMONY BETWEEN CRIME AND PUNISHMENT IN THE KORAN IN
THE CONTEXT OF THE RETRIBUTION IN THE HEREAFTER -I-

Resul ERTUĞRUL

123-151

Kitap Tanıtımı

GELENEKTEN GELECEĞE İSLAMİ DÜŞÜNCEDE YENİLİK
MEHMET ZEKİ İŞCAN, KİTAP YAYINEVİ, İSTANBUL, 2015, 339
SAYFA, SERTİFİKA NO: 12055, ISBN 978-605-105-151-2
Muhammet AYDIN

153-158

HAFIZLIK EĞİTİMİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR ED.
CEMİL OSMANOĞLU-ÖMER ÖZBEK,
KAYSERİ: KİMLİK YAYINLARI, 2019, 389S.
Elif METE

159-164

YAYIN İLKELERİ

165-167

Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi /
Journal of Divinity Faculty of Bayburt University
ISSN 2148-6700 / e-ISSN 2630-595X
Sayı: 10 2019/2- Aralık

**Şehir Tarihi Açısından Osmanlı Şehirlerinin
Sosyal ve Fiziki Yapısı**
*Social and Physical Structure of Ottoman Cities in
Terms of City History*

Abdurrahman Okuyan

Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve
Sanatları Anabilim Dalı. Bayburt /Türkiye
PhD., Bayburt University Faculty of Divinity, Department of Islamic
History and Arts. Bayburt/Turkey
aokuyan@bayburt.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-9174-8302

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 07 Aralık / December 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Abdurrahman Okuyan, “Şehir Tarihi Açısından Osmanlı
Şehirlerinin Sosyal ve Fiziki yapısı”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Dergisi*, 10 (Güz) 2019) : 7-32

Öz:

Şehirler, insanların oluşturup inşa ettikleri, ibadethanelerden, eğitim, kültür ve sağlık yapılarından, ticarethanelerden, mahallelerden, konutlardan ve bu mekânların ihtiyaç duyduğu ulaşım ve altyapı gibi tesislerden meydana gelir. İnsanın yaşadığı şehir, mahalle, konut veya çevrelerinde cereyan eden her türlü hareket, insanın bu mekânlarla olan ilişkisini belirlemekte ve inançlarıyla birlikte hayat tarzını şekillendirmektedir. Aynı zamanda kendisinden sonra gelecek olan nesillerinin de hayat tarzlarından inançlarına kadar her türlü sosyal hayatlarını kaçınılmaz olarak etkileyecektir. Müslümanların yaşadıkları şehirlerin kendine has kuralları mevcuttur. Bu kurallar insanların inançlarından, geleneklerinden, kültürlerinden ve hayat felsefelerinden etkilenmiştir. Osmanlı kentlerinin bu kurgunun neresinde yer aldığı, batılı anlamda şehir tanımına ve tarifine uyup uymadığı daima tartışıla gelen bir husus olmuştur. Bu konuyu bir nebze aydınlatmak, Osmanlı şehir dokusunun hangi özelliklere sahip olduğunu ortaya koymak, bu medeniyetlerin farklı bir cihetten değerlendirilmesine ve bazı problemlerin çözülmesine katkıda bulunacağı bir gerçekliktir. Osmanlı şehirlerinin sosyal ve fiziki yapısı bu tür bir araştırmanın ilk ve en mühim basamaklarından birini teşkil etmektedir.

Anahtar Sözcükler: İslam Tarihi, Osmanlılar, Şehir Tarihi, Osmanlı Şehirleri, Sosyal Kurumlar, Fiziki Yapılar

Abstract:

Cities consist of places of worship, education, culture and health structures, commercial buildings, neighborhoods, residences and facilities such as transportation and infrastructure that people create and build. All kinds of movements taking place in the city, neighborhood, residence or environment where people live, determine the relationship of people with these places and shape their lifestyle with their beliefs. At the same time, it will inevitably affect all kinds of social lives, from the lifestyles to the beliefs of the next generations. The cities where Muslims live have their own rules. These rules are influenced by people's beliefs, traditions, cultures and philosophies of life. It has always been debated where the Ottoman cities are located in this fiction and whether they conform to the definition and definition of the city in the western sense. To clarify this issue to a certain extent, to reveal the characteristics of the Ottoman urban fabric to reveal the features of these civilizations from a different aspect of the evaluation and contribute to the solution of some problems is a reality. The social and physical structure of the Ottoman cities constitutes one of the first and most important steps of this kind of research.

Keywords: Islamic History, Ottomans, City History, Ottoman Cities, Social Institutions, Physical Structures

Giriş**A) Konunun Tanımı ve Önemi**

İnsan yaşamı için şehirler hayatın her alanını ilgilendiren değerlerden oluşmaktadır. Şehirlerde dini bağlamda ibadethaneler, ilmi manada mektepler ve medreseler, sosyal hayat bağlamında mahalle ve meskenler, ticari bağlamda alışveriş merkezleri, idari bağlamda devlet daireleri ve hizmet bağlamında da belediyeye ait çeşitli tesisler ön plana çıkmaktadır. Kâinatın en değerli varlığı insanın toplu olarak yaşadığı şehirler onun ihtiyaçlarının giderilmesi gayesiyle çeşitli hizmet alanlarına sahiptir. Bu alanlar ihtiyaçların önceliğine göre belirlenip geliştirilmekte ve şekillenmektedir.

İslam şehirlerinin şekillenmesinde insanların temel ihtiyaçlarının, hayata bakışlarının ve inançlarının önemli bir tesirinin olduğu aşikârdır. Batı değerleriyle İslam beldelerinde yaşayan müslüman halkın değerleri aynı değildir. Günümüze en yakın dönemlerden biri olan Osmanlı şehirlerinin batıların bakış açısıyla nasıl bir şehir planlaması uyguladıkları tarihsel süreçte tartışılmaktadır.

Konuya katkı sunmak maksadıyla Osmanlı şehir dokusunu çeşitli yönleriyle ele alıp sahip olduğu özellikleri ortaya çıkarmak büyük önem arz etmektedir ve araştırmacılara kayda değer bir katkı sunacaktır. Bu bağlamda bu türden araştırmalar Osmanlı şehirlerinin sosyal ve fiziki yapılarının ele alınması açısından ilk basamaklardan birini oluşturacaktır.

B) Kapsam ve Sınırlılıklar

Ele alınan konu 14. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadarki zaman dilimini içermektedir. Kısaca Osmanlı İmparatorluğu dönemini kapsamaktadır. Osmanlı şehirlerinin kurulma aşamasında veya kurulduktan sonra geliştirme veya onarma faaliyetleri gerçekleştirilirken ortaya konan usul ve esaslar araştırmamızın konusunu ihtiva etmektedir. Ayrıca devleti idare eden yetkililerin şehircilik yaklaşımları da ele alınmaya çalışılmıştır.

C) Amaç ve Sorular

Bu çalışmanın ana amacı, Osmanlı döneminde şehirlerin genel tarihleri hakkında malumat vermekten ziyade daha çok fiziki dokuyu yorumlama, şehir tasarımı, kentlerin inşası ve geliştirilmesinde ana kıstaslarla ilgili tarihi bilgiler vermektir.

Şu sorulara verilecek cevaplar sözünü ettiğimiz hedeflere ulaşılması ve tutarlı sonuçlar elde edilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır:

- 1- Selçukluların Anadolu topraklarında inşa ettikleri veya geliştirdikleri mevcut şehirlerde nasıl bir gelişim veya değişim meydana geldi?
- 2- Osmanlı şehirlerinde fiziksel açıdan hangi değişiklikler oldu?
- 3- Türklerin Anadoluya gelişinden itibaren özellikle Anadolu Selçuklularından kalan hangi unsurlar şehirlerde kullanılmaya devam etti?
- 4- Osmanlı şehir yapısında öne çıkan unsurlar nelerdir?
- 5- Anadolu Selçuklu ve Osmanlı şehirleşmesi arasındaki benzer ve farklı özellikler nelerdir?

D) Yöntem

Öncelikle konumuzu tespit edip hemen ardından üzerinde durmayı planladığımız anahtar kelimeleri belirleyip onların kaynaklarda taramasını yapmaya çalıştık. Araştırma konusu ile ilgili gördüğümüz kitap, makale, lisansüstü tezler, sempozyum ve benzeri çalışmalarını tespit edip ivedilikle inceleme aşamasına geçtik.

Araştırmanın ana bölümünü Osmanlı kentsel yapısı ve dönüşümü oluşturmaktadır. Elde ettiğimiz güncel veriler ışığında ulaştığımız bulgulardan yaptığımız çıkarımlarla kentsel gelişimin bir değerlendirmesini yapmaya çalıştık.

1. Osmanlı Şehri

Osmanlı dönemi şehir yapılanmaları hakkında bilgi elde edebileceğimiz önemli kaynaklardan biri olan tapu tahrir defterlerinde *kasaba* ve *şehir* kavramlarının tanımlamaları yapılırken “Cum’a kılınur ve bazarı durur” yer şeklinde bir ifade kullanılmaktadır. Buna göre Osmanlı şehri tanımlanırken “Bazar durur, cuma kılınur” yerlerdir ifadeleri kullanılmaktadır. Şehir, yönetim kademesinde kadı ve subaşı ile birlikte, sanat, ticaret ve zanaat ehli ile bir işe sahip olabilen çeşitli gurupların bir arada yaşadığı bir birim olarak tanımlanabilir. Bu özelliklerden yola çıkarak Osmanlı şehri bağlamında genel bir çerçeve oluşturmak gerekirse; şehirde bir sancakbeyi veya bir kadı bulunmalıdır. Toplu yaşanan yer olması hasebiyle pazar faaliyetlerinin varlığına işaret eden vergiler hakkında da bir takım mevzuat bulunmalıdır.¹

Bununla birlikte Osmanlı şehrinin temellerini etkilemede üç büyük medeniyetin katkısı göz ardı edilemez. Osmanlıların *şehir* konusundaki iki ilham kaynağı Selçukluların ve Bizanslıların şehir kültürüdür. Bunun yanında Osmanlıların Bağdat, Halep, Kahire ve Şam’ı ele geçirmeleri Arap-İslam şehirciliğiyle tanışmalarının kapısını aralamıştır. Ülkenin güneyinde yer alan bu şehirler, Osmanlı şehir hayatı ve kültürü için üçüncü büyük etkeni oluşturur. Bu sentez içerisinde Türk kültürü çok daha ağır basmaktadır. Osmanlı şehri aslında Selçuklu dönemi kent kültürünün bir devamı niteliğindedir. Devletin kuruluşundan İstanbul’un fethine kadar geçen zaman, Osmanlı kültürünün yerleşme sürecidir ve bu dönemde kurumlar, yönetim stratejileri yoğunlukla Selçuklu izlerini taşır. Bundan sonraki yaklaşık elli yıllık zaman dilimi Selçukluya çok benzemeyen, Osmanlı’nın kendine özgü yaşam biçimi ve kültürünün şekillendiği süreç olacaktır.²

Osmanlı şehrinin bir diğer kendine özgü özelliği ise başka kültürlerden direkt olarak etkilenmeksizin *kendiliğinden*, daha doğrusu bir doğallık içinde gelişmesidir. Şehrin yekpare bir yapı olması yerine mescit, cami, mektep, tekke, kitaplık ve hamam gibi yapılar etrafında kurulmuş olması, kendi kendini yöneten idari birimler, mahalleler olarak teşkilatlanması bu doğal gelişimi ifade eder.³ Bu noktada Osmanlı şehrinin kale, ulu cami ve çarşı etrafında kümelenip geliştiği ve şekillendiği görülür.

¹ Nagehan Üstündağ, “Osmanlı’da Şehir ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar Vidin ve Rusçuk Örneği (18.Yüzyıl)”, *Türkiyat Araştırmaları* (Ankara 2005), 2/154.

² Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 2* (İstanbul 1995), 27-28.

³ Mustafa Armağan, “Osmanlı Şehrine Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 5/542.

Osmanlı şehrinde ticari hayat da oldukça canlıdır ve kentsel gelişimin göstergesi olarak ulaşımın kolaylığı, hanların, bedestenlerin, kapalı çarşının bulunması, pazar faaliyetlerinin gelişmiş olması gibi ekonomik ölçütler açısından bakıldığında Osmanlı şehirlerinin hareketli ve bereketli bir tablo sergilediği görülür.⁴

Osmanlı şehir yapısında Selçuklu şehir algısının etkilerinin fazlalığı dikkati çeker. Klasik Selçuklu şehirlerinin en meşhurları olarak Konya, Kayseri ve Sivas'tan söz edebiliriz. Osmanlı Devletinin kuruluşuyla ve batıya doğru genişlemesiyle birlikte şehirler, ahilerin de katkısıyla, Selçuklu örneklerine uygun bir şekilde Türk şehri haline getirilmiş ve Bursa, Edirne ve İstanbul gibi klasik Osmanlı şehirleri teşekkül ettirilmiştir.

Osmanlı şehirleri mümbit araziler olarak daha çok tarımla değerlendirilen ovalar değil de tarım için uygun olmayan yamaçlara kurulmuştur. Yollar genellikle yağmur suyunun kolayca akması için eğimli yapılmıştır. Şehirlerde abidevi binalar yerine uygun alanlarda abidevi ağaçlar bulunmaktaydı. Konutlar da genellikle iki veya üç katla sınırlıydı. Bu tercih deprem kuşağında yer alan Anadolu şehirlerinde yıkımların etkisini azaltmaktaydı.

Bir yerleşim biriminin şehir statüsünde değerlendirilebilmesi için nüfusun büyük bir kısmının meşguliyetlerinin tarım dışı işlerde olması ve geçimlerini bu yoldan temin ettiklerine dair bilgiler bulunmalıdır. Bu özellikleri ihtiva eden yerleşim birimleri, Osmanlı şehir tarihi incelemelerinde *şehir* olarak vasıflandırılmaktadır. Bir yerin kent olabilmesi için belli bir sayının üzerinde insan barındıran bir yerleşim yeri olması gerekir.⁵

Oldukça geniş bir coğrafi alanda hayli uzun bir dönem egemenliğini sürdüren Osmanlı İmparatorluğunda şehirleri yedi alt grupta incelemek mümkündür.

1. Yeni kurulan Osmanlı şehirleri:

Osmanlıların ilk kez kurdukları bu şehirleri; Cısr-i Ergene (Uzunköprü), Çardak, Gebze, İslahiye, Ma'mûretü'l-Aziz (Elazığ), Muşkara (Nevşehir), Yenişehir ve Yozgat olarak sıralayabiliriz.

2- Önceleri menzilen geliştirilip Osmanlı şehrine dönüşen yerleşimler:

Menzil, "durulacak yer, konak yeri" manasına gelir. Osmanlı döneminde bir merkezin menzil olarak belirlenebilmesi için o yerde bazı özelliklerin oluşması gerekirdi. Menzil seçiminde dikkate alınan unsurlar olarak iskele, köprü başı ve dağ geçidinde bulunma, anayol güzergahı üzerinde yer alma ve bölgenin pazar yeri olma gibi özellikler en başta gelen tercihlerdir.

Bu gruba giren şehirler, sultan, sadrazam ve vezirler tarafından, yani saray çevresi tarafından imar edilmiştir. İmar faaliyeti de külliye adı verilen

⁴ Üstündağ, "Osmanlı'da Şehir", 156.

⁵ Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Aile Yapısı ve Nüfus Sorunları Araştırmasının Veri Toplama Teknikleri* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1971), 50.

daha çok bugün ilkokul olan sıbyan mektebi ve medrese gibi eğitim kurumları, cami gibi ibadethaneler, kervansaray ve arasta (çarşı) gibi ticarethaneler, imaret, tabhane (misafirhane), hamam, çeşme ve köprü gibi birkaç yapıdan oluşan yapı topluluklarıyla sağlanmakta idi. Bu başlık altında değerlendirilebilecek yerleşimler şunlardır: Babaeski, Belen, Büyükçekmece, Gebze, Havsa, Ilgın, Karapınar, Lüleburgaz, Payas, Silivri ve Ulukışla.

3. Antik kentlerin çevresinde kurulan Osmanlı şehirleri:

Antik kentlerin çevrelerinde kurulan şehirlerde Osmanlılar sanılanın aksine çevre kültürlerin eserlerini yok etmemiş, daha çok yıkık ve harap yapıların malzemesi taşınarak yeni inşaatlarda değerlendirilmiştir. Bu bağlamda inşa ettirilen cami ve mescit gibi ibadethaneler, hamam, çeşme ve han gibi diğer yapılar beraberinde yeni nüfusu yerleşime çekmiş ve bu tip bölgeler kısa süre içerisinde bir Osmanlı şehri konumuna dönüşmüştür. Balat, Behramkale, Bergama ve Tuzla antik kentlerin yakınlarında veya çevrelerinde kurulan bazı Osmanlı yerleşimleri olarak zikredilebilir.

4. Bizans şehri veya kalesiyken Osmanlı şehri olan yerleşimler:

Önceleri Bizans İmparatorluğuna ait şehirler iken Osmanlı döneminde bu devlete bağlı yerleşim merkezleri olarak Alayşehir, Bilecik, Bursa, Edirne, İstanbul, İzmit, İznik ve Trabzon şehirlerini dile getirebiliriz.

5. Anadolu Selçuklularının iskân dokusu temelinde geliştirilen Osmanlı şehirleri:

Amasya, Antalya, Erzurum, Kayseri, Konya, Sivas ve Tokat gibi bazı Anadolu şehirlerini bu gurupta değerlendirebiliriz. Kuruluşları oldukça eskiye dayanmakla beraber Osmanlılardan önce şehre hâkim dokunun Selçuklu dokusu olması hasebiyle bahsi geçen bu şehirler aynı sınıfa değerlendirilebilirler. Bu şehirlerden günümüze ulaşan eserler, Anadolu Selçuklu dönemi ile Osmanlı kent dokusunun birlikte iç içe ve uyum içinde olduğunu rahatlıkla ortaya koymaktadır denebilir.

6. Beylikler dönemi iskân dokusu üzerine şekillenen Osmanlı şehirleri:

Beylikler döneminin iskân dokusu üzerine şekillenen Osmanlı şehirleri olarak Ankara, Kastamonu, Manisa ve Safranbolu belirgin örnekler olarak dikkat çekmektedir. Osmanlılar bu tip şehirlerde vakıf sistemlerini kurarak, buraların imar açısından zenginleşmelerine ve gelişerek şehir kültürüne katkıda bulunmalarını sağlamıştır.

7. Anadolu dışında kalan diğer kültürlerin üzerine şekillenen Osmanlı şehirleri:

Halep, Kahire ve Şam bu guruba iyi birer örnek oluşturur. Her üç şehirde de Osmanlı döneminde çeşitli vesilelerle hayır sahipleri veya devlet ricali tarafından külliye ya da tek yapılarla inşa faaliyetinde bulunulsa da bu şehirlerde Osmanlı öncesi kültürler daha baskın durumdadır denebilir. Özel-

likle Şam'daki Kanuni Sultan Süleyman Külliyesi Osmanlının kentteki en büyük mimari izi olarak kabul edilmelidir.⁶

Bir Osmanlı şehrinin nasıl ortaya çıktığı ve bu şehri oluşturan unsurların neler olduğu merak konusudur. Bu soruya her dönemde geçerli olabilecek bir cevap vermek gerçekten çok zor görünmektedir. Pek çok dönemde ve pek çok bölgede farklı olarak değerlendirilebilecek saikler ve bu çerçevede oldukça farklı nitelikler ön plana çıkmış olabilir. Bu gerçekten hareketle şehirlerin tamamı için geçerli olabilecek tanımlamalar yapmak oldukça zor görünmektedir.⁷ Bunun yerine incelenecek dönemin ve bölgenin genel eğilimlerinin, şartlarının, beşerî ve coğrafi topografyasının ve hatta yaşanmış siyasi olaylarının göz önünde bulundurulması yoluyla, bölgeye has tanımlamaların ve çözümlerinin yapılması çok daha uygun görünmektedir.⁸

Örneğin 16. ve 17. yüzyıllar açısından konuya bakıldığında, bir şehir için nüfusun en önde gelen kriter ve kavramlardan biri olduğu kolaylıkla anlaşılabilir.⁹ Şehir tarihi açısından incelenmesi planlanan bir şehrin nüfusunun yanı sıra ekonomisinin, idari işlevinin de değerlendirilmesi önemli bir özellik olarak kabul edilebilir.

Bu bağlamda konuyu sosyal ve fiziki unsurlar olarak ayırmak daha sağlıklı ve isabetli olacaktır.

1- Sosyal Unsurlar

A- Vakıf

Her medeniyetin kendisini var eden ve onu ayakta tutan birtakım itici güçlere sahip olduğu bilinmektedir. Bu dinamikler o medeniyetin gelişmesinde, güçlenmesinde ve ilerlemesinde oldukça etkin rol oynarlar. İslamiyet'in doğuşundan itibaren, gelişmesine ve yayılmasıyla birlikte günümüzü de içine alan bir İslâm medeniyeti doğmuştur. İslâm medeniyetini oluşturan ve onun şekillenmesine katkı sunan birtakım tarihî, dinî, kültürel ya da sosyal müesseseden söz edilebilir. Bu kurumların başta gelenlerinden birisi de kuşkusuz vakıflardır. Vakıfların yaygınlığı, işlevselliği ve İslâm medeniyetine katkılarına bakıldığında İslâm medeniyetinin bir vakıf medeniyeti olarak tanımlanmasına imkân vermektedir.¹⁰

⁶ Fatih Müderrisoğlu, "Osmanlı Şehirciliği Üzerine Bazı Gözlemler", *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı, Sanat Yazıları* (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2001), 387-396.

⁷ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, çev. Neyyir Bertkay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 12.

⁸ Üstündağ, "Osmanlı'da Şehir", 154.

⁹ Faroqhi, Anadolu coğrafyasında, vergi veren nüfusu 400-1000 arasında olan yerleri küçük kentler, 1000-3000 arasındakileri orta büyüklükte kentler, 3000'den fazla olanları da büyük kentler olarak nitelendirmiştir. Çalışmasını orta büyüklükteki kentler üzerinde yoğunlaştırmıştır. Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, 12-13.

¹⁰ Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/475-479; Bahaeddin Yediöldüz, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/479-486; Yediöldüz, "İslam'da Vakıf", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 14/19-72.

Osmanlı şehirciliğinde vakıf şehrin vazgeçilmez unsuru olarak karşımıza çıkar. Bu vakıflar şehre çift yönlü bir katkı sunar. Öncelikle vakıf, şehirde yaşayan insan için sosyal bir hayat merkezi demektir. İçerisinde cami, mes-cit, şadırvan gibi ibadethane unsurları, aşevi, imarethane ve hastane gibi sosyal ve sağlık kuruluşları ile çok sayıda benzer yapı barındırmasından ötürü vakıf kurumu, şehirdeki insanların günlük hayatlarının vazgeçilmez unsuru olurlar. Pek çok unsuru bir arada barındırması açısından vakıflar, şehrin hem gelişmesine hem de genişlemesine ciddi katkılar sunar.

Osmanlı şehirlerinde yaşayan insanların pek çok beklenti ve ihtiyacına cevap verecek tarzda inşa edilen bu bütünleşik mekânlar, Osmanlı şehir planlamasında bir hâkim unsur olarak karşımıza çıkarlar. Bu kurumların şehre iktisadi katkıları da sosyal işlemleriyle birlikte değerlendirildiğinde vakıfların şehir hayatı için çok önemli kurumlar olmasını sağlar.¹¹

Vakıf mülkiyetinde yer alan bazı taşınmazlar Anadolu'da pek çok ticarî merkezinin inşasında ve gelişmesinde ciddi katkılar sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren kasaba ve köyler şehre dönüştürülmüş ve mevcut şehirler geliştirilmiştir. Bu süreçte yeni bir şehir kurmaya karar verildiğinde önce orada vakıflar inşa edilir, ardından vakfın ihtiyaç duyduğu diğer sosyal, dinî ve ekonomik hizmet binalarının yapılması tercih edilirdi. Bu usul önemli bir şehir kurma geleneği olarak dikkat çekmektedir.

Bununla birlikte Osmanlı'da kuruluş temelini vakıfların oluşturduğu şehir veya kasabalar da vardır. Vakıf kurumu olarak inşa edilen bu binalar ya da külliye, görevli kadroları ve ailelerinin yaşadığı yerleşim merkezleri olarak zamanla küçük bir yerleşim merkezine dönüşmekte ve böylece şehrin fiziki yapısı şekilleniyordu. Böylece Osmanlı şehirlerinin altyapı finansman kaynakları da vakıflar yoluyla temin edilmekteydi.¹²

B- Seçkinler/İdareciler

Şehrin önde gelenleri ve idarecileri şehrin gelişmesinde önemli katkı sağlar. Kendi şahsi çıkarları için inşa ettirdikleri ekonomik yatırımları, imar faaliyetleri veya sanatsal amaçlar için yaptırarak eserler gelişmesine ve mamur hale gelmesine zemin hazırlar. Bu bağlamda Osmanlı şehirlerinde yaşayan etkin camialar, onların tercihleri, hayata bakışları, sahip oldukları ticari ve siyasi güçleriyle şehir yaşamının kuruluş, gelişim ve değişim süreçlerinde önemli ve etkin roller üstlendiklerini görüyoruz.¹³

Nihayetinde canlı bir organizma olarak nitelendirebileceğimiz şehirler, sokaklarında yaşayan insanların tercihlerinden, hayat tarzlarından ve idare edenlerinden bağımsız bir şekilde biçim değiştirmeleri mümkün değildir.

¹¹ Tahsin Hazırbulan, "Osmanlı Şehir Kavramı", *Genç Doku* (Aralık 2012), 43/26-27.

¹² İlhan Şahin, "Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/447-448.

¹³ Üstündağ, "Osmanlı'da Şehir", 159.

Bu bağlamda siyasi ve ekonomik güce sahip olan şehrin seçkinlerinin, idarecilerinin ve sakinlerinin faaliyetleri ciddi bir önem taşımaktadır.

Örneğin 18. yüzyılda, Osmanlı devletinin taşra bölgelerinin hâkimi olan ayanlar, genel olarak kendi hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak, mal-mülklerini geliştirmek ve güçlerine güç katıp artırmak gibi farklı nedenlerle ekonomik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Özellikle Balkanlarda etkin olan ayanlardan Rusçuk'ta Tirsinikli İsmail ve Vidin'de Pazvantoğlu Osman gibi hâkim güçlerin Avrupa ile girişilen ticari ilişkileri hem bölgelerde ticari gelişmelere neden olmuş, hem de Avrupa kültürünün ve ürünlerinin bu bölgeye girişlerini kolaylaştırmıştır. Böylece bölgede yaşayan insanlar için kültürel anlamda farklı bir dünya ile bağ kurma imkânı doğmuştur. Dahası tüketim kültürünün ve alışkanlıklarının farklılaşmasıyla birlikte hayat standartlarının da ivme kazanıp yükseldiği dile getirilebilir. Ekonomik faaliyetlerin bu derecede gelişmesiyle birlikte zevklerin de farklılaşması, mimari yapılarda birtakım değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak 18. yüzyıl Osmanlı dönemindeki taşra yapısı ele alındığında, şehirlerin gelişiminde ayanların oldukça fazla katkılarının olduğu söylenebilir.¹⁴

C- Lonca

Osmanlı döneminde şehir halkı büyük oranda ticaretle uğraşan, endüstri veya endüstri sayılabilecek işlerle meşgul olan, geçimlerini ve kazançlarını bu tür işlerden sağlayan kimselerden oluşuyordu. Esnaf olarak isimlendirilebileceğimiz bu sınıf, pazarlarda gerçekleştirdikleri ticari faaliyetleri neticesinde ödedikleri vergilerden dolayı ciddi katkılarda bulunuyorlardı. Kurdukları *lonca* teşkilatları sayesinde de siyasi olarak ülkede söz sahibi olmuşlardı. Özellikle ürün standardının tespiti ve tüketiciyi koruma düşüncesi ile kentlerde kurulmuş olan esnaf teşkilatları, ekonomik hayatın canlanmasına ve toplum düzeninin sağlanmasına önemli ölçüde katkı sunmuştur.¹⁵

Lonca sistemi ilk dönem Osmanlı çarşılarının iç işleyişinde önemli sayılabilecek nitelikte etkin bir güç olarak karşımıza çıkar. Bu sistemin özellikle esnaf üzerindeki ekonomik hayattaki etkisi sayesinde satış ve üretimle ilgili bazı ahlaki kuralların oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu sistem sayesinde aynı iş kolları arasında diğerini ezip üzerine çıkmaya izin yoktur. Osmanlı çarşılarında aynı ürünleri pazarlayan esnafın yan yana yer alması, çarşıda adeta otokontrol etkisi oluşturmuş ve çarşı içerisinde bir düzen sağlamıştır.¹⁶ Dolayısıyla bir kentte herhangi bir iş koluna ait dükkânın açılıp açılmayacağı, esnafın örgütlenmesinin neticesi olarak çarşının büyümesi, gelişmesi ve yayılma şekli büyük ölçüde loncaların aldığı kararlara bağlıydı.

¹⁴ Üstündağ, "Osmanlı'da Şehir", 166.

¹⁵ Yusuf Halaçoğlu, *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 93.

¹⁶ Tekin Kılınç, *Osmanlı'dan Torunlarına Yol Rehberi* (İstanbul: Akis Kitap, 2013), 48.

2-Fiziki Unsurlar:

A- Cami:

Osmanlı dönemi şehirlerinin merkez noktasını oluşturan en temel unsur olan camiler, günümüzde de müslümanların ibadet merkezleri olarak kabul edilmektedir. Öyle ki şehir merkezi mahallelerden oluşurken, mahallelerin merkezlerinde de camiler odak noktası yapılmış ve şehir bu mabetlerin etrafında şekillenip geliştirilmiştir. Burada hâkim unsurun Ortadoğu şehirleşme geleneği olduğu söylenebilir.¹⁷

Aslında müslüman toplumun yaşadığı şehirde dini ihtiyaçlarını giderebilmeleri gerekmektedir. İslam şehrinin kendilerine sağlamış olduğu fırsatlardan ve yaşam tarzlarından faydalanabilmelerini mümkün kılma adına kentin İslami karakterlere büründürülmeye çalışılması gerektiğini söylemek yerinde olacaktır.¹⁸

Temel prensip, şehrin inanç merkezleri etrafında yapılandırılması ve dini zorunluluklarla uyumlu hale getirilmesi yönündeki klasik Ortadoğu geleneğidir. Bu bağlamda cami kurumu, sadece ibadet maksadıyla halkın toplandığı bir mekân değil, adeta toplumda yer alan pek çok sosyal sınıf mensubunun buluşma noktası olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı arşiv belgelerinde şehir “cuma kılınır ve pazar durur yer” şeklinde tanımlanır.¹⁹ Bu bilgiden hareketle şehirlerin çekirdeğini cuma camisiyle haftanın belirli günlerinde kurulan pazarların oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu noktada Osmanlı şehirleri ulu camilerin, kalelerin ve çarşıların çevrelerinde kümelendiği söylenebilir. Bu yapılarıyla camiler şehrin yapısında diğer unsurlara nazaran daha çok ön plana çıkmaktadır.²⁰ Bu özellikleri bünyesinde barındıran camiler Osmanlı arşiv belgelerindeki kayıtlarda “câmi-i kebîr, câmi-i şerif veya kadîm cami” gibi isimlerle yer almaktadır.

Camiler buldukları yer itibarı ile tek başlarına yapılar halinde değil, özellikle külliye, imaret ya da manzume olarak adlandırılan çeşitli vakıf kurumlarından teşekkül eden bir yapı topluluğunun odak noktasını ihtiva eder. Böylece camilerin çevresinde onlara ek olarak inşa edilmiş arasta/çarşı, hamam, darüşşifa, türbe, hazîre, medrese, sıbyan mektebi, kütüphane, muvakkithane, kervansaray, tabhane, sebil ve aşhane-imaret gibi vakıf yapılar da bulunur.²¹

Erken dönem Osmanlı şehirleri olarak Ankara, Amasya, Bilecik, Bursa, Edirne, İznik ve Yenişehir gibi merkezlerde, dönemin tipik mimari yapısı olan zaviyeli camiler inşa edilmiştir. Bu camilerin “ters T planlı camiler”

¹⁷ Ensar Çetin, “Türkiye’de Gündelik Hayatın Tanziminde Din ve Sekülerizm”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* (2014), 3/2: 273.

¹⁸ Halil İnalçık, “İstanbul”, *The Encyclopedia of Islam* (Leiden 1978), 226.

¹⁹ Şahin, “Şehir”, 446.

²⁰ Üstündağ, “Osmanlı’da Şehir”, 155.

²¹ Ahmet Önkal & Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/52-53.

olarak isimlendirilmeleri plan özelliklerinden ötürüydü. Bu tür yapılar çok işlevli yapılar olarak bilinmektedir. İbadet merkezi olmalarıyla birlikte aynı zamanda bu yapılar birer toplanma merkezi olarak kabul edilmekteydi. Bu yapıların şehrin dışında yapılmasının ana nedeninin konargöçerlerin bu yapıların etrafında birer mahalle oluşturarak buraları yerleşim merkezi yapmalarını sağlamak olarak özetlenebilir.

Erken Osmanlı şehirlerinin birden fazla odağı olan dokulardan oluşması önemli bir unsur olarak kabul edilebilir. Bursa şehri bunun en güzel örneklerinden biridir. Şehrin surlarla çevrili olan ve Bizans'tan devralınan bölüme merkez odağı oluştururken, etrafında zaviyeli camilerle şekillenmiş olan I. Murat Külliyesi, II. Murat Külliyesi, Orhan Gazi Külliyesi, Timurtaş Külliyesi, Yeşil Külliye ve Yıldırım Külliyesi gibi külliyelerin çevresinde oluşan yerleşimler de diğer odakları şekillendirmektedir. İlk dönemlerde tarım alanları ve mezarlıklar bu odakların arasındaki geniş boşlukları oluşturuyordu. Devletin merkezleştiği Fatih döneminin ardından zaviyeli camiler artık eski ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir.²²

B- Çarşı

Sanayi öncesi toplumlarda şehirleşmeyi en iyi ifade eden yerleşim unsuru alışveriş merkezleridir. Bu merkezler açık alışveriş merkezleri ve kapalı alışveriş merkezleri olarak iki ana başlıkta ele alınır. Haftanın belli bir gününde kurulan pazarlar veya sürekli açık olan Pazar yerleri açık alışveriş yerleri olarak kabul edilir. Bedesten, çarşı ve han gibi alışveriş merkezleri ise kapalı alışveriş birimleri olarak değerlendirilebilir. Bu tür yapılarla şehirlerin meydanları Osmanlı kent yapısının fiziki konumunu direkt olarak etkilerler.

Osmanlı'da şehrin gün boyunca en hareketli alışveriş merkezleri olarak çarşılar kabul edilir. Çarşı, uzunca bir ana cadde ile bu caddeye açılan ara sokaklardan teşekkül eder. Müşterilerin rahatı ve işyeri sahiplerinin mekanlarının korunması açısından ve elbette imkanlar ölçüsünde bu alışveriş merkezlerinin üstlerinin kapalı olmasına özen gösterilirdi. Şehrin sakinlerinin ürettiği ürünlerin vatandaşla buluşabilmesi için her malın veya hizmet alanının erbabı bu merkezlerde yerlerini alırdı. Yan sokaklarda çanakçılar, demirciler ve iplikçiler gibi her iş koluna mensup tüccarın üye olduğu esnaf örgütleri de yerlerini alıyordu.²³

Osmanlı şehirleri büyük bir ekonomik ve toplumsal birliğin merkezi durumunda idi. Gerçekten de Osmanlı şehirlerinin hayat damarları başka yerlerde olmadığı kadar çarşılarda atıyordu. Çarşı, şehir halkının gündelik hayattaki pek çok yönüyle iç içe geçtiği ve adeta kaynaştığı mekân olarak

²² Kent Sosyolojisi, "Selçuklu ve Osmanlı Kentleri". <http://sosyoloji.com/selcuklu-ve-osmanli-kentleri/1546.html> (Erişim 05 Ekim 2019).

²³ Halime Doğru, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1995), 114-115.

tasvir edilmektedir.²⁴ Zaman zaman dinî ve kültürel faaliyetler bir şehir için belirsizlikler içerse de şehir halkının tamamı için çarşı merkezleri özel bir yer olarak kabul edilirler. Günümüzün modern tabiriyle çarşı merkezleri birer *kamusal alan* olarak bilinirler.

Çarşıların şehrin kalbi mesabesinde olduğunu ve bu alanların tesadüfen seçilmediğini bilmek durumundayız. Çarşıların konumlanmasında kale veya şehir surlarının, ana arterlerin ve önemli kültürel merkezlerin belirleyici unsur olduğunu kabul etmek gerekir.²⁵

Osmanlı şehirleri genel olarak bu merkez-çarşıların etrafında gelişir ve şehirdeki ulaşım ağları da bu merkezlerde kesişir. II. Mahmud döneminde İstanbul'u ziyaretinde İngiliz yazar Miss Pardoe'nun (1806-1862) şehirle ilgili izlenimlerini içeren şu ifadeleri oldukça dikkat çekicidir: "Kesinlikle söylenebilir ki, çarşının en gösterişli sokağı, işlemeli elbiselere ayrılmıştır. Burada, en ince iğne işi altın ve gümüş ipliklerle renklendirilmiş muslinler, yılların emeğiyle meydana getirilmiş kaşmirden tütün çantaları üzerine altınla işlenmiş yazılar bulunan İran işi eşarplar görülebilir..."²⁶

Osmanlı çarşılarındaki dükkânlarda pek çok şey her şey iç içedir: Ürünlerin üretimi, depolanması, teşhiri ve satışı aynı mekânda yapılmaktadır. Bu dükkânlarda vitrin olmamasının yanı sıra satıştaki ürünlerin teşhiri de oldukça basit ve sade bir biçimde yapılmaktaydı. Ancak bu sade duruş, Osmanlı çarşılarının hareketli yapısıyla hayatın her kademesindeki insanlarla adeta Osmanlı çarşılarının içerisinden şehrin geçtiği sonucunu çıkarmamıza yardım eder.²⁷

Osmanlı dönemi Anadolu şehirlerinde 158 adet pazar ve çarşının var oluşu ve buralarda yoğun şekilde yapılan alışverişler şehir yaşamının en önemli dinamiklerinden birini oluşturduğu sonucunu çıkarmamızı sağlar.²⁸ Çarşı ve pazar yerlerinin şehirlerin odak noktalarında oluşturulması veya zamanla merkezlerin çarşıların bulunduğu alanlara kayması çarşı konumları açısından dikkat çekicidir. Bu durum oldukça doğaldır. Çünkü Osmanlı şehirlerinin inşa sürecinde cami ve pazar yerleri iki önemli unsur olarak kabul edilmektedir.²⁹ Daha önce de değindiğimiz alışveriş merkezleri iki ana başlıkla ele alınabilir:

²⁴ Bir yabancı gözüyle Osmanlı şehirlerinin genel özellikleri açısından daha geniş bilgi için bkz. Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi* çev. Aslı Ataöv, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999).

²⁵ Sait Şahinalp & Veysi Günel, "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademenleme Yönünden Mekânsal Analizi", *Milli Folklor* (İstanbul 2012), 93/155.

²⁶ Mutlu Özgen, "Osmanlı Çarşıları", *Popüler Tarih Dergisi* (İstanbul 2007), 78/54-57.

²⁷ Özgen, "Hayatın Aktığı Yer: Osmanlı Çarşıları", *Santigrat Dergisi* (İstanbul: Airfel Isıtma ve Soğutma Sis. San. Tic. Aş. Yayını, Ocak, Şubat, Mart 2009), 6/23.

²⁸ Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, 380.

²⁹ İnalçık, "İstanbul", 227.

a) Açık Alışveriş Merkezleri

1- Hafta Pazarları

Haftanın belli günlerinde ve aynı alanda kurulan pazarlardır.

2- Sürekli Pazarlar

Diğer pazarlara göre oldukça hacimli pazarlardır. Bu pazarların en önemli özelliği hacimlerinin büyüklüğüne rağmen sürekli tüketilen bazı ürünler için yılın her günü açık olmalarıdır.

b) Kapalı Alışveriş Merkezleri

1- Bedesten

Osmanlı şehirlerinin hayat damarları merkez-çarşı olarak kabul edilirse, Osmanlı çarşılarının kalbinin attığı mekânlar da bedestenler olarak kabul edilmelidir.

Türkçeye *bedesten* olarak yerleşen kelimenin aslının *bezzâzistan* veya *bezistan* olduğu ileri sürülmüştür. Ahmed Vefik Paşa *bedesteni* "bez satılan bezzâz mahalli, akmişe-i nefise satılan çarşı" olarak izah etmektedir. *Bez*; "elbise, bez veya silâh, kılıç" anlamına gelirken, *bezzâz* Arapçada "bez satan" anlamında kullanılmaktadır.³⁰

Osmanlı döneminde bir ekonomik yapı türü olarak ortaya çıkan bedesten, 15 ve 16. yüzyıllarda çok sayıda inşa edilirken, 17. yüzyılda ise sayıları azalmıştır. Yapı olarak bedestenler ulucamilere benzemekte ve eşit birimli kubbeli yapılar olarak tanınmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde inşa edilen ilk bedesten örneği 14. yüzyılın sonunda Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da yapılmıştır.³¹

Osmanlı şehirlerinde üretilen her nevi mal ve hizmet, *Uzunçarşı* diye isimlendirilen işlek bir cadde üzerinde yer alırdı. Bu caddeye çıkan sokaklarda, ticari iş kollarında mal ve hizmet üreten esnaf veya onların örgütleri bulunurdu. Pek çok Osmanlı şehrinde olduğu gibi, payitaht İstanbul'da da bu türden cadde ve sokaklar mevcuttu. Nitekim Kapalıçarşı'nın Kuzeybatı kapısında yer alan cadde 'Uzunçarşı Caddesi', bu caddeye bağlı sağlı sollu sokaklar da "Çakmakçılar, Havancı, Nargileci ve Tığcılar" gibi isimlerle anılmaktaydı.³²

Şehirdeki bu önemleri itibarı ile bedestenler hem çarşıların hem de endüstri mahallelerinin bir nevi ticaret merkezi durumunda idi. Çarşılar bedestenlerin çevresinde biçimleniyor, yakınlarına tüccar hanları inşa ediliyor ya da önceleri yapılanlar zamanla şehrin sınırları içinde kalıyor ve iki taraflarında da dükkânlar olan sokaklar şekilleniyordu.³³

³⁰ Semavi Eyice, "Bedesten", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/302-303.

³¹ Eyice, "Bedesten", 5/305.

³² Kılınç, *Osmanlı'dan Torunlarına*, 47.

³³ Eyice, "Bedesten", 5/303.

İlk dönemlerde kumaşçılar için yapılan bu binalar, Osmanlı çarşılarında bir nevi *Borsa* olarak hizmet görürken diğer yönüyle de kıymetli eşya, para veya mücevherlerin bir süreliğine saklandığı *kiralık kasa* olarak kullanılıyordu.³⁴ Yine bu binalarda tüccarın kıymetli eşyaları dışında esnafın defterleri, evrakları, kasaları, esnaf ve zanaatkâr loncalarının belgeleri de korunuyordu. Barındırdıkları kıymetli eşya, mal, para veya eşyalardan ötürü bedestenler sağlam bir şekilde inşa edilmişlerdir. Bu durum, bedestenlerin kâgir ve dayanıklı yapılar olması, dükkânların bir kısmının ahşap olması ve en ufak bir yangında kül olma ihtimaline karşın daha emniyetli olmasıyla izah edilebilir.³⁵

Aynı zamanda bedestenler, şehrin ekonomik hayatını yönlendiren yarı resmî müesseseler olarak kabul edilebilir. Bu ciddiyetleri sonucunda olsa gerek, bedestenlerin etrafında şekillenen dükkânlar da belli bir sıradeninde yerlerini alıyordu. Pazarladıkları ürünlerin değerinin yüksekliği dükkân yerinin bedestene yakınlığı şeklinde tezahür ediyordu. Bedestenler içinde yer aldıkları şehrin ticari hayatında daima özel görevler üstlenmişlerdir.³⁶

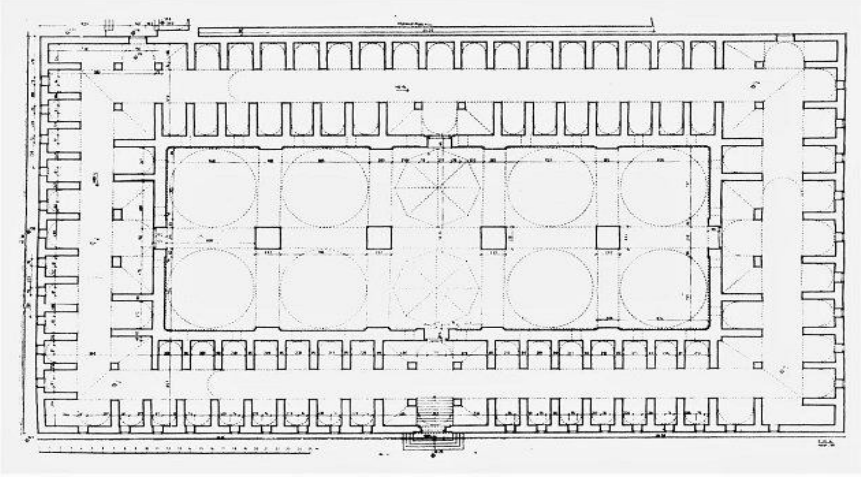
Fotoğraf 1: Edirne Bedesteni³⁷

³⁴ Özgen, "Osmanlı Çarşıları", 78/56.

³⁵ Eyice, "Bedesten", 5/303; Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tuba Akar, "Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (İstanbul 2009), 7/13: 267-292.

³⁶ Özgen, "Osmanlı Çarşıları", 78/56-58.

³⁷ Eski Cami'ye gelir temini için Çelebi Sultan Mehmet döneminde 1417-1418 tarihleri arasında inşa edilmiştir. Mimarı Hacı Alaeddin olan bedesten, 14 kubbeli bir yapıdır ve dört cephesinde toplam 54 dükkân yer alır. Dört kapısı bulunan bedestenin her kubbesinde bir adet pencere yer alır ve yapının iç mekânları bu pencerelerle aydınlatılır. Bedesten ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Edirne Valiliği, *81 İde Kültür ve Şehir* (Edirne: Edirne Valiliği Yayını, 2013).

Fotoğraf 2: Edirne Bedesteni Plânı

Fotoğraf 3: Edirne Bedesteni İç Görünüm

Hanlar; Osmanlı şehirlerinde yer alan ticaret merkezlerindeki bir diğer yapı türü hanlardır. Bedestenin çevresinde yer alan ve sadece otel özelliği taşımayan bu yapılar, ticaret de yapılan konaklama merkezi durumundaydılar. Osmanlı dönemindeki şehirlerde ilk örneği Bursa Emir Han ile ortaya çıkmış ve bu hanlardan daha sonra çok sayıda inşa edilmiştir. Osmanlı döneminde inşa edilen şehir içi hanların fikir babasının Anadolu Selçuklu döneminde yapılan kervansaraylar olduğu düşünülebilir. Zaman zaman bu iki kavram birbirinin yerine kullanılsa da kervansaraylar, kervan yolları üze-

rindeki konaklama gayeli ticaretin güvenliğini sağlamayı amaç edinmiş yapılar olarak inşa edildikleri düşünülmektedir.³⁸

Hanlar, işlevsel olarak daha çok küçük kervanların uğradığı, yolcuların otel gibi kullandığı, depolama veya atölye amaçlı perakende ticaretin icra edildiği mekânlardır. Hanların üst katlarındaki odalarda tüccarlar, gezginler veya resmi görevliler konaklayabilmekte ve hatta sadece bu özel sayılabilecek misafirlerin ağırlandığı hanlar da inşa edilebilmekteydi. 19. yüzyılın sonlarında yıkıldığı bilinen İstanbul'daki Elçi Hanı, elçilere tahsis edilmiş misafirhane niteliğinde bir han olarak biliniyor ve bu isimle anılıyordu.³⁹ Bu örnekte de görüldüğü gibi bazı hanlar icra ettikleri işlevlere göre veya içlerinde depolanan ya da pazarlanan ürünlere göre Koza Han veya Pamuk Hanı gibi isimlerle de anılıyordu.

Osmanlı döneminde şehir içinde yer alan hanlar, genellikle iki katlı, ortalarında geniş bir avlu, bu avluyu çevreleyen revaklar ve revakların arkalarına yerleştirilmiş odalardan oluşan kâgir yapılardır. Ender de olsa hanlar arazi yapısına göre üç kat veya bir bodrum kat olabilir. Bodrum katlar ağırlıklı olarak ahır amaçlı kullanılmışlardır. Bazen hanların ikinci bir avluya sahip oldukları da gözlemlenmiştir. Bursa Koza Han'da olduğu gibi ahır kısmı genellikle ikinci avluda bulunurdu. Hanlarda ayrıca, mescit, şadırvan, hela veya hamam da bulunabilmekteydi.⁴⁰

İstanbul ve çeşitli Anadolu kentlerinde yer alan hanlardan bazılarının ait fotoğraflar aşağıda verilmiştir.

Fotoğraf 4: Trabzon Sulu Han

³⁸ Akar, "Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar" 7/13: 270.

³⁹ Eyice, "Elçi Hanı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (İstanbul 1970), 24/93-130.

⁴⁰ Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi* (İstanbul: Yem Yayınları, 2007), 395.

Fotoğraf 5: Tokat Develik Han

Fotoğraf 6: İstanbul Laleli Taşhan

Fotoğraf 7: Ankara Çukur Han

2- Kapan Hanları

Kapan; Osmanlı şehirlerinde yiyecek maddelerinin satıldığı, fiyatlandırma ve pazarlama işlemlerinin yapıldığı haldir. Bilhassa büyük kentlerde zahire türünden ihtiyaç maddelerinin alınıp satıldığı bir nevi toptancı halidir. Ticari ürünlerin toptan satılmasına veya dağıtılmasına hizmet eden kapalı alışveriş mekânlarıdır.⁴¹

“Terazi” ya da “kantar” anlamına gelen Arapçadaki *kabban* sözcüğüne sözlükte “en çok postanelerde, tren garlarında ağır eşyayı tartmaya yarar büyük terazi, baskül, kapan” şeklinde anlam verilmektedir.⁴² Kelimenin Latince *campanadan* Farsçaya, buradan *kabbân* şeklinde Arapçaya geçtiği, Türkçeye de *kapan* olarak girdiği düşünülmektedir. Mısır’da kantar kullananlara *kabbânî*, alım-satım sözleşmelerine bakan kuruma da *Dîvânü’l-kabbânî* denilmekteydi.⁴³

Tipik bir ortaçağ pazarlama düzeni olan kapanlar, 12. yüzyılda Anadolu’nun önemli kentlerinde, özellikle de deniz ulaşımına açık iskelelerde kuruluyordu. Bir kapanda han, mağaza, depo, bodrum, çardak ve iskele gibi birimler mevcuttu. İlgili kapana getirilen ve birinci sırada gereksinim maddesi sayılan şeker, kahve, yağ, kumaş, pamuk, yün, tahıl, tütün gibi maddeler önce kapan naibince tarttırılır ve narhlandırılırdı. Bu işlemi ruhsatiye, imaliye, ihtisab resmi ve ardiye vergilerinin tahsili izliyordu. Ardından eldeki ürün toptan veya perakende satılıyordu. Satışlarda karaborsacılığı ve yüksek fiyatlandırmayı önlemek için kapan naibinin başkanlığında, esnaf kethüdası, yiğitbaşlılar, kapan kâtibi ve ihtiyarlardan oluşan bir komisyon görev yapardı.⁴⁴

Osmanlı Devletinin kuruluş sürecinde inşa edilen cami, medrese ve imaret gibi vakıf kurumlarının masraflarının karşılanması amacıyla bu kurumların yakınlarına kapanlar da yaptırılmıştır. Bursa’da Orhan Bey döneminde tartı işleri için Ulucami’nin batısında Kapan Hanı ile Emir Hanı adlı yapıların varlığı bilinmektedir. Fetihden sonra İstanbul’da büyük sayılabilecek kapanlar yaptırılmıştı. Bunlardan Fâtih Sultan Mehmed zamanında inşa ettirilen Unkapanı, bugün şehirde bir semtin adı olarak yaşamaktadır. Osmanlı döneminin önemli gelir kaynaklarından olan kapanlardaki işlemler zamanla iltizama verilmeye başlanmıştı. Böylece 19. Yüzyılın hemen başlarında kapanlardan elde edilen gelirlerin bir kısmı devletin, bir kısmı da şehreminliğin kasasına girmişti. Günümüzde belediyelerin aldığı tartı ver-

⁴¹ Doğru, *XVIII. Yüzyıla Kadar*, 114.

⁴² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1996), 475.

⁴³ Salih Aynural, “Kapan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/338-339.

⁴⁴ Aynural, “Kapan”, 24/338.

gisi/kantar resmi, eskiden var olan kapan vergisinin devamı olarak kabul edilebilir.⁴⁵

Fotoğraf 8: Bursa Tuz Pazarı Hanı (Kapan Han)

3- Meydan

Osmanlı şehirlerinin çeşitli unsurlarıyla değerlendirildiği bir çalışmada üzerinde durulması gereken en önemli konulardan biri de kentin meydanlarıdır. Şehirler kurulurken aslında bir meydan planlaması olmadığı görülmektedir. Açıklık alan olarak meydanlar, caminin/mescidin, çeşmenin veya pazar yerinin etrafında kendiliğinden oluşmuştur.⁴⁶ Osmanlı şehirlerinde yeşilin sembolü olan ağaçların evlerin çevresinde toplandığı, cami avluları ve çeşme meydanlarında yoğunlaştığı görülürken, şehrin sokaklarında yeterince ağaç bulunmaması dikkat çekicidir.⁴⁷

Osmanlı şehirlerinde 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, batılı anlamda meydanlara rastlanmaz. Osmanlı öncesi dönemde şehrin dokusunun uzantısı olarak İstanbul'da Sultan Ahmet Meydanı/At Meydanı gibi Açık hava alanları açık pazaryerleri olarak kullanılıyordu. Aksine batı şehirlerinde meydanlar, 12. yüzyıldan itibaren idari ve askeri işlevi olan mekânlar olarak dikkat çekiyordu. Osmanlı kentlerinde şehrin açık alanları olarak geniş külliye avluları kullanılıyordu. Hemen her kent en az bir külliye sahipti ve bu külliyelerin avluları buluşma yeri, sorunların tartışıldığı mekânlar ve vakit geçirilen alanlar olarak sosyalleşme mekânı olarak değerlendiriliyor-

⁴⁵ Aynural, "Kapan", 24/338; Aynural, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kapan Tüccarları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (İstanbul 1980), 80/207-214.

⁴⁶ Mete Tapan, "Cumhuriyet Döneminde Doğa ve Kültür Varlıklarını Koruyamamanın Korunması", 75 *Yılda Değişen Kent ve Mimarlık* (İstanbul 1998), 199-207.

⁴⁷ Doğan Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995), 192.

du. Külliye'nin olmadığı yerleşim yerlerinde mescitlerin önünde yer alan küçük alanlar veya mescitlerin avluları da aynı işlevi görüyordu.⁴⁸

4- Külliye

Farklı işlevlere sahip birkaç yapının aynı bölgede yer alması ile oluşan binalar topluluğu *külliye* olarak değerlendirilmektedir. Zamanla bu yapı toplulukları hey'et, imaret, imâret sitesi, kompleks, manzume ve site gibi isimlerle anılır olmuştur. Genellikle bir cami etrafında gelişen külliyeler, bazen medreseler, ticarî bir yapı veya türbe çevresinde de şekillenebilmekteydi.⁴⁹

Osmanlı kentlerinin kuruluş ve gelişim sürecinde külliye/imaretlerin çok önemli yeri olduğu aşikardır. Bu türden kurumları bir caminin çevresinde kurulan medrese ve kütüphane gibi eğitim kurumları, hastane, hamam ve aşevi gibi çeşitli hayır kurumları olarak sıralayabiliriz. Bu kurumların finansmanını sağlamak amacıyla inşa edilen boyahane, çarşı, değirmen, fırın, han ve salhane gibi kuruluşlar bir şehrin ana çekirdeğini oluşturur. Bütün bu müesseseler cami, çarşı ve medrese kavramlarıyla üç temel şehir unsuruna indirgenebilir.⁵⁰

Şehirde yaşayan herhangi bir Osmanlı vatandaşı, pek çok beklentisine bu şehirlerde yer alan bütünleşik mekanlar içerisinde karşılık bulup yaşayabilirdi.⁵¹ Şehirde oluşan canlı ticaret ortamı, doğal olarak çeşitli bölgelerden şehre tüccarın gelmesine, kültürel kaynaşmanın yaşanmasına ve farklı ürünlerin şehir halkının beğenisine sunulmasına neden olmuştur.⁵²

5- Mahalle

Osmanlı şehir yapısı içinde mahalleler, sosyal ve fizikî bir birim olarak varlık göstermişlerdir. Şehirlerin fiziki yapısını belirleyen en önemli etkenlerden birini mahalle oluşturur. Buna göre *mahalle* kavramı; birbiriyle tanışık, birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma ve anlayış ilkelere çerçevesinde birlikte yaşayan kişilerin oluşturduğu yaşam alanı olarak tanımlanabilir.⁵³ Osmanlı döneminde şehir denince akla aynı ibadethanede ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri yer gelirdi. Aynı şekilde mahalle veya köy, vergilerin belirlenmesinde, toplanmasında ve

⁴⁸ Kent Sosyolojisi, "Selçuklu ve Osmanlı Kentleri". <http://sosyolojisi.com/selcuklu-ve-osmanli-kentleri/1546.html> (Erişim 08 Ekim 2019).

⁴⁹ Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Külliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/542-544.

⁵⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 151-152.

⁵¹ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi", *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 5/28.

⁵² Üstündağ, "Osmanlı'da Şehir", 156.

⁵³ Adem Kara, "Osmanlı Devletinde Kent Kavramı", *Doğu Batı* (Ankara 2013), 67/198.

güvenliğin temininde veya imarla ilgili birtakım yükümlülüklerin yerine getirilmesiyle görevli birimdi.⁵⁴

Ağırlıklı olarak 20-40 hâne, bazen bu sayıdan az veya fazla hâne barındıran mahalleler bir cami/mescid, havra, imaret, kilise veya zâviye gibi dini ve sosyal ihtiyaç tesisinin etrafında yer alıyor ve büyük oranda o tesisin adını taşıyordu. Bununla birlikte bazı mahalleler kuruldukları bölgenin coğrafi özellikleri ile de isimlendiriliyordu. Bazıları ise mahalleyi kuran halkın dinî veya idarî bir liderinin yahut konargöçer bir grubun adını taşıyabiliyordu. Ayrıca çeşitli nedenlerle başka bir şehirden veya bölgeden göç eden toplulukların eski bölgelerinin adını da alabiliyordu.⁵⁵

Mahallenin merkezi yeri olarak cami veya mescit ön planda görülmektedir. Bugün de memleketimizin bazı köylerindeki gibi akşam ve yatsı namazları mahallenin erkeklerinin çoğunun katılımıyla kılınır ve sosyal bir etkileşim gerçekleşirdi. Caminin bu önemli işlevi sayesinde ki imam, mahallenin temsilcisi olarak kabul ediliyordu.

Bu dönem evleri genellikle tek katlıdır. Taş evlerin inşasında taşların taşınması, işlenmesi ve oldukça masraflı bir iş olması nedeniyle taş ev sayısı oldukça azdı. Zemin seviyesi ve diğer katların kullanımı ailenin ekonomik düzeyine göre farklılık gösterebiliyordu. Düşük gelirli ailelerin evlerinde zemin kat yeterli olurken yüksek gelirli aileler zemine ilaveten iki veya üç katlı evlerde oturuyorlardı. Gösterişli evlerin şehrin coğrafi yapısına uygun olarak hâkim tepelere inşa edilirken, ibadethane gibi şehrin odak noktasını oluşturan yapılar şehir merkezlerinde yer alıyordu. Sokaklar genel olarak dardı ve aralarda çıkmaz sokaklara da rastlanırdı. Söz konusu müstakil evlerin bahçeleri ve evlerin etrafındaki yollar çocukların oyun sayesinde sosyalleştiği ve enerjilerini harcadığı önemli alanlardı.⁵⁶

Mahalleler, azınlıkları ve dinî cemaatleri ayrı tutacak olursak sosyal açıdan eşitlikçi bir iskân özelliği ortaya koyar. Osmanlı'da zimmiler ve özellikle Yahudiler şehirlerde kendilerine ayrılan bölgelerde ikamet etmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum belki de güvenlik açısından böyle bir tercihe neden olmuş olabilir. Ülkede güvenliğin tesisi Osmanlı merkez teşkilatının önemle ve özenle üzerinde titrediği konuların başında gelmektedir. Mahalle halkının güvenliğini sağlamak gayesiyle insanların birbirlerine kefil olmaları suretiyle bu husus halledilmiş görünüyordu. Öyle ki bir suçun failleri ele geçirilemediğinde ceza tüm mahalleliye kesiliyor, böylece otokontrol sağlanmış oluyordu.⁵⁷

⁵⁴ Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi* (İstanbul 2005), 5/93-107.

⁵⁵ Şahin, "Şehir", 38/446-449.

⁵⁶ Osmanlı şehirlerinde yer alan ev yapılarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ali Şakir Ergin vd., *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı* (Yozgat: Yimpaş Holding/Türk Ocağı Yozgat Şubesi, 2000).

⁵⁷ Hazırbulan, "Osmanlı Şehir Kavramı", 43/26-27.

Osmanlı şehirlerinde dikkat çeken ve kaynaklarda çok yer bulamayan konulardan biri de *şehreküstü* mahallelerinin varlığıdır. Bu uygulama şehir merkezinin alanının yeterli olmadığı durumlarda şehre gelip yerleşme imkânı bulamayanların şehrin doğal dokusu içerisinde yer alan ve ayırıcı unsurlar olarak kabul edilen kayalık, tepelik veya bir dere dışında ayrı bir yerleşim yeri oluşturma işi olarak kabul edilebilir. Şehrin merkezinden uzakta kurulan bir yerleşim alanı olduğu için burada yaşayanlar adeta şehre küsmüş kabul edildiğinden bu yerleşim yeri bu isimle anılır olmuştur.⁵⁸

Osmanlı mahallelerinde uygulanan otokontrol sistemi sayesinde mahallede yer alacak her türlü spekülâtif ve ahlak dışı sayılabilecek davranmış büyük oranda engellenebilmiştir. Hane ve sokak kültürünü şekillendiren evrensel değerler mahallenin sosyal ve ahlaki yapısında da oldukça işlevseldi. Osmanlı döneminde bir mahallede bir kadın fuhuş yapsa ve bu tespit edilse mahalle halkının talebi ile o kadın başka bir mahalleye sürgün edilebiliyor ve malları da müsadere edilebiliyordu. Mahallede bu türden bir hadise meydana gelir ve müdahale edilmezse öncelikle imam ve müezzin, ardından da mahalle halkı bundan sorumlu tutuluyordu.⁵⁹

Osmanlılarda bazı toplumsal veya etnik gurupların toplumun bütününden ayrı bir beldede yaşamak zorunda bırakılması durumu Osmanlı öncesi İslâm şehirlerindeki kadar katı olmadığı bilinmektedir. Klasik Osmanlı döneminde dinî veya etnik gurupların şehirlerde birbirine yakın mekanlarda yaşadıkları bilinmektedir. Osmanlı'nın uyguladığı hoşgörü politikasının bunda etkili olduğu söylenebilir.⁶⁰ Diğer yandan şehrin ekonomik ve sanatsal faaliyetlerinin icra edildiği bölgelerde var olan mesleki guruplaşmaların mahallelerde görülmediği arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.⁶¹

6- Sur-Kale

Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren şehirlerde sur önemli görülmemiştir. Erken Osmanlı döneminde sur dışında yeni yerleşim merkezlerinin kurulduğunu biliyoruz. Osmanlıdan önceki dönemlerden kalan surlar şehrin savunulması amacıyla öte, kentlerdeki giriş çıkışların kontrolünü sağlamaya yöneliktir. Etrafındaki ülkelere nispeten Osmanlı'nın güç bakımından zirvede olması, onu tehdit edecek askeri bir güç olmadığından surların bakımlarına da gerek duyulmamıştır. Ancak 17. yüzyıldaki Celali isyanları,

⁵⁸ Tuncer Baykara, "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?", *Osmanlı*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 5/533.

⁵⁹ Hazırbulan, "Osmanlı Şehir Kavramı", 43/26-27.

⁶⁰ Abdurrahman Okuyan, "Tarihi Belgeler Işığında Diğer İnanç Topluluklarıyla Birlikte Yaşamaya Dair Bazı Tarihsel Kanıtlar", *Dinbimleri Akademik Araştırma Dergisi* (Samsun 2008), 8/3: 159-171.

⁶¹ Ali Murat Yel & Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mahalle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/323-326.

surların önemlerinin yeniden hatırlanmasına ve onarımlarına bakılmasına neden olmuştur denebilir.⁶²

7- Ulaşım/Yol Ağı

Osmanlı Devletindeki yol ağlarının şehirlerin kurulmasında ve geliştirilmesinde önemli katkısı vardır. İstanbul'un fethinin ardından başkent olarak yol ağları İstanbul merkezli şekillenmiştir. İstanbul'dan hem Anadolu'ya hem de Balkanlar'a doğru yönelen bir yol ağından söz etmek mümkündür. Özellikle ana yolların üzerinde bulunan yerleşim merkezleri hem sosyal hem de ekonomik açılarından diğer kentlere veya yerleşim birimlerine göre gelişmeye daha uygun bir konumdaydılar. Özellikle sahil bölgelerinde yer alan yerleşim merkezleri, 17. yüzyıldan itibaren diğer bölgelere göre daha fazla gelişme göstermiştir. Bu süreçte Bağdat, Filistin, Halep, Kudüs, Musul ve Şam'daki yerleşim yerleri, Kahire gibi merkezler Osmanlı öncesi durumlarından çok daha fazla gelişme gösterdiler. Devleti temsilen merkezi idareden uzak bu bölgelerde görev yapan devlet ricali pek çok vakıf kurumu, cami ve imaret türü eser inşa ettirip bu yerleşim birimlerinin gelişmesine katkı sunmuşlardır.⁶³

Sonuç

Osmanlı şehirleri, kültür ve özelliklerinin yanı sıra en önemli fizikî yapılarını de kendinden önceki İslam şehirlerinden alıp geliştirmiştir.

Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı kentlerinde halk genellikle ahşap yapılarda ikamet ediyordu. Ancak bazı vakıf binaları, külliyeler ve kapalıçarşılar gibi halka hizmet veren resmi kamu binaları çoğunlukla kalıcı olmaları düşüncesiyle taş yapılardan teşekkül ediyordu.

Kendine has özellikleri ve kültürü ile Osmanlı şehirleri, her alanda olmasa da temel özellikleri açısından İslam medeniyetinin mirasını taşıyan, yürüten ve birçok noktada yeniden üreten bir sentez olarak dikkat çekmektedir. Osmanlı şehirleri, Avrupa ve Asya şehir modellerinin kendine has özellikleriyle özgün bir karışımı olduğu söylenebilir. Türk, İslam ve Bizans mirasından etkilenen, ancak hiçbirine tam olarak benzemeyen bir zihniyet şehirlerde ve şehirleşmede kendini göstermiştir.

Osmanlı şehrinin temellerini etkilemede üç büyük medeniyetten katkısı göz ardı edilemez. Osmanlıların *şehir* konusundaki iki kökeni Selçuklu ve Bizans şehir kültürüdür. Osmanlıların Bağdat, Halep, Kahire ve Şam'ı almaları Arap-İslam şehirciliğiyle tanışmalarını sağlamıştır. Bu şehirler, Osmanlı şehir hayatı için üçüncü büyük etkeni oluşturur.

Osmanlı şehrinin bir diğer kendine özgü özelliği ise 'kendiliğinden', bir doğallık içinde gelişmesidir. Bu noktada Osmanlı şehrinin ulu cami, kale ve

⁶² Kent Sosyolojisi, "Selçuklu ve Osmanlı Kentleri". <http://sosyoloji.com/selcuklu-ve-osmanli-kentleri/1546.html> (Erişim 07 Ekim 2019).

⁶³ Şahin, "Şehir", 448.

çarşı etrafında kümелendiği görülür. Osmanlı şehrinde ticari ve ekonomik hayat da canlıdır ve şehirselleşimin göstergesi olarak ulaşımın kolaylığı açısından bakıldığında Osmanlı şehirlerinin hareketli bir tablo sergilediği görülür.

Şehirlerin fiziksel yapılanması dağınık ve karmaşık görünse de aslında kendi içinde tutarlı ve Osmanlı toplumunun ihtiyaç ve beklentilerine uygundur. Osmanlı şehri, döneme, coğrafyaya ve kültürel unsurlara öncelik veren bir bakış açısıyla ele alındığında hem genel kıstasları sağlayan hem de özgün bir yapı meydana getirebilen bir sentez olarak görülebilir.

Osmanlı şehir yapısı Selçuklu şehir yapısının bir devamı niteliğindedir. Klasik Selçuklu şehirlerine örnek olarak Konya, Kayseri ve Sivas'ı gösterebiliriz.

Osmanlı şehirleri İslam şehirleridirler. Çeşitli maddi ve kültürel sebepler ile diğer İslam şehirlerinden farklılaşan, ancak İslami temelde onlar ile bütünleşen özelliklere sahiptirler.

Osmanlı kentlerinin oluşumunda birinci sırayı vakıflar almaktadır. Onların vasıtasıyla külliye ve imaretler gibi fiziki unsurlar devreye girmiş, Osmanlı kent çekirdeği inkişafa geçmiştir. Camiler şehrin sembolü ve gelişimin fiziksel ana unsurudur. Çarşılar önem verilmesi gereken bir diğer hususiyettir. Mahalleler, sokaklar bu ana temayı merkeze alarak şehrin bir parçası olurlar. Şehre küstü gibi kavramlar Osmanlı mahalle yapılaşmasının getirdiği yeniliklerdir. Çıkmaz sokakların mevcudiyeti Osmanlı şehirciliğinin İslam şehirlerinin genel hususiyetlerini takip ettiğinin de göstergelerinden biridir. Osmanlı kent oluşumunda topoğrafya, eski yerleşimler, ulaşım ağı, ticaret gibi unsurları ihmal etmeden, hesaba katarak kullanması net olarak görülen bir durumdur.

Kaynakça

- Akar, Tuba. "Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 7/13: 267-292. İstanbul 2009.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 2*. İstanbul 1995.
- Armağan, Mustafa. "Osmanlı Şehrine Kavramsal Bir Yaklaşım". *Osmanlı* 5/536-544. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Aynural, Salih. "18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kapan Tüccarları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 80/207-214. İstanbul 1980.
- Aynural, Salih. "Kapan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 cilt. 24/338-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bayartan, Mehmet. "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*. 5/93-107. İstanbul 2005.

- Baykara, Tuncer. "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?". *Osmanlı*. 5/528-535. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Çavdar, Tevfik. *Türkiye'de Aile Yapısı ve Nüfus Sorunları Araştırmasının Veri Toplama Teknikleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1971.
- Çetin, Ensar. "Türkiye'de Gündelik Hayatın Tanziminde Din ve Sekülerizm", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*. 3/2: 265-285. 2014.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa. "Küllüye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 cilt. 26/542-544. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 1996.
- Doğru, Halime. *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1995.
- Edirne Valiliği. *81 İlde Kültür ve Şehir*. Edirne: Edirne Valiliği Yayını, 2013.
- Ergin, Ali Şakir vd. *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*. Yozgat: Yimpaş Holding/Türk Ocağı Yozgat Şubesi, 2000.
- Eyice, Semavi. "Elçi Hanı". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 24/93-130. İstanbul 1970.
- Eyice, Semavi. "Bedesten". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 cilt. 5/302-311. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*. çev. Neyyir Berktaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 cilt. 42/475-479. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Hazırbulan, Tahsin. "Osmanlı Şehir Kavramı". *Genç Doku*. 43/26-27. Aralık 2012.
- İnalçık, Halil. "İstanbul", *The Encyclopedia of Islam*. 4 cilt. 224-248. Leiden 1978.
- Kara, Adem. "Osmanlı Devletinde Kent Kavramı". *Doğu Batı*. 67/185-211. Ankara 2013.
- Kent Sosyolojisi*. "Selçuklu ve Osmanlı Kentleri". Erişim 05, 07-08 Ekim 2019. <http://sosyolojisi.com/selcuklu-ve-osmanli-kentleri/1546.html>
- Kılınç, Tekin. *Osmanlı'dan Torunlarına Yol Rehberi*. İstanbul: Akis Kitap, 2013.
- Kuban, Doğan *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995.
- Kuban, Doğan. *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yem Yayınları, 2007.

- M. Cerasi, Maurice. *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi* çev. Aslı Ataöv. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Müdürrisoğlu, Fatih. "Osmanlı Şehirciliği Üzerine Bazı Gözlemler", *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı, Sanat Yazıları* 387-396, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2001.
- Okuyan, Abdurrahman. "Tarihi Belgeler Işığında Diğer İnanç Topluluklarıyla Birlikte Yaşamaya Dair Bazı Tarihsel Kanıtlar". *Dinbimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 8/3: 159-171. Samsun 2008.
- Önkal, Ahmet & Bozkurt, Nebi. "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 cilt. 7/46-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özgen, Mutlu. "Osmanlı Çarşıları". *Popüler Tarih Dergisi*. 78/54-61. İstanbul 2007.
- Özgen, Mutlu. "Hayatın Aktığı Yer: Osmanlı Çarşıları". *Santigrat Dergisi*. 6/20-23. İstanbul: Airfel Isıtma ve Soğutma Sis. San. Tic. Aş. Yayını, Ocak, Şubat, Mart 2009.
- Şahin, İlhan. "Şehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 cilt. 38/446-449. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Şahinalp, Sait & Günal, Veysi. "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi". *Milli Folklor*. 93/149-168. İstanbul 2012.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
- Tapan, Mete. "Cumhuriyet Döneminde Doğa ve Kültür Varlıklarını Koruyamamanın Korunması". *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*. 199-207. İstanbul 1998.
- Üstündağ, Nagehan. "Osmanlı'da Şehir ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar Vidin ve Rusçuk Örneği (18.Yüzyıl)". *Türkiyat Araştırmaları* 2/149-167. Ankara: 2005.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "İslam'da Vakıf". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 14 cilt. 14/19-72. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi". *Osmanlı*. 5/17-33. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 cilt. 42/479-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yel, Ali Murat & Küçükbaşcı, Mustafa Sabri. "Mahalle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 cilt. 27/323-326. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Çağdaş Mısır Şiirinde Osmanlı Hilafeti İçin Yazılan Mersiye

*The Lamentations of the Ottoman Caliphate in
Modern Egyptian Poetry*

رثاء الخِلافة العُثمانيَّة في الشَّعر المِصرِيِّ الحَدِيثِ

Abdelkarim Amin Mohamed Soliman

Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâğatı
Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
PhD., Dokuz Eylül University Faculty of Divinity, Department of Arabic
Language and Rhetoric. İzmir/Turkey
abdelkarim.soliman@deu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-2999-1031

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Ekim / October 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Abdelkarim Amin Mohamed Soliman “Çağdaş Mısır
Şiirinde Osmanlı Hilafeti İçin Yazılan Mersiye. *Bayburt Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (Güz) 2019) : 33-62

Öz

Mersiye sanatı, özellikle de şehirler ve ülkeler hakkında yazılan mersiyeler, asaleti, doğruluğu ve söz olarak Arapça şiir sanatında en doğru olanıdır. Çünkü mersiyelerde onu yazmak üzere ruhsal nedenler ve asıl dürtüler bulunmaktadır. Aynı şekilde mersiyelerde Arap ve İslami tarihi açısından hatta insanlık tarihi boyunca birçok tecrübe hüzünlü olaylar gerçekleşmektedir. Çünkü mersiyelerde anlatılan şehirler ve ülkelerin düşmesi gibi olaylar, Müslümanların zihinlerinde canlarını en çok yakan, en çok etkileyen ve kabiliyetli olanların yeteneklerini heycanlandırıp hareketi geçirmektedir. Tarihte Endülüs, Bağdat ve Abbasi hilafetin yaşadıkları, yeni çağda da Filistin ve Osmanlı hilafetiyle gerçekleşen olaylar bunun en güzel görüntüsü ve delilidir. Şüphesiz ki İslam tarihinde yaşanmış acılar ve yaslar, geçmişte ve günümüzde şiir ve şairlere, ilham veren örnekler sunmaktadır.

Bu çalışma Osmanlı hilafeti döneminde bazı şehirlerinin düşmesine dair söylenen mersiyeleri içermektedir. Çalışmamız mukaddime ile beş bölümden oluşmaktadır. 1- Mısırlı şairlerinin dini eğilimi. 2-Sultan II Abulhamid hakkında mersiye. 3-Edirne mersiyesi. 4-Ayasofya mersiyesi 5-Osmanlı hilafetinin sona erdirilmesi ve şairlerin onun için söylediği mersiyeleri.

Anahtar kelimeler: Yas, Şiirlerde Osmanlı Hilafeti, Çağdaş Mısır Şiiri, Abdulhamit

الملخص

يُعَدُّ فنُّ الرثاءِ، وخاصَّةً رثاءَ المُدنِ والممالكِ من أكثرِ فنونِ الشَّعرِ العربيِّ قولاً وصيداً وأصالةً، حيثُ تتوفَّرُ لَهُ الدَّوافِعُ النَّفسِيَّةُ والحواضِرُ الإبداعيَّةُ لِجَنابَتِهِ، وَكَذَلِكَ تَتَحَقَّقُ لَهُ وَفَرَّةٌ فِي التَّحَارِبِ والأَحْدَاثِ المُتلاحِقَةِ والمأسَويَّةِ عَنبرَ التاريخِ العربيِّ والإسلاميِّ بل والإنسانيِّ، فمُشغُوطةُ المُدنِ والممالكِ من أكثرِ الأَحْدَاثِ العالِقَةِ في أذهانِ المسلمينِ، وأشدَّها إيلاماً لأنفسِهِم، وتأثِيراً فيهِم، وتَهْيِيجاً لِمَلَكاتِ المبدِعينِ مِنْهُم، وما حَدَثَ قديماً لِلأندلسِ ومَماليكِها، وبَعْدَها وَجِلانِها، وَحَدِيثاً لِفِلَسطينَ وَالحِلافَةِ العُثمانيَّةِ حَيَرُ شَاجِدٍ وَدَليلِ، فَقد مَثَلتْ هَذا المَاسِي الإِسلاميَّةُ وما زالتْ مادَّةً حِصْبَةً لِلشَّعْرِ والشَّعراءِ.

وتَتناولُ هَذا الدِّراسَةُ شِعرَ الرثاءِ الَّذي قيلَ في سُغُوطةِ الحِلافَةِ العُثمانيَّةِ وبعضِ مُدُنِها، وَقَد جاءَتِ الدِّراسَةُ في مُقدِّمَةِ وخَمسةِ مَباحِث، ١- وهِي: التَّرَعُّهُ الدِّيَنِيُّ لِلشَّعراءِ المِصريينَ ٢- رثاءُ السُّلطانِ عَبدِالحَميدِ الثَّاني. ٣- رثاءُ أَرِزَنَةَ. ٤- رثاءُ آيَاصُوفِيا. ٥- إلِغاءُ الحِلافَةِ العُثمانيَّةِ ورثاءُ الشَّعراءِ لها.

الكَلِماتُ المُفِتاحِيَّةُ: رثاءُ ، الحِلافَةِ العُثمانيَّةِ في الشَّعرِ، الشَّعْرِ المِصريِّ الحَديثِ.

Abstract

Elegies and elegiac poetry, especially that dedicated for cities and kingdoms, is one of the most prolific and authentic works of Arabic poetry. It has the psychological motivations and creative incentives necessary for writing it, as well as an abundance of successive and tragic experiences and events in the Arab, Islamic and even the human history as a whole. The fall of kingdoms and cities is one of the most memorable events in the minds of Muslims, and one the most effective and painful experiences to them as well. Moreover, it ignites the flames of creativity in the souls of their artists. What happened to ancient Andalusia and its kingdoms, Baghdad and its caliphate, and modern Palestine and the Ottoman caliphate is the best witness and evidence. These tragedies have represented and still do a fertile material for poetry and poets.

This study tackles elegies and elegiac poetry, which was said in the fall of the Ottoman caliphate and some of its cities. The study came in introduction and five topics: 1- the religious orientation of the Egyptian poets. 2- lamentations of sultan Abdulhamid 11.3- lamentations of Adirna. 4- lamentations of Ayasofia. 5- the fall of the Ottoman caliphate and lamentations of poets for it.

Keywords: Elegiac poetry, Ottoman caliphate, poetry, Modern Egyptian poetry, Abdulhamit

المَقْدَمَةُ:

مَثَلُ فِئَةِ رِثَاءِ الْمُذْنِ وَالْمَمَالِكِ ظَاهِرَةٌ فَبَيِّنَةٌ بَارِزَةٌ فِي الشَّعْرِ الْعَرَبِيِّ مَعَ سُقُوطِ الْمُذْنِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي أَيْدِي أَعْدَائِهَا مِنْ أَهْلِ الشَّرْقِ وَالْعَرَبِ، وَمَعَ سُقُوطِ ذَوْلِ سِيَاسِيَّةٍ وَقِيَامِ أُخْرَى، وَهَذَا الْفَرْقُ الشَّعْرِيُّ لَوْ مِنْ التَّعْبِيرِ بِعَكْسِ طَبِيعَةِ التَّقَلُّبَاتِ السِّيَاسِيَّةِ الَّتِي تَمْتَنُحُ عُصُورَ الْحُكْمِ فِي مَرَاجِلٍ مُخْتَلِفَةٍ.

وقد احتلَّ رثاءُ المُذْنِ في الشَّعْرِ الْعَرَبِيِّ الْحَدِيثِ مَسَاحَةً وَاسِعَةً وَمُهَمَّةً نَتِيجَةً لِيَتَرَدَّى الْوَاقِعُ السِّيَاسِيُّ لِلْبِلَادِ الْعَرَبِيَّةِ وَلِلْأُمَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ، إِذْ ضَعُفَتِ الدَّوْلَةُ الْعُثْمَانِيَّةُ فِي أَوَاخِرِ عَهْدِهَا، وَبَادَتْ عَاجِزَةً عَنِ جَمَاعَةٍ وَلَا يَأْتِيهَا ضِدٌّ أَطْمَاحَ الْعَرَبِ الَّذِي قَامَ بِغَرْوِ وَاحْتِلَالِ لِضِعْمِ الْوِلَايَاتِ الْعُثْمَانِيَّةِ الْعَرَبِيَّةِ وَغَيْرِ الْعَرَبِيَّةِ، لَيْسَ هَذَا فَحَسَبَ بَلْ قَامَ هَذَا الْخِطَابُ بِتَمْلِيكِ فِلَسْطِينَ لِلْيَهُودِ وَجَعَلِهَا وَطَنًا لِلِكَيَانِ الصَّهْيَوِيِّ، وَقَدْ تَكَلَّلَ نَجَاحُ الْعَرَبِ فِي سَيْطَرَتِهِ عَلَى الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ بِسُقُوطِ الْخِلَافَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ، وَقُدَّانِ الْقِيَادَةِ الرَّوْحِيَّةِ الَّتِي كَانَتْ يَمَكِّنُهَا تَوْحِيدَ الصَّفِّ الْإِسْلَامِيِّ ضِدَّ أَطْمَاحِ الْعَرَبِ الَّتِي لَا تَتَوَقَّفُ، وَقَدْ أَثْرَتْ هَذِهِ الْمِحْنُ وَتَلْكَ التَّكْبِاثُ شَعْرَ رِثَاءِ الْمُذْنِ، وَأَعَادَتْ إِلَى الْأَذْهَانِ نَكْبَةَ الْأَنْدَلُسِ وَأَقْوَلَ بَحْمِ الْمُسْلِمِينَ، فَأَخَذَتْ أَقْلَامُ شُعْرَاءِ مَدْرَسَةِ الْإِحْيَاءِ وَالتَّبَعِثِ، وَمَا تَلَاها تَتَنَاوَلَتْ تِلْكَ التَّكْبِاثُ وَتُصَوِّرُ تِلْكَ الْمَاسِي، وَتَحْدُرُ مِنْ أَحْطَارِ ذَلِكَ فِي الْمُسْتَقْبَلِ.

وتَنَاوَلُ لِهَذَا الْمَوْضِعِ هُوَ تَنَاوُلُ أَدَبِيٍّ فِي الْمَقَامِ الْأَوَّلِ، لِذَلِكَ خَاوَلْتُ أَنْ أُنَجِّنَبَ الْخَوْضَ فِي عَرْضِ وَتَحْلِيلِ بَعْضِ الْأَحْدَاثِ التَّأْرِيخِيَّةِ، وَالْمَوَاقِفِ وَالْحِلَاقَاتِ السِّيَاسِيَّةِ، وَمَا جَاءَ فِي الدَّرَاسَةِ مِنْ عَرْضِ وَتَحْلِيلِ إِنَّمَا هُوَ لِهَوْلَاءِ الشُّعْرَاءِ، فَمَقْصِدِي الْأَسَاسِيُّ مِنَ الدِّرَاسَةِ تَهْدِيفٌ إِلَى تَحْقِيقِ أَمْرَيْنِ، الْأَوَّلُ: فَتِيٌّ وَهُوَ جَمْعٌ وَتَحْلِيلٌ لِشَعْرِ الرِّثَاءِ الَّذِي قِيلَ فِي سُقُوطِ الْخِلَافَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ وَسُقُوطِ بَعْضِ مُذْمُحِي فِي أَيْدِي الْعَرَبِ، وَالْآخِرُ: مَغْرِبِيٌّ وَهُوَ التَّأَكِيدُ عَلَى وَقَاءِ الْعَرَبِ-فِي غَالِبِيَّتِهِم- لِلْخِلَافَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ، وَمَتَشَكِّهِمْ بِهَا، وَدَفَاعِهِمْ عَنْهَا، فَمَا كَانَتْ لِلدَّوْلَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ أَنْ تُحْكَمَ الْعَرَبَ لِمُدَّةٍ أَرْبَعَةَ قُرُونٍ لَوْ لَمْ تُكُنِ الْعِلَاقَةُ طَبِيعِيَّةً وَمَبْنِيَّةً عَلَى الْمَفْهُومِ الْإِسْلَامِيِّ الْجَامِعِ لِلْخِلَافَةِ. فَالْعَرَبُ لَمْ يَنْظُرُوا إِلَى الدَّوْلَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ كَدَوْلَةٍ غَارِبَةٍ أَوْ مُخْتَلَةٍ كَمَا يَزْعُمُ الْمَغْرِبُونَ، بَلْ نَظَرُوا إِلَيْهَا كَأَحْوَةٍ فِي الدِّينِ فَامْتَثَلُوا لَهَا وَدَخَلُوا تَحْتَ حُكْمِهِمْ،" فَإِنَّ التَّغْلِيلَ الصَّحِيحَ لِحُضُوعِ الْعَرَبِ لِحُكْمِ الْأَتْرَاكِ مَائِلٌ فِي الْفِكْرَةِ الدِّيْنِيَّةِ، فَقَدْ سَرَى فِي ذَهْنِ الْعَرَبِ مِنْ أُنْبَاءِ هَذِهِ الْأَقْطَارِ أَنَّ فِي تَأْيِيدِ السُّلْطَانِ الْحَدِيدِ تَأْيِيدًا لِلْإِسْلَامِ وَهُوَ خَادِمُهُ وَنَاصِرُهُ، وَإِعَاةٌ لِنَشْأَنِ الشَّرِيعَةِ وَهُوَ حَامِيهَا وَمُؤَيِّدُهَا، وَجَمْعًا لِلْكَلِمَةِ وَهُوَ يَمَّا يَأْتُرُ بِهِ الرَّدِيُّ وَبِحَضْرٍ عَلَيْهِ فَالْتَقُوا، خَوْلَهُ وَسَارُوا تَحْتَ عِلْمِهِ، وَبَاتِغَوْهُ سَيِّدًا وَإِمَامًا"^١

أَمَّا عَنِ الدَّرَاسَاتِ السَّابِقَةِ، فَلَمْ أَجِدْ مِنْ خِلَالِ بَحْثِي دِرَاسَةً مُسْتَقِلَّةً تَنَاوَلَتْ شَعْرَ الرِّثَاءِ الَّذِي نُظِمَ فِي الْخِلَافَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ أَوْ مُذْمُحِي، إِنَّمَا هُنَاكَ بَعْضُ الدَّرَاسَاتِ الَّتِي أَشَارَتْ إِلَى هَذَا الْمَلْمُحِ الشَّعْرِيِّ مِنْ خِلَالِ تَنَاوُلِهَا لِشَعْرِ بَعْضِ الشُّعْرَاءِ، وَمِنْهَا:

- ١- الْأَنْجَاهَاتُ الْوُطَنِيَّةُ فِي الْأَدَبِ الْمَعَاوِرِ، لِلدَّكْتُورِ، مُحَمَّدِ مُحَمَّدِ حَسِينِ.
- ٢- إِسْلَامِيَّاتُ أَحْمَدِ شَوْقِي دِرَاسَةٌ نَقْدِيَّةٌ، لِلدَّكْتُورِ، شُعَادِ عَبْدِ الْوَهَّابِ.
- ٣- شَاعِرُ الْعُرُوبَةِ وَالْإِسْلَامِ أَحْمَدُ مُحَمَّدٌ، لِلدَّكْتُورِ، مُحَمَّدِ إِبْرَاهِيمِ الْخَيْشَوِيِّ.

أَوَّلًا: التَّرَعُّعُ الدِّيْنِيَّةُ لِلشُّعْرَاءِ الْمِصْرِيِّينَ:

شَهِدَتْ مَجَانِبَاتُ الدَّوْلَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ أَحْدَانًا مُتَسَارِعَةً وَمُتَصَلِّبَةً كَانَتْ لَهَا أَثَرٌ بَالِغٌ فِي تَشْكِيلِ الْوَجْهِ السِّيَاسِيِّ وَالدِّيْنِيِّ لِلْمَنْطِقَةِ إِلَى حَدِّ كَبِيرٍ، فَبَعْدَ اسْتِلامِ السُّلْطَانِ عَبْدِ الْحَمِيدِ الثَّانِي لِكُرْسِيِّ الْخِلَافَةِ وَمُحَاوَلَتِهِ لِإِعَادَةِ إِحْيَاءِ الرِّجْلِ الْمَرْضِيِّ، إِلَى الْحَرْبِ الْيُونَانِيَّةِ وَالْمِصْرِيَّةِ الْأَرْمِينِيَّةِ، وَإِعْلَانِ الْمَشْرُوطِيَّةِ (الدَّعْمَقَرَاتِيَّةِ) ثُمَّ لِعَاقِبَتِهَا، وَمَا تَلَى ذَلِكَ مِنْ أَحْدَاثٍ وَتَوَثُّرَاتٍ أَدَّتْ إِلَى عِزْلِ عَبْدِ الْحَمِيدِ الثَّانِي مِنْ عَلَى سَرِيرِ الْخِلَافَةِ وَتَعْيِينِ أَحِيحِهِ مُحَمَّدِ رَشَادِ سُلْطَانًا لِلدَّوْلَةِ، وَمَا تَلَى ذَلِكَ مِنْ أَحْدَاثٍ وَوَقَائِعٍ، أَهْمُهَا دُخُولُ الدَّوْلَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ فِي

^١ - أمين سعيد، النور العرقي الكبير، القاهرة، مكتبة مدبولي، دت، المجلد الأول، ص ٩

الحرب العالمية الأولى وقعدأتمها السططرة على الشام والعراق بما أفقدها بعدها العربي، ثم قيام ثورة الأناضول التي قادها أتاتورك ضد القوى العربية وتأسيس حكومة أنقرة، وأخيراً إلغاء الخلافة.

وقد كان لهذه الأحداث الهامة والمتلاحقة أثرها البالغ على الحياة المصرية، فقد كانت مصر تمر بحالة من النهضة الفكرية في مختلف المجالات، وقد اصطبت هذه النهضة بالتزعة الإسلامية التي أخذت تتسع لتشمل أرجاء الأمة العربية، وقد جمعت هذه التزعة الإسلامية بين كتّاب مصر وقادتها وفكرها، ومن يطالع الخطابات السياسية أو المنشورات الأدبية أو القصائد الشعرية يهولُه غزارة الكتابات التي شاركت في أتراح الأمة وأفراجها المتعلقة بالقضايا الإسلامية وعلى رأسها الخليقة والخلافة وأهمية الحفاظ عليهما فمن السياسيين يقول مصطفى كامل^(١) مثلاً: "أما واجب العثمانيين والمسلمين أمام عدَاوة إنجلترا للدولة العلية فيبر لا يُنكره إلا الخونة والخوارج والدخلاء؛ فواجب العثمانيين أن يجتمعوا جميعاً حول راية السلطنة السنية وأن يدافعوا عن ملك بلادهم بكل فؤاهم... وواجب المسلمين أن يلتفتوا حول راية الخلافة الإسلامية المقدسة، وأن يُعزّوها بالأموال والأرواح ففي حفظها جفط كرامتهم وشرفهم، وفي بقاء مجدها رفعتهم ورفع العقيدة الإسلامية"^(٢)، ويكتب المناضل المصري محمد فريد^(٣) كتاباً عن الدولة العثمانية بعنوان (تاريخ الدولة العلية العثمانية) يُسجّل فيه دور الخلافة العثمانية في الحفاظ على وحدّة المسلمين وجهادها ضد المطامع الأوربية، ويُعلّل فيه مناصرة السياسيين المصريين للدولة العثمانية، ويقول: "إنّ الملك العثماني قد لمّ شعث الولايات الإسلامية وردّ السططرة الإسلامية، على إثر ذلك قامت قيامة التعصّب الديني في الممالك الأوربية، واتفقت على احتلالها وتوحدت على تعددتها وانسابت على الملك العثماني فأخذت تُحاربه مثنى وثلاث ورباع لتقويض عرشه وردّه إلى مهديه الأول. فلما كانت هذه الدولة قد وقفت نفسها للذب عن حرّية الشرق والدود عن حوضه، ولما كانت هي الحامية لبيضة الإسلام زماناً طويلاً... رأيت من الواجب عليّ خدمة للحقيقة ونفعاً لأبناء البلاد، أن أدوّن هذا التاريخ... راجياً منه تعالى أن يُوفّقني لخدمة الوطن ونفع بيته وأن يُديم ويُؤكّد ما بين مصرنا والدولة العلية من الرباط"^(٤)

ومن المصلحين ورجال الدين يقول محمد عبده^(٥) -على سبيل المثال-: "إن من له قلب من أهل الدين الإسلامي يرى أنّ المحافظة على الدولة العلية العثمانية ثلثة العقائد بعد الإيمان بالله ورسوله، فإنها وحدها المحافظة على سلطان الدين، الكافله لبقاء حوزته، وليس للدين سلطاناً في سواها، وإنا والحمد لله على هذه العقيدة، عليها نحيا وعليها نموت"^(٦)، ويهاجم الأديب والسياسي

^٢ - مصطفى كامل باشا: زعيم سياسي وكاتب مصري، ولد سنة ١٢٩١هـ/١٨٧٤م، أسس الحزب الوطني وجريدة اللواء، كان من المنادين بإنشاء الجامعة الإسلامية، وكان من أكبر المناهضين للاستعمار، وعرف بدوره الكبير في مجالات النهضة مثل نشر التعليم وإنشاء الجامعة الوطنية، وكان حزبه يناهز برابطة أوثق بالدولة العثمانية، أدت مجهوداته في فضح جرائم الاحتلال والتنديد بها في المحافل الدولية خاصة بعد منبحة دنشواي التي أدت إلى سقوط اللورد كرومر المندوب السامي البريطاني في مصر، توفي شاباً بسبب المرض سنة ١٣٢٠هـ/١٩٠٨م.

^٣ - مصطفى كامل، المسألة الشرقية، القاهرة، مؤسسة هنداوي، طبعة ٢٠١٤م، ص ٢٠.

^٤ - محمد فريد بك (١٨٦٨-١٩١٩ م) محام ومؤرخ معروف وأحد كبار الزعماء الوطنيين بمصر، ترأس الحزب الوطني بعد وفاة مصطفى كامل. أنفق ثروته في سبيل القضية المصرية. من أشهر ما كتب: تاريخ الدولة العثمانية.

^٥ - محمد فريد، تاريخ الدولة العلية العثمانية، تحقيق، إحسان حقي، القاهرة، دار النفائس، ١٩٨١ الطبعة الأولى، ١٩٨١م، ص ١٨-١٩.

^٦ - الإمام محمد عبده، مفتي الديار المصرية، ولد في محافظة البحيرة سنة ١٢٦٦هـ/١٨٤٩م، درس بالأزهر، ودرس فيه وفي دار العلوم، من أهم تلاميذ جمال الدين الأفغاني، اشترك معه في تأسيس جريدة العروة الوثقى، سافر إلى كثير من الدول الأوربية والإسلامية، من دعاة التجديد الفكري، له أعمال كثيرة من أهمها تفسير القرآن، توفي سنة ١٣٢٣هـ/١٩٠٥م.

^٧ - محمد رشيد رضا، تاريخ الأستاذ الإمام محمد عبده، القاهرة، دار الفضيلة، الطبعة الثانية ٢٠٠٦م، ج ١ ص ٩٠٩.

عَبْدَ اللَّهِ النَّدِيمِ^(٨) بَعْضَ الَّذِينَ يَنْتَقِدُونَ الدَّوْلَةَ العُثْمَانِيَّةَ بِمَنْ تَأَثَّرُوا بِالفِكْرِ العَرَبِيِّ الحَاقِدِ عَلَى المَسْلَمِينَ وَخِلَافَتِهِمْ، فَيَقُولُ: "إِنَّا نَرَى كَثِيرًا مِنَ المَعْتَلِينَ الَّذِينَ حَكَمْتَهُمْ قَوَالِهِمْ بِاسْمِ أوروْبَا يَدُمُونَ الدَّوْلَةَ العَلِيَّةَ وَيَرْمُونَهَا بِالعِجْزِ، وَعَدَمِ التَّبَصُّرِ وَسُوءِ الإِدَارَةِ وَقَسْوَةِ الأَحْكَامِ، وَلَوْ أَنْصَفْنَا لَقَالُوا أَنَّمَا أَعْظَمُ تَبَاتًا، وَأَحْسَنُهَا تَبَصُّرًا وَأَفْوَاهَا عَزِيمَةٌ، فَإِنَّمَا فِي نَفْطَةٍ يَنْصَبُ إِلَيْهَا تَيَّارُ أوروْبَا العُدْوَانِي"^(٩).

أَمَّا عَنِ الشُّعْرَاءِ فَقد كَانَتِ التَّرَعُّهُ الدِّيْنِيَّةُ سَائِدَةً عِنْدَ شُعْرَاءِ هَذِهِ المَرِحَلَةِ فَمَنْ يُقَلِّبُ صَفْحَاتِ دِيْوَانِ أَيْ شَاعِرٍ يُجِدُهُ "لَا يَخْلُو دِيْوَانٌ مِنْ شِعْرِ فِي مَدْحِ الخَلِيفَةِ التَّرْكِيِّ، وَالإِشَادَةِ بِفَضْلِهِ عَلَى المَسْلَمِينَ وَحِرْصِهِ عَلَى إِعْلَافِ كَلِمَةِ الدِّينِ، وَلَيْسَ فِيهِمْ مَنْ تَخَلَّفَ عَنِ المِشَارَكَةِ بِشِعْرِهِ فِي حُرُوبِ تَرْكِيَا وَأَحْدَاثِهَا الجِسَامِ، مِثْلَ حُرُوبِ البُوْتَانِ وَحَرْبِ طَرَابِلِسِ وَحَرْبِ البَلْقَانَ، وَالدُّسْتُورِ العُثْمَانِيِّ وَشُطُوبِ عِبْدِ الحَمِيدِ. وَهُمُ يَرَوْنَ أَنَّ الخَلِيفَةَ هُوَ الجَمَاعَةُ لِشَمْلِ المَسْلَمِينَ، وَأَنَّهُ حِينَ مُجَارِبِ دِفَاعًا عَنِ الإِسْلَامِ وَمَسْكَافِ إِعْلَافِ كَلِمَتِهِ بَيْنَ الدُّوَلِ الَّتِي تَتَرَضُّ بِهِ، مُحَدِّثِينَ مِنَ الإِصْعَافِ إِلَى دَعْوَةِ التَّفَرُّقَةِ الَّتِي لَا تُصِيبُ الأُمَّةَ الإِسْلَامِيَّةَ جَمِيعًا إِلَّا بِالشَّرِّ"^(١٠)

وقد كان الواقع وتغييراته العالمية هي الدافع الأكبر لاتخاذ الشعراء المصريين هذا الموقف، فقد كانت الأحداث السياسية، ومطامع الدول الأوربية في العالم العربي والإسلامي تُلزم الشعراء المصريين الوطنيين أن يرتبطوا بين الإسلام وتركيا هذا الرتبط، ولم يكونوا ليستطيعوا أن ينحازوا عن الخلافة الإسلامية، أو عن تركيا وهم يعلمون أنها الجامعة للدول الإسلامية، وهم يرون - أيضا- أن الدول الغربية تتألف على تمزيق الخلافة الإسلامية واحتلال ولايتها. والملاحم الدينية في الشعر المصري الحديث متعدده، احترت منها ملامح يرتبطان بوجود الخلافة ارتباطاً وثيقاً، أولهما: إعلان الولاء للسلطان العثماني ومناصرة، والآخر: رفض الحركات الانفصالية عن الخلافة العثمانية.

١ - إعلان الولاء للسلطان العثماني ومناصرته:

وقد ساعدت شخصية السلطان عبد الحميد الثاني الشعراء على اتخاذ هذا المسلك الإسلامي وصبغ أشعارهم به، لما تميّز به السلطان من مبول إسلامية وزغبة حقيقية في توحيد الصف الإسلامي عن طريق دعوته إلى الجامعة الإسلامية، وشعاره الشهير (يا مسلمي العالم اتحدوا)، فقد لاقت هذه الدعوة وذلك الشعار هوى في نفوس المصريين، فأخذت حناجر الشعراء تصدح بها داعية إخوانهم المسلمين في كل مكان إلى ضرورة الوحدة والائتلاف حول السلطان عبد الحميد وحول تركيا، يقول شوقي^(١١):

رضي المسلمون والإسلام	فرع عثمان- دم- فذاك الدوام
إيه عبد الحميد حل زمان	أنت فيه خليفة وإمام
عمر أنت، بيد أنك ظل	للبنايا وعصمة وسلام
ما تتوجت بالخلافة حتى	توج الباشون والأيتام

^٨ - عبدالله النديم، هو عبدالله بن مصباح بن إبراهيم الإدريسي الشهير بعبدالله النديم الذي كان مولده يوم عيد الأضحى المبارك عام ١٨٤٥ م بمدينة الإسكندرية بشمال مصر، كاتب وأديب وشاعر وخطيب وسياسي، لقب بخطيب الثورة العربية، حُبس ثم نُفي، له الكثير من المؤلفات والمجلات الساخرة ذات النقد السياسي والاجتماعي، أهمها: التكبيت والتكتيت، الأستاذ، والطائف، نُوفِّي سنة ١٣١٤هـ/١٨٩٦م.

^٩ - سلافة النديم في منتخبات السيد عبدالله النديم، ٢: ٦١، مجلة الأستاذ، عدد ١٧، يناير سنة ١٨٩٤م.

^{١٠} - محمد محمد حسين، الاتجاهات الوطنية في الشعر المصري، القاهرة، مكتبة الآداب، الطبعة الثالثة، ١٩٨٠، ج ١، ص ١٢
^{١١} - أحمد شوقي بن علي بن أحمد شوقي، وُلد سنة ١٢٨٥هـ/١٨٦٨م، جذوره متعدة الأعراق، أهم شعراء مدرسة الإحياء والبعث، بل أهمت شاعر عربي في العصر الحديث، لذلك لقب بأمر الشعراء، درس في مصر، ودرس الحقوق وفي فرنسا، شارك في كل القضايا الوطنية والإسلامية، نُفي خارج مصر إلى أسبانيا، له ديوان شعر كبير باسم (الشوقيات)، وعدد من الروايات والمسرحيات الشعرية، نُوفِّي بالقاهرة سنة ١٣٥١هـ/١٩٣٢م.

ولأنت الذي رعيته الأسد
أمة الترك والعراق وأهلوه
عالم لم يكن لينظم لولا
ويجعل أحمد محرم^{١٣} الحكم العثماني نسبا يربط بين العربي والتركى، فيقول:

يا آل عثمان من ترك ومن عرب
ضوئوا الهلال وزيدوا مجدده علماً
ويترقي الشاعر عن تلك النزعات العرقية البغيضة التي بدت علّة تُمثّل في عضد الأمة وتوهج حسدها، وتقصم عرى
وخذتها، فيفتخر ببني عثمان بضمير الجمع، فلا فرق بين الترك والعرب فكلهم يدينون بعقيدة التوحيد، وكلهم يستظلون براية
واحدة، ويحكم واحد، يقول:

إنّا بنى عثمان أعلام الورى
إنّا السنم إذا الأنام تفاعرت
والأرض تشرف فوقها الأعلام
والناس فيهم منسّم ومنسّم^{١٤}

اهتم الشعراء كثيراً بشخصية الخليفة، وقد مثل ذلك ذكاءً كبيراً نظراً لاختلاف العرق، ولموضوعية الرّد على المغرضين
على الخلافة من داخل الخلافة ومن خارجها، لذا توجه الشعراء إلى شخصية الخليفة العثماني بالاحترام والتبجيل، وإلى الخلافة
بالقداسة، فمازالت الحروب الصليبية في أذهان المصريين، وما زالت طُوبى الحرب تدقّ في أسماعهم، ولذا وفرّ في عقيدة هؤلاء
الشعراء أن الحفاظ على الخلافة إحدى الثوابت الدينية التي عليهم التمسك بها والاحتماء بركبها الذي مثلته شخصية الخليفة، لقد
باتت الخلافة عند شعرائنا رمزاً للدين وعلماً لجلاله، وبما أنّ الخلافة في يد الأتراك فقد وجبت مناصرتهم وعدم منازعتهم في سلطة
الحكم، لقد كان المنطلق الإبداعي لهذا الشعر والدافع إلى نظمه هو حبّ الدين والتمسك برباط وحدّة اتباعه، يقول شوقي رافضاً
فتنة العزق ومؤكداً أنّ الخلافة حقّ لمن زاد عنها وحماها:

عهد الخلافة في أول زائد
حبّ لذات الله كان، ولم يزل
عن حوضها ببراءة نصّاح
وهوى لذات الحقّ والإصلاح^(١٥)

ويعبر شوقي كثيراً عن حبه وولائه ومؤازرته لعبد الحميد الثاني باعتباره ممثلاً للمسلمين، وخليفة لرسول العالمين، ويؤكد شوقي
أنّ شعره في الدفاع عن الخلافة ومؤازرة الخليفة إنما هو من صميم عقيدته الإسلامية، يقول:

يا واحد الإسلام غير مدافع
أخلصت حبي في الإمامة ديانة
أنا في زمانك واحد الأشعار
وجعلته حتى الممات شعاري
لم ألتبس عرض الحياة وإنما
أقرضته في الله والمختار^(١٦)

^{١٣} أحمد شوقي، الشوقيات، تقديم، محمد حسين هيكل، القاهرة، المكتبة التجارية الكبرى، ١٩٧٠م، ج١، ص ٢٩٦
^{١٤} أحمد محرم بن حسن بن عبدالله، من أصل تركي، ولد سنة ١٢٨٨هـ/١٨٧١م، تنقّف ثقافة ذاتية، م كبار الشعراء
المتمسكين للجامعة الإسلامية، له ديوان شعري لم يُطبع منه إلا السّياسات في مجلّدين إلى جانب ملحمته الإسلامية الكبرى (مجد الإسلام)، توفي سنة ١٣٦٤هـ/١٩٤٥م.

^{١٥} أحمد محرم، ديوان أحمد محرم، السياسات، تحقيق، محمود أحمد محرم، الكويت، مكتبة الفلاح، ١٩٨٤م، ج ٢، ص ٣٣

^{١٥} أحمد شوقي، الشوقيات، ج ١، ص ١٠٨

^{١٦} أحمد شوقي، الشوقيات، مجلد ١، ج ٢، ص ٣٩

وَنَلْمُخَ فِي الْبَيْتِ الْأَوَّلِ تَنَاصُّ شَوْقِي مَعَ الْبُحْتَرِيِّ فِي قَوْلِهِ فِي الْخَلِيفَةِ الْعَبَّاسِيِّ الْمُعْتَرِّ بِالله:

يا وَاِحِدَ الْخُلَفَاءِ، غَيْرِ مُدَافِعٍ
كِرْمًا، وَأَحْسَنَهُمْ نَدَىً وَصَبْعًا!^{١٧}

وَيُكَيِّدُ شَوْقِي مَنَ التَّأَكِيدِ عَلَى مُنْطَلِقِهِ الدِّينِيِّ فِي شِعْرِهِ فِي الْخِلَافَةِ وَالْخَلِيفَةِ، فَالشَّاعِرُ لَا يَتَّبِعِي مِنْ مَدْحِهِ لِلْخَلِيفَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ،
وِدْفَاعِهِ عَن مَرَكِزِيَّةِ الْخِلَافَةِ إِلَّا الشُّوَابَ مَنَ اللهُ وَالتَّرَلُّفَ إِلَيْهِ، فَهُوَ لَا يَطْمَعُ فِي عَطَايَا السُّلْطَانِ وَهَيْبَتِهِ، يَقُولُ:

وَمَا زِلْتُ (حَسَّانَ) الْمَقَامَ وَلَمْ تَزَلْ
تَلِيْبِي، وَتَسْرِي مَنَّا لِي التَّمَحَاتِ

زَهْدْتُ الدِّي فِي رَاحَتِيكَ، وَشَافِي

وَمَنْ كَانَ مِثْلِي أَحْمَدُ الْوَقْتِ؛ لَمْ يُجْزْ
عَلَيْهِ -وَلَوْ مِنْ مِثْلِكَ- الصَّدَقَاتِ^{١٨}

و فِي الْآيَاتِ يَظْهَرُ تَأَثُّرُ شَوْقِي بِالْمِتَنِيِّ وَمَدْحِهِ لِسَيْفِ الدَّوْلَةِ، فَشَوْقِي لَيْسَ فِي حَاجَةٍ إِلَى مَا فِي أَيْدِي السُّلْطَانِ مِنْ مَالٍ أَوْ
جَاهٍ، فَشَاعِرُنَا طَأَفَتْ شَهْرَتُهُ الْأَقَاقِ، وَبُرِّدَتْ شَعْرُهُ وَمَوَاقِفُهُ جُلُّ أُنْبَاءِ الْإِسْلَامِ، فَهُوَ بِمَنْزِلَةِ الشَّاعِرِ الصَّحَابِيِّ حَسَّانَ بْنِ ثَابِتٍ فِي
دِفَاعِهِ عَنِ الرُّسُولِ وَالْإِسْلَامِ، وَهُوَ وَإِنْ كَانَ يَذْكُرُ الْخَلِيفَةَ بِأَنَّهُ وَاحِدُ الْإِسْلَامِ، فَهُوَ - أَيْضًا - يَذْكُرُ نَفْسَهُ بِأَنَّهُ وَاحِدُ الشُّعْرَاءِ، وَأَحْمَدُ
الْوَقْتِ.

وَقَدْ كَانَ هَذَا الْمَوْقِفَ الدِّينِيَّ مَنَ الْخِلَافَةِ وَالْخَلِيفَةِ ثَابِتًا عِنْدَ كُلِّ الشُّعْرَاءِ الْمُرْصِرِينَ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ، فَتَجَدُّ مُحَمَّدُ عَبْدِ الْمَطْلَبِ^{١٩}
يُعْبَرُ كَثِيرًا عَن حَبِّهِ وَوَلَانِهِ وَمُؤَزَّرَتِهِ لِلسُّلْطَانِ عَبْدِ الْحَمِيدِ الثَّانِي بِوَصْفِهِ الرَّمَزِ الْجَامِعِ لِوَحْدَةِ الْأُمَّةِ وَمَآسِكِهَا، فَلَوْلَا الْخَلِيفَةُ لِاحْتَارَتْ
تِلْكَ الدُّوَلُ وَتَفَرَّقَتْ شَمْلُهَا، وَتَحَكَّمَ فِيهَا عَدَوُّهَا، يَقُولُ:

يَا عَيْدُ حَيٍّ وَأَنْتَ خَيْرُ نَهَارٍ
عَبْدَ الْحَمِيدِ بِدَوْلَةِ الْأَحْزَارِ

مِلْكٌ أَقَامَ عَلَى الْخِلَافَةِ مِنْهُمْ
حَرَسًا وَقَاهَا صَوْلَةَ الْأَشْرَارِ

مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ الرِّمَانُ يُجْلِبُهَا
بِالْحَوْرِ دَارَ مَدَلَّةٍ وَبَوَارِ

عَهْدٌ مَضَى. لَا عَادَ، كَبَلْ دَوْلَةَ الْإِ
إِسْلَامِ فِي الْأَعْمَالِ وَالْأَصَارِ

خَرَمَتْ مَقَاتِلُهَا يَدَ الْأَطْمَاعِ مِ
دُولِ كَلِيفِنَ بِحُبِّ الْاسْتِعْمَارِ

هَذَا تَطَالُبٌ بِالذُّخُولِ وَهَذِهِ
تَحْتَالٌ فِي وَطَرٍ مَنَ الْأَوْطَارِ

لَوْلَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ يَخُوطُهَا
لِرَأْيَتِهَا خَيْرًا مَنَ الْأَخْتَارِ^{٢٠}

إِنَّ الدَّفَاعَ الْأَوَّلَ فِي نَسَاءِ الشُّعْرَاءِ عَلَى السُّلْطَانِ، وَالرَّفْعَ مِنْ مَقَامِهِ، وَرَفُضَ أَيِّ سُلْطَنَةٍ تُنَارِعُ الْخَلِيفَةَ فِي سُلْطَانِيهِ وَسُلْطَانِيَّتِهِ، كَمَ
نَرَى مَنَ الْآيَاتِ لَيْسَ فِي الْخَلِيفَةِ كَشْخِصٍ، إِنَّمَا يَكْمُنُ فِيهِ كَرَمٌ يَعْمَلُ عَلَى الْحِفَاظِ عَلَى دَوْلَةِ الْإِسْلَامِ وَاحِدَةً ضِدَّ الْمَطَامِعِ الْعَرَبِيَّةِ

^{١٧} - أبو عبادَةَ الْوَلِيدِ بْنِ عَبِيدِ بْنِ يَحْيَى التَّنُوخِيِّ الطَّائِي، الْمَعْرُوفُ بِالْبُحْتَرِيِّ، دِيوانُ الْبُحْتَرِيِّ، تَحْقِيقٌ، كَامِلُ الصِّيْرِيِّ، الْقَاهِرَةُ،
دَارُ الْمَعَارِفِ، ط٣، ١٩٦٣، ص١٣٠٩

^{١٨} - أَحْمَدُ شَوْقِي، الشُّوْقِيَّاتِ، مَجْلَدُ ١، ج١، ص٩٧

^{١٩} - مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْمَطْلَبِ بْنِ وَاصِلِ الْجَهْنِيِّ الْمُرْصِرِيِّ، وُلِدَ سَنَةَ ١٢٨٨هـ/ ١٨٧١م، تَعَلَّمَ بِالْأَزْهَرِ ثُمَّ دَارَ الْعُلُومِ، عَمِلَ فِي عِدَّةِ
وَطَائِفِ تَعْلِيمِيَّةٍ وَإِدَارِيَّةٍ، كَانَ آخِرُهَا بَدَارَ الْعُلُومِ، يُعْتَبَرُ مِنْ رُوَادِ النُّهْضَةِ الشَّعْرِيَّةِ، امْتَارَ بِلُغَتِهِ الْخَزَلِيَّةَ، مِنْ كِبَارِ الْمَنَاهِضِينَ
لِلتَّغْرِيْبِ، لَهُ عِدَّةٌ مِنَ الْمَوْالِفَاتِ مِنْهَا دِيوانُ شِعْرٍ، تُوفِّيَ سَنَةَ ١٣٥٠هـ/ ١٩٣١م.

^{٢٠} - مُحَمَّدُ عَبْدِ الْمَطْلَبِ، دِيوانُ مُحَمَّدِ عَبْدِ الْمَطْلَبِ، شَرْحٌ وَتَصْحِيحٌ، إِبْرَاهِيمُ الْإِبْرَارِيُّ، وَعَبْدُ الْحَفِيظِ شَلْبِي، الْقَاهِرَةُ، مَكْتَبَةُ الْاِعْتِمَادِ،
ت، ص٩٤:٩٣

وَقُوَى الاستِعْمَارِ التي أَخَذَتْ تَمَرُّقُ الخِلافةِ إلى بُلْدَانِ ودُوِيَلَاتٍ ضَعِيفَةٍ وَمُتَخَصِّصَةٍ، فَعِنْدَمَا يَنْجُو السُّلْطَانُ عبدالحميد الثاني من مَحَاوِلَةِ اغْتِيَالِهِ سنة ١٩٠٥م، نَجِدُ أَنَّ شَوْقِيًّا يَتَوَخَّأُ بِالتَّهْنِئَةِ لِأُمَّةِ الإِسْلَامِيَّةِ، لِأَنَّ الَّذِينَ قَصَدُوا اغْتِيَالَهُ، لَمْ يَقْصُدُوا اغْتِيَالَهُ كَشَحْصِي، بَلْ أَرَادُوا اغْتِيَالَهُ كَرَمْرٍ جَامِعٍ لِوَحْدَةِ الأُمَّةِ، يَقُولُ شَوْقِي:

هِنَاءُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ فَاتَمَّا	بِحَاثِكَ لِلدِّينِ الحَنِيفِ نَحَاهُ
هِنَاءُ (لِطَه) وَالكِتَابِ وَأُمَّةِ	بِقَاوِكَ إِبْقَاءَ لَهَا وَحَيَاهُ
وَمَنْ يَكُنْ فِي بُرْذِ النَّجِيِّ وَنَوْبِهِ	تَعَجَّرَهُ إِلَى أَعْدَائِهِ الرِّمِيَّاتِ
يَكَادُ يَسِيرُ البَيْتِ شُكْرًا لِرَبِّهِ	إِلَيْكَ، وَيَسْعَى هَاتِفًا عِرْفَاتِ
يَحْمُوطُكَ إِنْ خَانَ الحِمَاءُ انْتِبَاهُهُمْ	مَلَائِكُ مِنَ عِنْدِ اللّهِ حُمَاهُ
فَلَوْلَاكَ مُلْكُ المُسْلِمِينَ مُضَيِّعٌ	وَلَوْلَاكَ تَمَثُّلُ المُسْلِمِينَ شَتَاتٌ ^{٢١}

يَظْهَرُ مِنَ الأَبْيَاتِ مَكَانَةُ الخَلِيفَةِ المُقَدَّسَةِ فِي وُجْدَانِ شَوْقِي، فَقَدْ جَعَلَ الشَّاعِرُ كُلَّ المُقَدَّسَاتِ تَتَفَاعَلُ مَعَ الخَلِيفَةِ وَتَرْتَبُ بِه، فَلِئِهِنَّ الرِّسُولُ وَالكِتَابُ وَأُمَّةُ الإِسْلَامِ بِنَحَاةِ الخَلِيفَةِ، وَالبَيْتِ الحَرَامِ يَشْكُرُ رَبَّهُ، وَعِرْفَاتِ يَسْعَى هَاتِفًا بِالدَّكْرِ وَالشُّكْرِ مِنْ فَرْطِ الفَرَحِ، فَالخَلِيفَةُ ظِلُّ اللّهِ فِي الأَرْضِ يَحْفَظُهُ وَيَرَعَاهُ حَيْثُ تَحْتُمُّهُ المَلَائِكَةُ، وَيُحْصِنُهُ بُرْدُ النَّبِيِّ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ.

وَيُرْفَعُ نَسَبُهُ مَقَامَ الخَلِيفَةِ مُشْتَبِهًا جِهَادِهِ بَيْنَ الجَيْشِ العُثْمَانِيِّ بِجِهَادِ الرِّسُولِ الكَرِيمِ بَيْنَ أَصْحَابِهِ المُجَاهِدِينَ، يَقُولُ:

خَلِيفَةُ اللّهِ يَا ابْنَ العُرِّ مِنْ نُجَبِ	لِلَّهِ دُرُكُ يَوْمِ الرَّوْعِ مِنْ عَضْدِ
جَاهَدْتَ فِي المُلْكِ تَحْمِيَهُ وَتَحْفَظُهُ	جِهَادُ طَهَ مَعَ الأَنْصَارِ فِي أُخْدِ ^{٢٢}

هَذَا المَوْقِفُ المُقَدَّسُ لِشَخْصِيَّةِ الخَلِيفَةِ كَانَ يَهْدَفُ فِي المَقَامِ الأَوَّلِ إِلَى الحِفَاظِ عَلَى دَوْلَةِ الإِسْلَامِ مَوْحَدَةً، وَقَدْ ضَرَبَ هؤُلَاءِ الشُّعْرَاءُ رَوْعَ المَثَلِ فِي الإِرْتِقَاءِ عَلَى كُلِّ عَنَاصِرِ الفُرْقَةِ مِنْ عَرَقِي، أَوْ لُغَةٍ، أَوْ تَارِيخِي، فَجَدَّوْهُمُ يُهَاجِمُونَ كُلَّ دَعْوَةٍ أَوْ حَرَكَةٍ تَمِيدُ إِلَى الانْفِصَالِ عَنِ دَوْلَةِ الخِلافةِ العُثْمَانِيَّةِ وَلَوْ كَانَتْ مِنْ بَنِي جِلْدَتَيْهِمْ مِنَ العَرَبِ، فِي وَفَّتْ كَانَتْ كُلُّ القَوْمِيَّاتِ تَنْقَلِبُ عَلَى الخِلافةِ العُثْمَانِيَّةِ، فَقَدْ ظَلَّ غَالِبِيَّةُ العَرَبِ حَرِيصِينَ عَلَى بَقَاءِ دَوْلَةِ الخِلافةِ.

٢- رَفْضُ الحَرَكَاتِ الانْفِصَالِيَّةِ:

هَاجَمَ المُصْرِيُونَ سَاسَةً وَكُتَابًا وَشُعْرَاءً كُلَّ الحَرَكَاتِ الدَّاعِيَةِ إِلَى الانْفِصَالِ عَنِ دَوْلَةِ الخِلافةِ، فَقَدْ هَدَاهُمْ وَعَيْهَهُمُ الوَطَنِيُّ، وَوَارِغَهُمُ الدِّينِيُّ العَبِيقِيُّ، وَخَيْرُهُمُ بَأَبَاطِيلِ وَجِبِلِ العَرَبِ الصَّلِيبِيِّ إِلَى صَرَرِ وَحُطُورَةِ هَذِهِ الحَرَكَاتِ عَلَى وَحْدَةِ الأُمَّةِ وَعَلَى اسْتِقْلَالِهَا وَاسْتِقْرَارِهَا، فَتَجَدُّ مُصْطَفَى كَامِلٌ يُهَاجِمُ فِكْرَةَ الخِلافةِ العَرَبِيَّةِ، وَيُقَدِّمُ مَكْرَ دُعَائِهَا وَنَجِيثَ هَدَفِهِمْ، فَقَدْ رَأَى أَنَّ هَذِهِ الدَّعْوَةَ هِيَ إِحْدَى الدَّسَائِسِ الَّتِي حَاكَمَهَا الإِنْجِيلِيُّ لِتَفْرِيقِ وَحْدَةِ الأُمَّةِ وَوَضْعِ خِلَافَتِهِمْ تَحْتَ سَطْوَةِ الإِنْجِيلِيِّ، يَقُولُ: "تَأَكَّدُ لِالإِنْجِيلِيِّزِ أَنَّ خَيْرَ وَسِيلَةٍ تَضْمَنُ لَهُمُ البَقَاءَ فِي مِصْرَ وَوَضِعَ يَدِهَا عَلَى وَادِي النِّيلِ هِيَ هَدْمُ السُّلْطَنَةِ العُثْمَانِيَّةِ وَنَقْلُ الخِلافةِ الإِسْلَامِيَّةِ إِلَى رَجُلٍ تَحْتَ وَصَايَةِ الإِنْكَلِيزِ، وَبِمَثَابَةِ آلِيهِ فِي أَيْدِيهِمْ، وَلِذَلِكَ أَخْرَجَ سَاسَةُ بَرِيطَانِيَا مَشْرُوعَ الخِلافةِ العَرَبِيَّةِ مُؤْمَلِينَ بِهَ اسْتِمَالَةِ العَرَبِ لَهُمْ وَقِيَامَهُمْ بِالعِصْيَانِ فِي وَجْهِ الدَّوْلَةِ العَلِيَّةِ"^{٢٣}

^{٢١} - أحمد شوقي، الشوقيات، مجلد ١، ج ١، ص ٩٧: ٩٢

^{٢٢} - محمد محمد حسين، الاتجاهات الوطنية في الشعر المصري، ج ١، ص ١٤.

^{٢٣} - مصطفى كامل، المسألة الشرقية، ص ١٣-١٤

وقد نَجَّحَ الإنجليزُ في استِمَالَةِ بعضِ ضِعَافِ الدِّينِ ومُحِبِّي السُّلْطَنَةِ الزَّائِفَةِ، وقد كَانَ على رَأْسِ هؤُلاءِ الشَّرِيفُ حَسِينٌ^{٢٤} أَمِيرٌ مَكَّةَ، فقد تَخَالَفَ الرِّجُلُ مَعَ الإنجليزِ ضِدَّ دَوْلَةِ الخِلاَفَةِ، وقد قامَ الشُّعراءُ بِواجِبِهِم في مُواجَهَةِ هذا المَتمَرِدِ على الخِليْفَةِ والمُتخالفِ معَ المُستَعِمِر، فَهَاجَمَ الشُّعراءُ الشَّرِيفَ حَسِينِ بِضُرُوبٍ وَأَتَهَمُوهُ بِالخِيَانَةِ ودَعَا السُّلْطَانَ إلى وَأَدِ فِتْنَتِهِ وكَسِرِ شَوْكِيَتِهِ، فَهَذَا شَوْقِيٌّ تَبْطِغُ فُصَيْدَةً (ضَجِيحُ الحَجِيحِ) ويرفَعُها إلى السُّلْطَانَ عبدالحَمِيدِ سنة ١٩٠٤، شَاكِياً إليه اضطرابِ الأَمْنِ في عُمُومِ الحِجَازِ بِسَبَبِ عِصْيَانِ الشَّرِيفِ، مِمَّا هَدَّدَ حُجَّاجَ بَيْتِ اللَّهِ، وقد طَلَبَ الشَّاعِرُ بِشَكْلِ صَرِيحٍ وقَوِيٍّ بِشِرعَةٍ وشِدَّةٍ مُعَاقِبَةَ هذا العَاصِي المُتَبَرِّئِ، فَمَا يَجِبُ للخِليْفَةِ أَنْ تَأخُذَهُ في مِثْلِ هؤُلاءِ رَحْمَةً، يَقُولُ في فِتْنَةِ الحَسِينِ وجِرائِمِهِ:

صَحَّ الحِجَازُ، وَضَحَّ البَيْتُ والحِزْمُ	وَاسْتَصَرَّحَتْ رِثْمًا في مَكَّةَ الأُمَمُ
قَدْ مَسَّتْها في جَمَاكَ الضَّرُّ، فَاقْضِ لَهَا	خِليْفَةَ اللَّهِ، أَنْتَ السَّيِّدُ الحَاكِمُ
لَكَ الرُّبُوعُ الذي رِيعَ الحَجِيحِ بِهَا	أَلِلِ الشَّرِيفِ عَلَيْهَا أَمْ لَكَ العَلَمُ؟
أُهَيِّبْ فيها ضُيُوفَ اللَّهِ، واضْطَهِدُوا	إِنْ أَنْتَ لَمْ تَنْتَقِمِ فَاللَّهُ مُنْتَقِمٌ
أَ في الضُّحَى -وعُيُوبُ الجُنْدِ نَاطِرَةٌ-	تُسَيِّئُ النِّسَاءُ وَيُؤَدِّي الأَهْلُ والحَسَمُ؟!
وَيُسْفِكُ الدَّمُ في أَرْضِ مُقَدَّسَةٍ	وَتُسْتَبَاحُ بِهَا الأَعْرَاضُ والحِزْمُ؟
يَدُ الشَّرِيفِ على أَيِّدِي الوِلاَةِ عَلَتْ	وتَعْلَهُ - دُونَ رُكْنِ البَيْتِ - تُسَلِّمُ ^{٢٥}

ثُمَّ يَتَوَجَّهُ الشَّاعِرُ إلى الخِليْفَةِ مُخْرِضاً لَهُ على الشَّرِيفِ، ودَاعِياً إِثَّاهُ سُرْعَةَ الانتِقَامِ مِنْهُ، فلا يَجِبُ على السُّلْطَانَ أَنْ تَسْتَبِطَهُ قَرَابَةُ الشَّرِيفِ إلى النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَنَبِيُّنا الكَرِيمُ مَوْلَى لِلصَّالِحِينَ وليس مَوْلَى لِلْمُجْرِمِينَ الفَاسِقِينَ المُفْسِدِينَ في الأَرْضِ، يَقُولُ:

أَدْبَهُ أَدَبٌ - أَمِيرُ المُؤْمِنِينَ - فَمَا	في العَمُورِ عَن فَايِسِي فَضْلاً ولا كَرَمُ
لا تَرْتَجِ فِيهِ وَقَاراً لِلرَّسُولِ. فَمَا	بَيْنَ البُعَاةِ وَبَيْنَ المُصْطَلَفِي رَحْمُ
ابنُ الرُّسُولِ قَتَى فِيهِ شَمَائِلُهُ	وفِيهِ نَخْوَتُهُ، والعَهْدُ، والسَّمَمُ
مَا كَانَ طَهُ لِرُهْطِ الفَاسِقِينَ أَبَا	أَلِ النَّبِيِّ بِأَعْلَامِ الهُدَى حُخْمُوا
خِليْفَةَ اللَّهِ. شَكْوَى المُسْلِمِينَ رَقَّتْ	لِسِدَّةِ اللَّهِ هَلْ تَرَقَّى لَكَ الكَلِمُ ^{٢٦}

هَذِهِ أَيْبَاتٌ حِجَاجِيَّةٌ مُحْكَمَةٌ في عَرْضِ الدَّلِيلِ لِلوُصُولِ إلى النَّبِيحَةِ التي يَقْضِي الشَّاعِرُ إقْتِاعَ الخِليْفَةِ بِهَا، فَالشَّرِيفُ يَسْتَحِقُّ العِقَابَ والغَرْلَ من إِمَارَةِ مَكَّةَ، ولا تُوجَدُ هُنَاكَ عِلَّةٌ تَمْنَعُ السُّلْطَانَ مِنْ إِرْجَاءِ ذَلِكَ، أو عَضُّ الطَّرْفِ عَن تِلْكَ الجِرائِمِ التي

^{٢٤}-حسين بن علي هو الحسين بن علي بن محمد بن عبد المعين بن عون ، ولد في الأستانة ١٢٧٠هـ-١٨٥٤م حيث كان والده منفيًا بها، عاد والده إلى مكة وعمره ثلاث سنوات، تولى إمارة مكة، وتحالف مع الإنجليز في الحرب العالمية الأولى، ونادى إلى ما يسمى بالثورة العربية ضد العثمانيين، ونصب نفسه خليفة للمسلمين بعد سقوط الخلافة العثمانية ولكن لم يعترف بخلافته أحد، انتصر عليه آل سعود وأخرجوه من مكة والحجاز، وأجبر على التنازل عن ولاية شرق الأردن لأكبر أبنائه، ثم نقل إلى قبرص فأقام فيها ست سنوات، ثم مرض فأذن له الإنجليز بالعودة إلى عمان، مكث معتلاً ستة أشهر وأياماً ، ووافته المنية سنة ١٣٥٠هـ . ١٩٣١م ، فحمل إلى القدس و دفن فيها.

^{٢٥}- أحمد شوقي، الشوقيات، مجلد ١، ج ١، ص ٢١١-٢١٢

^{٢٦}- أحمد شوقي، الشوقيات، مجلد ١، ج ١، ص ٢١٢

باتت تُهدّد الجزيرة العربية والأمة الإسلامية، وبأني البيت الأخير قوياً، يُخاطب الشاعر الخليفة في أسلوب استفهامي يتعجب فيه من صمت الخليفة على جرائم الشريف، ويُعلن يأس الناس وخيبتهم من صمت السلطنة، فقد رَفَع المسلمون شكواهم إلى الله، فهل لم تصل شكواهم إلى الخليفة بعد.

ويختم الشاعر قصيدته بأبيات خالدة تُفضح الشريف وأحزابه من المتآمرين على وحدة الأمة الإسلامية والمتخالفين مع المستعمر الإنجليزي، يقول شوقي:

رَبّ الجزيرة، أدركها، فقد عبثت	بها الذئاب، وصل الراعي الغنم
إنّ الدين تولى أمرها ظلّموا	والظلم تصخبه الأهوال والظلم
في كل يوم قتال تُشعر له	وفتنة في زئوع الله تضطرهم
أزرى الشريف وأحزاب الشريف بها	وقسّموها كإرث الميت، وانقسموا
لا تخزيهم عنك جلماً. واجزهم عننا	في الحلم ما يسبم الأفعال أو يصم
كفى الجزيرة ما جزوا لها سفها	وما يحاول من أطرافها العجم
في كل لُج حوالها لهم سُفن	وفوق كل مكان يابس قدم
والاهم أمراء السوء. وانقسموا	مع العداة عليها، فالعداه هم
فجزد السيف في وقت يُفيد به	فإنّ للسيف يوماً، ثمّ ينصرم ^{٢٧}

من يُعبر النظر في الأبيات تُدهشه هذه المطابقة بين واقع الأمس وحال اليوم، فالأبيات كما تُفضح شريف الماضي تُفضح خلفاءه ومن يتنهج سياسته في أيامنا الحالية، فمازالت الجزيرة ومازالت الأمة العربية تعيش نفس القضايا وتواجهها نفس الأخطار، وإن اختلف اسم المستعمر أو طريقة استعمارها، فمازالت الثوات الأجنبية والقواعد الأمريكية في قلب الجزيرة وأطرافها، ومازال التحالف مع العدو قوياً، ومازال الظلم على أبناء المسلمين مفروضاً، ولكن أين سيف الخليفة؟!

ويستد هجوماً حافظ إبراهيم^{٢٨} على الشريف حسين ويتهمه بالخيانة والتآمر، فقد باع أمته ودينه مقابل زين ذهب الإنجليزي، ويسمه بالخارجي الذي خرّج على حكم الخليفة، ويصف من يتبعه بالخالة، ويهدده بقدرة السلطان وخيسته على تأديبه وإخضاعه، يقول:

^{٢٧} - أحمد شوقي، الشوقيات، مجلد ١، ج ١، ص ٢١٤

^{٢٨} - محمد حافظ إبراهيم فهمي، وُلِد سنة ١٢٨٧هـ/١٨٧٢م، والده المهندس إبراهيم فتحي، مصري الأصل، وأمه تركية الأصل، هي السيدة (هانم بنت أحمد البورصة لي)، درس في الكلية الحربية وتخرّج منها سنة ١٨٩١م، وعمل ضابطاً بالجيش المصري، ونقل إلى السودان واشترك في جمعية وطنية سرية ضد الإنجليز وكثفت أمرها وأحيل بسببها للتقاعد سنة ١٩٠٣م، عاش في وقت كانت الأمة الإسلامية تنسج من كل جانب، فقام بوجبه الوطني والديني وشارك في كل قضايا وطنه وأمته، ولقب شاعر النيل، وكان من رواد مدرسة الإحياء والبعث في الشعر العربي الحديث، من مؤلفاته ديوان، وترجمة رواية (البؤساء) لفكتور هوجو، تُوفي سنة ١٣٥١هـ/١٩٣٢م.

وعلى الخليفة من بني عثمان
أو زاكِبٍ أو نَارِحٍ أو دانسي
ذَلِكَ الَّذِي يَدْعُو إِلَى الْعَصِيَانِ
إِلَّا اقْتِنَاصَ الْأَصْفَرِ الرَّنَانِ
خَيْرِ الْبَرِيَّةِ مِنْ بَنِي عَدْنَانَ
وَضَلَالَهُ بِخِثَالَةِ الْعُرْنَانِ^{٢٩}

مَيِّ عَلَى دَارِ السَّلَامِ تَحِيَّةٌ
وعلى رجال الجيش من ماشٍ به
وعلى الألى سَكُنُوا إِلَى الْحُسْنَى سَوَى
وَالِي الْحِجَازِ الْحَارِجِيِّ وَمَا بِهِ
مَا لِلشَّرِيفِ الْمُتَّوِي حَسْبًا إِلَى
أَمْسَى يُمَالِئُهُ وَيَنْصُرُ عَيْبَهُ

وقد أكثر أحمد مُحَرَّمٍ مِنْ أَهْيَةِ الْخِلَافَةِ وَوُجُوبِ الْحَافِظَةِ عَلَيْهَا لِذَلِكَ هَاجَمَ كُلَّ مَنْ سَوَّلَتْ لَهُ نَفْسُهُ الْخُرُوجَ عَلَى الْخَلِيفَةِ،
فَفِي قَصِيدَةٍ لَهُ يَصِفُ الشَّرِيفَ حَسِينَ بِالْحَائِزِ الْمُتَّوِنِ الَّذِي شَقَّ عَصَا الطَّاعَةِ، وَيَشْكُو فِيهَا مِنْ تَمَرُّقِ الْمُسْلِمِينَ وَفُرْقِهِمْ، يَقُولُ:

أَلَا إِنَّ مَنْ شَقَّ الْعَصَا لَمُدَّمِمٍ
وَمَنْ كَانَ يُأْبَى أَنْ يُؤَالِيَ إِمَامَهُ
سَيَعْلَمُ مَنْ خَانَ الْخَلِيفَةَ أَنَّهُ
أَطَاعَ هَوَاهُ وَاسْتَرْكَلَتْهُ فِتْنَتُهُ
لَهُ الْوَيْلُ، مَاذَا هَاجَ مِنْ نَزْوَاتِهِ
أَيَطْلُبُ مُلْكًا أَمْ يُرِيدُ جِلَافَةً
تَبَارَكَتْ رَبِّي، كَيْفَ يَعْصِيكَ مُسْلِمٌ

وَأَنَّ الَّذِي يَنْبَغِي الْفَسَادَ لَأَنْتُمْ
طَوَاعِيَةً وَأَوْلَادُ الْأَنْفِ رَاغِمٌ
مُؤَاقِعُ أَمْرِ شَرِّهِ مُتَفَاقِمٌ
عَضُوضُ تَلَوَى فِي لَهَاهَا الْأَرَاغِمُ
فَتَارِ بُرَامِي رَبِّهِ وَيُرَاجِمُ؟
تُقَامُ لَهَا فِي الْمَشْعَرِينَ الْمَوَاسِمُ؟
فَيُوقِعُ بِالْإِسْلَامِ مَا أَنْتَ عَالِمٌ؟^{٣٠}

وفي إبان الحرب العالمية الأولى يكتب مُحَرَّمٌ قصيدةً تزيد أربابها على المائتين ينتصر فيها للخلافة ويهاجم إنجلترا
والخلفاء، ويرفض محاولات الإنجليز في تنصيب الشَّريفِ حَسِينَ خَلِيفَةً للعرب، ويكشف عن خديعة الإنجليز للشَّريفِ حَسِينَ
وأتباعه، ويدعوهم بزع هذه الغشَاوَةِ مِنْ فَوْقِ أَعْيُنِهِمْ حَتَّى يَتِمَّ كُنُوفُ الرُّؤْيَا الصَّحِيحَةِ لِلْأَحْدَاثِ وَيَتَّبِعُوا مِنْ مَكْرِ الْعَرَبِ وَسُوءِ
تَدْبِيرِهِ لِلْمُسْلِمِينَ عَامَّةً، وَلِلْعَرَبِ خَاصَّةً:

تُبَيْتُ مَا زَعَمَ الشَّرِيفُ وَقَوْمُهُ
رَأَيْتُ مَا زَانَ الْمُلُوكَ فَلَمْ أَحْدُ
خَدَعُوهُ إِذْ ضَاقَ السَّبِيلُ بِمَكْرِهِمْ
فَأَتَاخَ مَا مَنَعَتْ فَوَارِسُ هَاشِمٍ
يَا إِذَا الْخِلَالَ لَا سَعَدَتْ بِتَاجِهِ
مَا الْمُلُوكُ مِنْ عَزٍّ وَبَأْسٍ صَادِقِي

فَسَمِعْتُ مَا لَمْ تَسْمَعْ الْأَذَانِ
كَطِرَارِ مُلُوكٍ بِاسْمِهِ مُزْدَانِ
وَرُمُوا بِأَمَالٍ إِلَيْهِ حَسَانِ
وَخَمَّتْ وِلَادَةُ الْبَيْتِ مِنْ عَدْنَانِ
مَلِكًا. سِوَاكَ بِهِ السَّعِيدُ الْهَانِي
كَالْمُلُوكِ مِنْ كَذِبٍ وَمِنْ مُجْتَانِ^{٣١}

^{٢٩} - حافظ إبراهيم، ديوان حافظ إبراهيم، ضبطه وصححه وشرحه ورتبه، أحمد أمين، أحمد الزين، إبراهيم الإبراهيم، القاهرة،
الهيئة المصرية العامة للكتاب، ٢٠٠٨م، ص ٤٩-٥٠

^{٣٠} - أحمد مُحَرَّمٌ، ديوانه، ج ٢، ص ٣٧

^{٣١} - أحمد محرم، ديوانه، ج ٢، ص ١٦٦

وَيُرْفُضُ أَحْمَدَ الْكَاشِفَ^{٣٢} الدَّعْوَةَ إِلَى الْخِلَافَةِ الْعَرَبِيَّةِ، وَالخُرُوجَ عَلَى الْخَلِيفَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ، بِحُجَّةٍ أَنَّهُمْ لَيْسُوا عَرَبًا، وَأَنَّهَمْ لَيْسُوا جَدِيدِينَ بِحُكْمِ الْعَرَبِ، مُؤَكِّدًا أَنَّ تَعَالِيمَ الْإِسْلَامِ أَوْسَعُ وَأَرْقَى مِنْ هَذَا الْحَصْرِ الْكَاذِبِ، فَالْإِسْلَامُ لَمْ يَجْعَلِ الْخِلَافَةَ فِي عَرَبِي دُونَ آخَرَ، فَالْكَلُّ تَحْتَ مِظَلَّةِ الْإِسْلَامِ سَوَاءٌ، وَالْأَحَقُّ بِهَا مَنْ نَاصَرَهَا، وَصَانَهَا، وَحَمَى نَيْصَتَهَا، وَنَهَضَ بِأَعْبَائِهَا: يَقُولُ:

ما احتصنَ أحمَدُ بالخِلافةِ أُمَّةً
أولى بها من صانها من بعد ما
علماً بأنَّ الدَّائِرَاتِ تُدَوِّرُ
عَبَّتَتْ مَقَادِيرُ بِهَا وَعُصُورُ^{٣٣}

وَيَسْتَنْكِرُ فِي فِصِيْدَةٍ أُخْرَى أَيَّ دَعْوَةٍ فِي الخُرُوجِ عَلَى الْخَلِيفَةِ، وَيَرَى أَنَّ الْخِلَافَةَ قَدَّرَ قَدْرَهُ اللهُ لِلْعُثْمَانِيَّةِ، وَأَنَّ الْخِلَافَةَ سَتَظَلُّ فِيهِمْ مَا دَامُوا مُحَافِظِينَ عَلَى شِعَائِرِهِ، ذَائِبِينَ عَنِ حِيَاطِهِ، يَقُولُ:

أَيْنَا رِعُونَ عَلَى الْخِلَافَةِ قَادَةً
اللهُ قَدَّرَهَا لَهُمْ وَأَعَزَّهُمْ
لَوْلَاهُمْ عَمَلُ الْخِلَافَةِ عَائِلٌ؟
فَأَيُّ سَكُنِ الْعَرَبِ الْكِرَامِ إِلَيْهِمْ
مَادَامَ فِيهِمْ قَانِيَتْ وَمُقَاتِلُ
هل يفتديها والحطوب جلائلُ
وليئزناً ينسبه المتطاولُ
من لم يصننها والحطوب قلائل؟^{٣٤}

ثانياً: رِقَاءُ السُّلْطَانِ عَبْدِ الْحَمِيدِ الثَّانِي^{٣٥}:

كان السُّلْطَانُ عَبْدِ الْحَمِيدِ صَاحِبَ مَشْرُوعٍ إِسْلَامِيٍّ لِلنُّهُوضِ بِالْخِلَافَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ وَالْأُمَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ مِنْ خِلَالِ مَشْرُوعِ "الْجَامِعَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ"، فَقَدِ آمَنَ السُّلْطَانُ بِأَنَّ وَحِدَةَ الْمُسْلِمِينَ وَمَنَاسِكَهُمْ هِيَ الضَّمَامُ الْأَكْبَرُ عَلَى بِنَاءِ الْخِلَافَةِ وَبِنَاءِ سُلْطَةِ الْخَلِيفَةِ، وَقَدِ عَتَّرَ عَبْدِ الْحَمِيدِ الثَّانِي عَنْ نِقْتِهِ فِي وَحِدَةِ الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ بِقَوْلِهِ: "يَجِبُ تَعْمُوقُهُ زَوَائِطُنَا بِنِقْتَةِ الْمُسْلِمِينَ فِي كُلِّ مَكَانٍ، يَجِبُ أَنْ نَقْتَرِبَ مِنْ بَعْضِنَا الْبَعْضَ أَكْثَرَ وَأَكْثَرَ، فَلَا أَمَلُ فِي الْمُسْتَقْبَلِ إِلَّا بِحِدَّةِ الْوَحْدَةِ"^{٣٦}

^{٣٢} - أحمد الكاشف: هو أحمد بن ذي الفقار عمر الكاشف، شاعر مصري، وُلِدَ سنة ١٢٩٥هـ/١٨٧٨م، شاعر مصري من أصلٍ شَرِكْسِيٍّ، وُلِدَ فِي قَرْيَةِ الْقَرْسِيَّةِ، مِنْ مَحَافِظَةِ الْغَرْبِيَّةِ، بَرِعَ فِي الشَّعْرِ السِّيَاسِيِّ حَتَّى بَرَّ جَمِيعَ شُعْرَاءِ الْعَصْرِ فِي هَذِهِ النَاحِيَةِ، وَيَمْتَازُ شِعْرُهُ بِأَنَّهُ سَجَلٌ حَافِلٌ لِمَسْأَلَةِ الشَّرِيقَةِ وَالْفُضِيَّةِ الْمِصْرِيَّةِ، لَهُ دِيْوَانٌ شِعْرِيٌّ فِي جُرْأَيْنِ مِنْ مَجْلَدَيْنِ كَبِيرَيْنِ بَعْنَوَانِ (دِيْوَانِ الْكَاشِفِ) تُوْفِيَ سَنَةَ ١٣٦٧هـ/١٩٤٨م.

^{٣٣} - أحمد الكاشف، دِيْوَانِ أَحْمَدِ الْكَاشِفِ، دَرَسَةُ وَتَحْقِيقُ وَتَعْلِيقُ، مُحَمَّدُ إِبرَاهِيمُ الْجَبُوشِي، الْقَاهِرَةُ، الْهَيْئَةُ الْمِصْرِيَّةُ الْعَامَّةُ لِلْكِتَابِ، ١٩٨٧م، ج٢، ص٢٨-٢٩

^{٣٤} - أحمد الكاشف، دِيْوَانِهِ، ج٢، ص٦١

^{٣٥} - السُّلْطَانُ عَبْدِ الْحَمِيدِ الثَّانِي بن السُّلْطَانِ عَبْدِ الْمَجِيدِ، وَهُوَ السُّلْطَانُ الرَّابِعُ وَالثَّلَاثُونَ مِنْ سُلْطَانِيَّةِ الدَّوْلَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ، وُلِدَ سَنَةَ ١٢٥٨هـ/١٨٤٢م، تَوَلَّى الْعَرْشَ خَلْفًا لِأَخِيهِ السُّلْطَانِ مَرَادِ بْنِ عَبْدِ الْمَجِيدِ سَنَةَ ١٨٧٦م، كَانَ ذَا شَخْصِيَّةٍ قَوِيَّةٍ، تَنَازَلَ عَنِ الْعَرْشِ لِأَخِيهِ السُّلْطَانِ مُحَمَّدِ رِشَادٍ فِي ٢٧ أْبْرِيلِ سَنَةَ ١٩٠٩، وَنُفِيَ وَأَسْرَتَهُ إِلَى سَلَانِيكٍ وَعَاشَ تَحْتَ الْإِقَامَةِ الْجَبْرِيَّةِ فِي قِصْرِ لِيَهُودِيٍّ، ثُمَّ نُقِلَ إِلَى قِصْرِ (بِيلِرْبِي) فِي إِسْطَنْبُولِ الَّذِي أَقَامَ فِيهِ حَتَّى وَفَاتِهِ فِي ١٠ فِبرَايِرِ ١٩١٨، عَنْ عَمْرِ يُنَاهِزُ الثَّمَانَةَ وَالسَّبْعِينَ، وَدُفِنَ إِلَى جَانِبِ جَدِّهِ السُّلْطَانِ مُحَمَّدٍ.

^{٣٦} - عَبْدِ الْحَمِيدِ الثَّانِي، مَذَكَّرَاتُ السُّلْطَانِ عَبْدِ الْحَمِيدِ، تَقْدِيمُ وَتَرْجُمَةُ، مُحَمَّدُ حَرْبٍ، دِمَشْقُ، دَارُ الْقَلَمِ، الطَّبْعَةُ الثَّلَاثَةُ،

لقد كانَ السُّلطانُ ذِكْبًا ومُذْرِكًا لِلرِّباطِ الحَقِيقِيِّ لِلأُمَّةِ الإِسلامِيَّةِ المَتَمَلِّئِ في عُصْرِي الدِّينِ والْعَمَّةِ، وقد عملَ السُّلطانُ على إحياءِ الوَازِعِ الدِّينِيِّ، وتغليبِ التُّزْعَةِ الدِّينِيَّةِ على التُّزْعَاتِ القَوْمِيَّةِ والمَذْهَبِيَّةِ التي أَعَدَّتْ تَنْشُرُ في أَرْجاءِ الخِلافةِ، وفي سبيلِ ذلكَ اهْتَمَّ السُّلطانُ بالدُّعْوَةِ والدُّعَاةِ، وببَشْرِ الكُتُبِ الإِسلامِيَّةِ، كما اتَّخَذَ اللُّغَةَ العَرَبِيَّةَ لِأَوَّلِ مَرَّةٍ في الخِلافةِ لُغَةً رَسْمِيَّةً لِلدَّوْلَةِ^{٣٧}

وعلى الرُّغمِ من ذِكاءِ السُّلطانِ ومُجُودِهِ التي لَمْ تَتَوَقَّفْ عن إِصلاحِ واقِعِ الخِلافةِ فَإِنَّ المَتَغَيَّرَاتِ الحَارِجِيَّةَ والدَّاخلِيَّةَ كانتِ أَكْبَرَ من طُمُوخاتِ السُّلطانِ، فَاصطَلَمَ الرُّجُلُ بِمِصْالِحِ الاستِعْمارِ، وباليهودِ، وبالقَوَّةِ الناشِئَةِ مِنَ الأتراكِ الَّذِينَ تَأَثَّرُوا بالفِكرِ العَرَبِيِّ، والتي انتهتِ بالأَحْداثِ المعْرُوفَةِ تاريخِيًّا بأَحْداثِ ٣١ مارت، والتي انتهتِ بعزْلِ السُّلطانِ عبدالحَمِيدِ من كُلِّ سُلْطانيَّةِ الدِّينِيَّةِ والمَدَنِيَّةِ.

وقد تَعاطَفَ الشُّعراءُ معَ السُّلطانِ لما آلَ إليه مَصِيرُهُ، وتألَّموا لِسوءِ مُعامَلَةِ الانقِلابِيِّينَ لَهُ، وهذا في رأيي مَلَمَحٌ بِجَدِيدِيٍّ في شِعْرِ الرِّثاءِ السِّيَاسِيِّ، فقد ارتقى الشُّعراءُ في مَوقِفِهِم هذا عن وظيفَةِ التَّكشُّبِ بالشُّعْرِ، وبأثاؤِ يُؤْمِنونَ بِقيَمَةِ كَلِمَتِهِم، فما يَجِبُ أَنْ يُوظَّفَ شِعْرُ المِديحِ والرِّثاءِ إِلَّا لِمن يَسْتَحِقُّ وفي خِدمَةِ قُضايا الدِّينِ والإنسانِ، كما أَنَّهُ يُمَثِّلُ رُقيَّ التُّزْعَةِ الإنسانيَّةِ والدِّينِيَّةِ لِلْمِصريِّينَ عَامةً، يُعْمَلُ حَافظُ إبراهيمِ في قَصيدَةِ سَمَّاهَا (الانقِلابُ العُثماني)^{٣٨} :

لا رَعَى اللهُ عَهْدَها مِن حُدُودِ	كَيْفَ أُمسِيتَ يا بِنَ (عَبْدالمجيدِ)
كُنْتُ أَبْكي بِالأمْسِ مِنكَ فَمَالي	وَبِئْسَ أَبْكي عَليكَ (عَبْدالحَميدِ)
فَرِحَ المُسْلِمُونَ قَبْلَ التَّصَارِي	فِيكَ قَبْلَ الدُّنُوزِ قَبْلَ اليَهُودِ
تَمَيَّنُوا كُلُّهُمِ وَلَيْسَ مِنَ الهِمَّةِ	أَنْ تَبْشَمَتِ الوَرى في طَريدِ
أنتَ (عَبْدالحَميدِ) والتَّاجُ مَعْفُو	دُ و (عَبْدالحَميدِ) رَهْناً الفُيُودِ

تَمَّ يَلُومُ الشُّعراءُ الانقِلابِيِّينَ ويأخُذُ عَلَيهِم مَحاولَةَ طُمسِهِم مآثِرِ السُّلطانِ وإِجْازاتِهِ، مُشيرًا إلى خَطِّ السُّكَّةِ الحَديدِ الَّذِي أَسَّسَهُ السُّلطانُ خِدمَةً لِجَجِيجِ بَيْتِ اللهِ:

خالِدَ أنتَ رَعَمَ أَنفِ اللَّيالي	في كِبارِ الرِّجالِ أَهلِ الخُلُودِ
لَكَ في الدَّهْرِ- والكَمالِ مُخالٍ-	صَفَحاتِ ما بَرَّ بِرِضِ وَسُودِ
حَاوَلُوا طُمسَ ما صَنَعْتَ ووَدُّوا	لَوْ يُطِيفُونَ طُمسَ خَطِّ الحَديدِ

تَمَّ يَدْكُرُ حَافظُ إبراهيمِ حُسْنَ بلاءِ السُّلطانِ في القِيامِ بِأَعْباءِ الخِلافةِ، فالرُّجُلُ مُنذُ تَوَلَّى الحُكْمَ لَمْ يَسْتَرَخِ لِعِظَمِ المَسْئُولِيَّةِ، فَعزَلَ السُّلطانَ واعْتَمَلَهُ لَيْسَ أَكثَرَ في شَقائِهِ وَعَنائِهِ مِنَ القِيامِ بِمَسْئُولِياتِ الخِلافةِ، ويواسي السُّلطانَ بِأَنَّ خالَهُ أَفضَلَ مِنَ خالِ بَعْضِ أَسلافِهِ مِثْلِ السُّلطانِ الجاهِدِ بِأَيِّدِ الَّذِي ماتَ مُعتَقلاً في سُجونِ تيمُور لَنكَ:

أنتَ هَمما شَقِيتَ أَرقَهُ حَالا	مِنَ أُسِيرِ الجَزيرَةِ المَكْمُودِ
وَأُسِيرُ الأَقْصاصِ قد كانَ أَشقى	لَوْ سَأَلتَ الأَسْفارَ عَرُ (با يَزِيدِ)
كانَ (عَبْدالحَميدِ) في القَصْرِ أَشقى	مِنهُ في الأَسْرِ والبلاءِ الشَّدِيدِ

^{٣٧}- محمد حرب، السُّلطان عبدالحَمِيدِ الثَّانِي آخرُ السُّلطانِ العُثمانيِّينَ الكِبارِ، دمشق، دار القلم، الطبعَةُ الأولى، ١٩٩٠م، ص ١٧١-١٧٢

^{٣٨}- حَافظ إبراهيم، الذِّيوان، ص ٣٥٧

كَانَ لَا يَعْرِفُ الْفَرَارَ بِلَيْلٍ
خَذِرًا زَهَبَ الظَّلَامَ وَيَحْشَى
نَقَى تَحْتَ طَائِقِ الْأَرْضِ أَخْفَى
وَيَسْتَنْكِرُ شَاعِرُ التَّبِيلِ تِلْكَ الْاِتِّهَامَاتِ الْمَوْجَهَةَ لِلسُّلْطَانِ وَالتي ادَّعَاها الْاِنْقِلَابِيُّونَ سَبَبًا لِعَزْلِهِ:

أَصْحِيحٌ مَا قِيلَ عَنْكَ وَحَقٌّ
عَ وَأُرَى عَلَى فِعَالٍ (الْوَلِيدِ)؟

وَيُعْطِفُ أَحْمَدُ شَوْقِي عَلَى السُّلْطَانِ فِي مَجْتَبِيهِ، وَيَرَى أَنَّهُ فِي مَوْفِقِهِ بَعْدَ الْخَلْعِ أَحَقُّ بِالرَّثَاءِ، لِمَا آلَ إِلَيْهِ مِنْ دَلٍّ بَعْدَ عِزٍّ، وَجُلَّةُ فِي مَقَامٍ كَبِيرٍ، وَيَسْتَنْكِرُ الْمَوْفِقَ غَيْرَ الْأَخْلَاقِيِّ وَغَيْرَ الْإِنْسَانِيِّ لِلشَّامِتِينَ وَاللَّامِينَ بِحَالِ السُّلْطَانِ، يَقُولُ فِي قَصِيدَتِهِ (الْاِنْقِلَابِ الْعُثْمَانِيَّةِ وَشُغُوطُ السُّلْطَانِ عَبْدِالْحَمِيدِ)^{٣٩}:

خَطَبُ الْإِمَامِ عَلَى النَّظِيهِ
عِظَةُ الْمُلُوكِ، وَعِزُّهُ الـ
شَيْخُ الْمُلُوكِ وَإِنْ تَضَعُ
نَسْتَعْفِرُ الْمَوْلَى لَهُ
وَنَسْرَاهُ عِنْدَ مَصَابِيهِ
وَنَصُونُهُ، وَنُجِلُّهُ
عَبْدَالْحَمِيدِ، جِسَابُ مِثْ

م يَعِزُّ شَرْحًا وَالتَّبْيِيرِ
أَيَّامٍ فِي الزَّمَنِ الْأَخِيرِ
ضَعَّ فِي الْفُرَادِ فِي الضَّمِيرِ
وَاللَّهُ يَعْلَمُ عَنْ كَثِيرِ
أَوْلَى بِبَاكِ أَوْ عَذِيرِ
بَيْنَ الشَّمَاتَةِ وَالتَّكْبِيرِ
لِكَ فِي يَدِ الْمَلِكِ الْعُثُورِ

وَيُعَلِّبُ الْوَفَاءَ عَلَى أَحْمَدَ مُحَرِّمٍ فَيُهَاجِمُ الشَّامِتِينَ فِي حَالِ السُّلْطَانِ الْمَخْلُوعِ، وَيَأْخُذُ عَلَيْهِمْ نُكْرَانَهُمْ لِفَضَائِلِ السُّلْطَانِ، وَجَزَائِهِمْ عَلَى الْإِسَاءَةِ لِمَقَامِهِ وَهُمْ مَنْ كَانُوا يَتَزَلَّفُونَ لَهُ، كَمَا يُدَافِعُ عَنِ السُّلْطَانِ وَيُبْرِئُهُ مِنَ الشُّهْمِ الَّتِي أَلصَقَتْهَا بِهِ خُصُومُهُ، وَأَنَّ السَّبَبَ فِي ذَلِكَ هِيَ بَطَانَةُ السُّوِّ الْهَيْطَةُ بِقَصْرِ الْخَلِيفَةِ، يَقُولُ:

تَوَى عَائِرِ الْأَمَالِ يُؤْنِسُهُ الْأَسَى
كَأَنَّ جَلَالَ الْمُلْكِ لَمْ يَبْدُ حَوْلَهُ
كَأَنَّ السَّرَايَا وَالْفَيْالِقَ لَمْ تَبْسُرْ
كَأَنَّ الْأَوْلَى زَانُوا لِلْمَتَابِرِ بِاسْمِهِ
طَوَاوَا دَجْرَهُ وَاسْتَوَدَعُوا اللَّهَ عَهْدَهُ

وَتُوحِشُهُ أَوْطَائِدُهُ وَمَا رَبُّهُ
مَهِيبًا وَمَنْ تُضْرَبُ عَلَيْهِ مَضَارِبُهُ
إِلَى الْمَوْتِ تُثْنِي دُونَهُ مَنْ مَحَارِبُهُ
أَخْلُوا بِدِينِ اللَّهِ مَا لَا يُنَاسِبُهُ
وَكُلُّ امْرِئٍ زَهْنٌ بِمَا هُوَ كَارِبُهُ^{٤٠}

ثُمَّ يَنْقِمُ أَحْمَدُ مَحْرَمَ عَلَى تِلْكَ الْاِفْتِرَاءَاتِ الَّتِي ادَّعَاها الْبَعْضُ فِي السُّلْطَانِ لِيُشَوِّهُوا تَارِيحَ السُّلْطَانِ وَيُطْلِسِمُوا عَلَى فَضَائِلِهِ:

أَرَى النَّاسَ مَنْ يَقْعُدُ بِهِ الدَّهْرَ يَنْقُمُوا

^{٣٩} - أحمد شوقي، الشوقيات، ج ١، ص ١١٩

^{٤٠} - أحمد محرم، الذيون، ج ٢، ص ٨

أَلَمْ تَكُنْ ظِلًّا لِلَّهِ بِالْأَمْسِ بَيْنَنَا
أَطْرِبُهُ فَهَارًا وَتُوذِيهِ مُرْهَقًا؟!
أَلَا رَاحِمٌ، هَلْ مِنْ شَفِيعٍ أَمَا كَفَى؟
أَكَاكَ يُرِيدُ السُّوءَ بِالْمَلِكِ؟ أَمْ يَرَى
أَكُلُّ مَاتِيهِ دُنُوبٌ؟ أَكُلُّهُ
أَلَيْسَ الْأَوَّلَى غَشْوُهُ أَجْدَرَ بِالْأَذَى؟

نَلَوْدُ بِهِ وَالْحَطْبُ ضَنْكُ مَذَاهِبِهِ
كَفَى اللَّيْثُ شَرًّا أَنْ تُفَلَّ مَخَالِبِهِ
أَكُلُّ بَنِي الدُّنْيَا عَدُوٌّ يُعَاذِبُهُ
مَسْرَتُهُ فِي أَنْ تَرَى نَوَادِبُهُ
عُيُوبٌ؟ أَلَا مِنْ مُنْصِفٍ إِذْ تُحَاسِبُهُ؟!
أَوَّلَى الْوَرَى بِالشَّرِّ مَنْ هُوَ حَالِيهِ؟^{٤١}

ويغلب على الأبيات الأسلوب الإنشائي في صيغة الاستنهام الاستنكارية، فهو يستنكر على الجاحدين لفضل السلطان، والحاقدين عليه وعلى مشروعه الإسلامي تلك الافتراءات التي أشاعوها وألصقوها به، وتلك التفاضل التي وسموها بما، فليس من المقبول دينياً ولا أخلاقياً أن يُهين سلطاناً بهذه الغلظة خاصة وقد تقدّم به العمر، كما أنه ليس من المنطقي أن تمحو كل آثار السلطان وتحوّلها أتماماً وجرائم لمجرّد اختلافنا معه، فاختلافنا السياسي ليس مُبرراً لظلم وإحباط الآخرين.

ثالثاً: رِثَاءُ أُدْرَةَ^{٤٢}:

في أواخر سنة ١٩١٢ تَمَرَّدَ دُولُ البُلْغَانِ مُتَمَثِّلَةً فِي الصَّرْبِ، وَبُلْغَارِيَا، وَاليُونَانِ، وَالجَبَلِ الْأَسْوَدِ، مَدْعُومَةً مِنَ الدُّوَلِ الْأُورِيبِيَّةِ، وَعَلَى رَأْسِهِمْ رُوسِيَا وَانْجَلْتِرَا وَفَرَنْسَا، يَجْمَعُهُمُ الْعَدَاؤُ الْمَشْتَرِكُ لِلدُّوَلَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ، وَيُهَاجِمُ هَذَا التَّحَالُفُ الدُّوَلَةَ الْعُثْمَانِيَّةَ، وَيَسْخَعُ فِي الْاِسْتِيلَا عَلَى الْكَثِيرِ مِنَ الْمُدُنِ الْعُثْمَانِيَّةِ الْهَامَّةِ كَأُدْرَةَ، وَسَالُونِيكِ، بَلْ لَمْ يَبْقَ مِنَ الْمُدُنِ الْعُثْمَانِيَّةِ الْهَامَّةِ فِي أُورِيَا إِلَّا الْقِسْطِطِينِيَّةُ.

وقد كان لسقوط هذه المدن وخاصةً أدرة دوة البلاد العثمانية وحاضرتها السابقة أثر عميق في قلوب المسلمين، فانتفض الشعراء المصريون معربين عن هذا الجرح الجديد، فبدع أحمد شوقي في رثاء أدرة بقصيدة هي عندي من فرائد القصائد العربية التي نطمت في رثاء المدن والممالك في تاريخ الشعر العربي، فقد تميّزت بصدق سرى في جميع بنى القصيدة من اللغة إلى المعنى، ومن الموسيقى إلى الصور، وقد وفق الشاعر في اختيار عنوان القصيدة (الأندلس الجديدة)^{٤٣} فالعبرة الأولى للنص ذات دلالة موجعة في الذاكرة العربية والإسلامية، حيث ربطت بين جرح اليوم بجرح الأمس، ووجع مصاب الحاضر بوجع مصاب الماضي، فالجراح مفتوحة والآلام متواصلة، والأخطار ما زالت تحيط بالأمّة وتحديث بدار الخلافة، ثمّ يواصل الشاعر في ربطه البديع والمؤثر بين ضياع الأندلس وضياع أدرة فيقول:

يَا أُخْتُ أَنْدَلُسِ، عَلَيْكَ سَلَامٌ
نَزَلَ الْهِلَالُ عَنِ السَّمَاءِ. فَلَيْتَهَا
هَوَتْ الْخِلَافَةُ عَنْكَ، وَالْإِسْلَامُ
طُوِيَتْ، وَعَمَّ الْعَالَمِينَ ظَلَامٌ
أَزْرَى بِهِ، وَأَزَالَهُ عَنْ أَوْجِهِ
قَدَرٌ يَحُطُّ الْبَدْرُ وَهُوَ تَمَامٌ

^{٤١} - أحمد محرم، الديوان، ج ٢، ص ٩

^{٤٢} - إحدى مدن تركيا في إقليم تراقيا، تقع في أقصى الجهة الشمالية الغربية من الجزء الأوروبي للجمهورية التركية، أسسها الأميرطور الروماني(هادريان) في القرن الثاني الميلادي، ثم سيطر عليها اليونان، ثم فتحها السلطان العثماني مراد الأول سنة ١٥٧٢م، واتخذها عاصمة للدولة العثمانية، وبذلك انتقلت عاصمة الدولة العثمانية إلى أوربا وظلت عاصمة للدولة العثمانية حتى عام ١٤٥٣م.

^{٤٣} - أحمد شوقي، الشوقيات، مجلد ١، ج ١، ص ٢٣٠

هَذَا يَسِيلُ ، وَذَلِكَ لَا يَلْتَأَمُ

ذُفِنَ الْيَزَاءُ ، وَغُيِبَ الصُّمُصَامُ

جُرْحَانِ تَمْضِي الْأَمْتَانِ عَلَيْهِمَا

بِكَمَا أُصِيبَ الْمُسْلِمُونَ . وَفِيكَمَا

يرسمُ الشَّاعِرُ بفرشاةِ الكلمةِ صورةً حزينةً كئيبةً لما حلَّ بأدرنة، فبحانِبِ ندائِهِ الجميلِ والموجيِّ في "أخت أندلس" نجدُ الشَّطْرَ الثَّانِيَّ يُجَسِّدُ المصَابَ والفاجعةَ تجسيداَ نهْزُ القُلُوبَ ويُدميها في "هُوتِ الخِلافةِ عَنكَ، والإسلامُ" فالفعلُ "هوى" يحملُ دلالةَ الشَّدَّةِ والغنْفِ في السُّقُوطِ، كما يحملُ دلالةَ الحَبْرِ وعدِ الاختيارِ، فلم تتحلَّى الخِلافةُ عن أدرنه مُختارَةً، ولم يتركِ الإسلامُ أدرنه عن إرادَةٍ، وإِنَّمَا تَمَّ ذَلِكَ قسراً وقهراً، وهو ما يدلُّ على الانكسارِ والدُّلِّ الَّذِي سَبَّبَتْهُ الهزيمةُ للخِلافةِ وللمسليومين، ويستمرُّ الشَّاعِرُ في التعبيرِ عن هذا الدَّلِيلِ بتعبيرٍ كِنائِيٍّ بليغٍ هو "نَزَلَ الهِلالُ عَنِ السَّمَاءِ" وهو استعارةٌ مَكْنِيَّةٌ حيثُ صَوَّرَ الهِلالَ إنساناً يَهَيِّطُ مِنَ السَّمَاءِ، وهو-أيضاً- كِتابَةٌ غنيَّةٌ بالدلالاتِ، فدلالتهُ القريبةُ هي غيابُ الهِلالِ عَن سماءِ المدينة، وسيطرَةُ الظَّلامِ على أحوالها، أمَّا دلالتهُ البعيدةُ والمقصودَةُ فهي زَوَالُ دَوْلَةِ الخِلافةِ عن أدرنه، وزَوَالُ الإسلامِ بِكُلِّ معاليبه، وذلك عن طريقِ نزولِ العلمِ العثمانيِّ رمزُ الخِلافةِ والإسلامِ من سماءِ أدرنه، وغلبةِ الأعلامِ الصليبيَّةِ.

ويستمرُّ الشَّاعِرُ في الرِّبطِ بَيْنَ ضِياعِ الأندلسِ وسُقُوطِ أدرنه، فهُما جُرْحَانِ في حَسَدِ الأُمَّةِ، وقد أَحسَنَ الشَّاعِرُ في استعمالِ الفعلِ المضارعِ في الشَّطْرِ الثَّانِي في قوله: "هَذَا يَسِيلُ ، وَذَلِكَ لَا يَلْتَأَمُ"، فالضارعُ يُعِيدُ التَّجَدُّدَ والاستمرارَ، وهو ما يناسبُ تجدُّدَ واستمرارَ آمِ هذينِ الجُرْحَيْنِ، وفيه-أيضاً- دِقَّةٌ وتفصيلٌ مِنَ الشَّاعِرِ، فقد استخدمَ الفعلَ "يسيل" مع جُرْحِ "أدرنة"، و"يلتأم" مع جُرْحِ "الأندلس"، وفي ذلك حِكْمَةٌ مِنَ الشَّاعِرِ، فالأندلسُ ضاعتْ مُنذُ زَمَنِ طويلاً، وَفَقِدَ الأملُ في استردادِها وعودِها إلى دَوْلَةِ الإسلامِ، وهو ما يناسبُهُ الفعلُ "يلتأم" فهو دلالةٌ على قَدَمِ الجُرْحِ، أمَّا سُقُوطُ أدرنه فَجُرْحٌ جَدِيدٌ ما زالت دِمَاؤُهُ تَتَّقَطَّرُ، وهو ما يُنابِهُهُ الفعلُ "يسيل".

ويستشيطُ أحمدُ شوقي عَضْباً على بَعْضِ السِّيَاسِيِّينَ الأتراكِ الَّذِين رَكَبُوا إلى الرِّاحَةِ والدَّعةِ، وأنزَلُوا تَسْلِيمَ أدرنه لِلْعُدُوِّ الصليبيِّ بِحُجَّةٍ أَنَّ تَرَكَهَا لِلْعُدُوِّ خَيْرٌ لِالأتراكِ مِنَ الدَّفَاعِ عنها، يقولُ:

وهَلِ المَمَالِكُ رَاحَةٌ وَمَنَامٌ؟

وَأَرَاكَ سَائِعَةً عَلَيكِ رِخَامٌ

بِالسُّلُكِ مِنْهُمُ عِلَّةٌ وَسَقَامٌ

رُحْنَا عَلَى هَامِ النُّجُومِ يُقَامٌ

وَيُتَوَدُّ هَذَا العَالَمِ الأَوْهَامِ

نَظَرْتُ بِغَيْرِ عُيُوبٍ الهَامِ

عَثَرَاتِ الأخلاقِ الشُّعُوبِ قِيَامِ

رَعَمُوكِ هَمًّا لِلخِلافةِ ناصِباً

وَيَقُولُ قَوْمٌ : كُنْتُ أَشَامُ مَوْرِدِ

وَيَرَاكَ ذَاةَ المُلُكِ ناسِ جَهَالَةٍ

لَوْ أَنزَلُوا الإصْلَاحَ كُنْتُ لِعَرشِهِمِ

وَهُمُ يُقْبِدُ بَعْضُهُمُ بَعْضاً بِهِ

صُورُ العَمَى شَتَّى، وَأَقْبَحُهَا إِذَا

وَلَقَدْ يُقَامُ مِنَ السُّيُوفِ، وَلَيْسَ مِنَ

يُعْتَفُ الشَّاعِرُ في هذه الأبياتِ حُكُومَةَ تَرْكِيا في ذلك الوَقْتِ والتي كان أغلبها من الاتحاديِّينَ، فقد أثرتْ هذه الحُكُومَةُ الصُّلْحَ وفضَّلتْ التنازُلَ عن أدرنه بدلاً مِنَ الدَّفَاعِ عنها وتحريرها، وليبرِّرَ هؤلاءِ مَوقِفَهُمُ المتخاذلِ راحوا يُخْتَلِقُونَ ادِّعاءاتٍ واهيةً، وقد حاولَ الشَّاعِرُ فضحَ هؤلاءِ وتفنيدهُ هذه التبريراتِ الباطلةَ، مُؤكِّداً فسادَ مَوقِفِهِمُ، وضعفَ سياسيتِهِمُ، لِذَلِكَ بدأ الشَّاعِرُ وصفَ هذه الادِّعاءاتِ بالرَّعْمِ "رَعَمُوكِ هَمًّا لِلخِلافةِ"، وهو ما يدلُّ على كُذُوبِ مَوقِفِهِمُ وعدمِ صحَّتِهِ، ثُمَّ يُشِيعُ هذا الرَّعْمَ الكاذِبَ بالسُّؤالِ الاستنكاريِّ في الشَّطْرِ الثَّانِي "وهَلِ المَمَالِكُ رَاحَةٌ وَمَنَامٌ؟" فهذا الاستنكارُ رِضٌّ مِنَ الشَّاعِرِ لموقفِ هؤلاءِ المتخاذلينَ، وتأكيدٌ من تجاربِ التاريخِ أَنَّ سياسةَ الدُّولِ ورعايتهاَ وصونهاَ ليسَ بالعملِ المريحِ، ولا يتمُّ بالرَّاحيِّ، ولا يُدَارُ من فَوْقِ الأسيْرَةِ والوسائدِ، ثُمَّ

يستخدمُ الشَّاعرُ الأسلوبَ الحِجَاجِيَّ في دُخْصِ أَقَاوِيلِ هؤُلاءِ المتخاذِلِينَ، واصفاً إياهم بـ"قوم" بصِيغَةِ التَّكْرَةِ تَنكِيراً لِمَ لِسُوهُ مَوقِفِهِم، وللتقليلِ منهم، فهذا المَوقِفُ لا يُجْثَلُ مَوقِفَ الخَليفَةِ ولا مَوقِفَ الجِيشِ العُثمانيِّ، الَّذِي جَاهَدَ بَعْدَ ذَلِكَ وَحَرَّرَ المَدينَةَ، وَجَانِبِ التَّنكِيرِ وَالتَّقْلِيلِ، يُضَيِّفُ إِلَيْهِم وَصفاً ثالِثاً وَهُوَ الجَهْلُ بِالسِّيَاسَةِ فِي البَيْتِ الثَّالِثِ، فَهَمَّ "نَاسٌ جَهَالَةٌ"، وَهَمَّ "عِلَّةٌ وَسَقَامٌ"، وَتَشْتَدُّ العُضْبُ بِشوقِي فَيُصَفُّهُم وَصفاً رَابِعاً فَهَمَّ عُمَيَّانٌ، قَد أَصَابَهُم الجَهْلُ السِّيَاسِيُّ بِالْعَمَى فلا يَسْتَطِيعُونَ أَنْ يُمَيِّزُوا بَيْنَ القَرَارَاتِ المَفيدَةِ لِأُمَّةٍ وَالقَرَارَاتِ المَهلكَةِ لها.

وَيُنَدُّ الشَّاعرُ بِالمُتَاجِرِينَ بِاسمِ الدِّينِ فِي الانْتِمَامِ مِنَ المَسلِمِينَ الأَمِينِينَ، وَالتَّنكِيلِ بِالأَبْرِيَاءِ مِنَ المَدينِيِّينَ، فَارْتَكَبُوا بِاسمِ المَسيحِ أَبْشَعَ الجَرَائِمِ، وَالمَسيحُ مِنْهُم بَرَاءٌ، فَمَا كَانَ عِيسَى عَلَيهِ السَّلَامُ سَفَاحاً لِلدِّمَاءِ، وَلَا كَانَ دَاعِياً لِاسْتِباحَةِ الجُرْئِمَاتِ، وَإِنَّمَا تَمَيَّزَتْ دَعْوَتُهُ بِالسَّامِحِ وَالمُحِبِّ وَالسَّلَامِ، يَقُولُ:

وَيُحِثُّهُ بِاسمِ الكِتَابِ أُقْسَةً	نَشَطُوا لِمَا هُوَ فِي الكِتَابِ حَرَامٌ
"عِيسَى" ، سَبِيلُكَ رَحْمَةٌ، وَحَبِيبَةٌ	فِي العَالَمِينَ، وَعِصْمَةٌ، وَسَلَامٌ
مَا كُنْتُ سَفَاكَ الدِّمَاءِ، وَلَا امراً	هَانَ الصَّعَاعُفُ عَلَيهِ وَالأَيَّامُ
يَا حَامِلِ الألامِ عَن هَذَا الوَزِي	كَثُرَتْ عَلَيهِ بِاسمِكَ الألامُ
أَنْتَ الَّذِي جَعَلْتَ العِبَادَ جَمِيعُهُم	رِجْماً، وَبِاسمِكَ تُنْقَطِعُ الأَرْحَامُ
وَاليَوْمَ يَهْتَفُ بِالصَّلِيبِ عَصَائِبُ	هُم لِإِلَهِهِ وَرُوحِهِ ظَلَامٌ
خَلَطُوا صَلِيبَكَ وَالحِناجِرَ وَالمُمدَى	كُلُّ أَدَاةٍ لِالأَذَى وَحِمَامٌ

وبعد تأكيد شوقي على الطابع الدنيوي لحرب دول البلقان مع الخلافة العثمانية، فما حرب البلقان إلا امتداداً للحروب الصليبية على بلدان الإسلام طمعاً فيها، وحنقاً عليها، يأخذُ الشَّاعرُ في الحديثِ عَن جَرَائِمِ جِيُوشِ تَخَالُفِ البُلْقَانِ الَّتِي تَنُمُّ عَن نَعَضِبِ دَمِيحِ ضِدِّ الإسلامِ، وَبُغْضِ ذِفِينِ لِلْمَسلِمِينَ، يَظْهَرُ بِشِدَّةٍ كَلِّمَا تَرَاحَى المَسلِمُونَ وَتَرَاجَعَتْ قُوَّتُهُم، وَتَشَتَّتْ جَمْعُهُم، يَقُولُ:

أَوْمًا تَرَاهُم دَبَّحُوا جِيرَانَهُم	بَيْنَ البُيُوتِ كَأَنَّهُمْ أُعْنَامٌ؟
كَمْ مُرْضِعٍ فِي جِحْرِ نَعْمَتِهِ عَدَا	وَلَهُ عَلَي حَدِّ السَّيْفِ فِطَامٌ
وَصَبِيَّةٌ هَتِكَتْ خَمِيلَهُ طُهرًا	وَتَنَاتَرَتْ عَن نُورِهِ الأَكَامُ
وَأُحْيَى ثَمَانِينَ اسْتَبِيحَ وَقَارُهُ	لَمْ يُغْنِ عَنْهُ الصَّعْفُ وَالأَعْوَامُ
وَجَرِيحِ حَرْبِ ظَامِيٍّ وَأُدُوهُ، لَمْ	يُعْطِفْهُمْ جُرْحُ دِمِّ وَأَوَامُ
وَمُهَاجِرِينَ تَتَكَرَّرَتْ أوطَانُهُم	ضَلُّوا السَّبِيلَ مِنَ الدُّهُولِ وَهَامُوا
السَّيْفِ إِنْ رَكِبُوا الفِرَارَ سَبِيلُهُم	وَالتَّطْعُ إِنْ طَلَبُوا القَرَارَ مُقَامُ
يَتَلَقَّشُونَ مُودَعِينَ دِيَارَهُم	وَاللَّحْظَ مَاءً، وَالدِّيَارُ ضِرَامُ

يرسُمُ شوقِي فِي هَذِهِ الأَبْيَاتِ صُوراً لِمَآسِي المَسلِمِينَ فِي أدرنةَ بَعْدَ أَنْ دَنَسَتْهَا أَقْدَامُ جِيُوشِ البُلْقَانِ، فَهَذِهِ الجُنُودُ الَّتِي مُلِيتْ قُلُوبُهُم كُرْهاً وَحَقْداً عَلَى الإسلامِ وَأَهْلِيهِ، لَمْ تَأخُذْهُم رَحْمَةٌ وَلَا شَفَقَةٌ بِالمُستَضعِفِينَ مِنَ مُسْلِمِي أدرنةَ مِنَ أَطْفَالِ وَشِيوخِ وَنِساءِ وَجِرحَى. فالأطفالُ قَد فُطِمُوا عَلَى حَدِّ السَّيْفِ بِقَتْلِهِم أَوْ بِقَتْلِ أُمَّهَاتِهِم، وَالصَّبِيَّاتُ الصَّغِيرَاتُ قَد هَتِكَتْ أَعْرَاضَهُنَّ، وَالشِّيوخُ

الكيبار لم يُحترَم لهم وقارٌ، والجرحى لم يُداوهم بل وأدوهم بِجراحهم، وصار الناس في هولٍ قد ضلُّوا سبيلَ الفرارِ فلا يدرون أين يفرُّون، فهم حائرون بين موت الفرارِ و دُلَّ البقاءِ.

ثمَّ يَتَوَجَّهُ الشَّاعِرُ إِلَى مُحَاطِبَةِ "أَدْرَنَةَ" بِلُغَةٍ تَجْمَعُ بَيْنَ فَجِيعَةِ الْوَاقِعِ وَعِزَّةِ الْمَاضِي، آمِلًا مِنْ ذَلِكَ أَنْ تَنْدَرِعَ أَدْرَنَةُ بِالصَّبْرِ، فَكُلُّ مُلْكٍ زَائِلٌ، ثُمَّ يَشْرَعُ الشَّاعِرُ فِي الْحَدِيثِ عَنِ الْمَظَاهِرِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي الْمَدِينَةِ، وَكَأَنَّهَا بَادَتْ أَثْرًا بَعْدَ عَيْنٍ، فَمَا عَادَ يُسْمَعُ الْأَذَانُ، وَمَا عَادَتْ هُنَاكَ جُمُوعٌ تَلْمُؤُا بِشَمْلِ الْمُسْلِمِينَ فِي أَهَمِّ مَظْهَرٍ أُسْبُوعِيٍّ لَوْحَدَتِهِمْ، ثُمَّ يَكْشِفُ عَمَّ أَصَابَ قُبُورِ الْفَاتِحِينَ فِي الْمَدِينَةِ مِنْ خَرَابٍ وَدَمَارٍ، بَعْدَ مَا كَانَتْ فِيهِ مِنْ عِزَّةٍ وَمِنَعَةٍ، يَقُولُ:

صَبْرًا أَدْرَنَةُ! كُلُّ مُلْكٍ زَائِلٌ	يَوْمًا، وَيَبْقَى الْمَالِكُ الْعَلَامُ
خَفَّتِ الْأَذَانُ، فَمَا عَلَيْكَ مُوَحَّدٌ	يَسْمَعِي، وَلَا الْجَمْعُ الْحِسَانُ تُعَامُ
وَحَبَّتْ مَسَاجِدُكُمْ نُورًا حَامِعًا	تَمُشِي إِلَيْهِ الْأَسْدُ وَالْأَزَامُ
يَذُرْحَنُ فِي حَزَمِ الصَّلَاةِ قَوْلَانَا	بَيْضُ الْإِزَارِ، كَأَنَّهِنَّ حَمَامُ
وَعَفَّتْ قُبُورُ الْفَاتِحِينَ، وَفُضَّ عَنْ	خَفْرِ الْمُخَالِفِ حَنْدَلٌ وَرِجَاءُ
نُيَسِّتُ عَلَى قَعَسَاءِ عِزَّتِهَا، كَمَا	نُيَسِّتُ عَلَى اسْتِعْلَائِهَا الْأَهْرَامُ

وَيَحْتَمِ شَوْقِي قَصِيدَتَهُ بِوَصْفِ حِصَارِ جُبُوشِ الْبُلْقَانِ لِأَدْرَنَةَ الَّذِي دَامَ حَمْسَةَ أَشْهُرٍ، وَاجْتَهَتْ فِيهَا الْمَدِينَةُ كَوَارِثَ عِدَّةٍ، مَا بَيْنَ اللَّفَّاعِ عَنِ الْمَدِينَةِ وَالْحِصَارِ إِلَى السُّبُولِ الْجَارِفَةِ وَالسُّلُوجِ الْمُتْرَاكِمَةِ، إِضَافَةً إِلَى الْجُوعِ الَّذِي أَخَذَ فَيْتَكُ بِأَبْنَائِهَا:

فِي ذِمَّةِ التَّارِيخِ حَمْسَةَ أَشْهُرٍ	طَالَتْ عَلَيْكَ، فَكُلُّ يَوْمٍ عَامُ
السَّيْفِ عَارٍ، وَالْوَبَاءِ مُسَلِّطُ	وَالسَّيْلِ خَوْفٍ، وَالسُّلُوجِ وَكَاثِمُ
وَالجُوعِ فَتَاكٌ، وَفِيهِ صَحَابَةٌ	لَوْ لَمْ يَجُوعُوا فِي الْجِهَادِ لَصَامُوا
ضَنُوءًا بِعِزِّهِ أَنْ يُبَاعَ وَيُشْتَرَى	عِزُّهُ الْحِزَابِ لَيْسَ فِيهِ سُؤَامُ
ضَاقَ الْحِصَارُ كَأَنَّهَا حَلَقَاتُهُ	فَلَكٌ، وَمَقْدُوفَاتُهَا أَجْرَامُ
بِعْتِ الْعَدُوِّ بِكُلِّ شَيْءٍ مُهَيَّجَةٌ	وَكَذَا يُبَاعُ الْمُلْكُ حِينَ يُرَامُ
مَا زَالَ يَبْتَكَ فِي الْحِصَارِ وَيَبْنُو	شُمُّ الْحِصُونِ، وَمِثْلُهُنَّ عِظَامُ
حَتَّى حَوَاكِ مَقَابِرًا، وَحَوْبِيهِ	جُنُنًا، فَلَا عَيْنٌ وَلَا اسْتِدْمَامُ

وُفِقَ الشَّاعِرُ فِي حِتَامِ الْقَصِيدَةِ أَنْ يَخْلُقَ فِي قُلُوبِنَا الْأَمَلَ فِي اسْتِعَادَةِ "أَدْرَنَةَ" مِنْ أَيْدِي أَعْدَائِهَا، هَذَا الْأَمَلُ مِثْلُهُ الشَّاعِرُ فِي مُقَاوَمَةِ الْأَحْرَارِ مِنْ أبنَاءِ الْمَدِينَةِ، فَسُئِلَ الْمَدِينَةُ لَمْ يَكُنْ سَهْلًا، فَقَدْ بَاعَ الْمُخْلِصُونَ أَرْوَاحَهُمْ دِفَاعًا خِرَائِرَ أَعْرَاضِهِمْ وَعَنْ تَرَابِ وَطَنِهِمْ، فَمَا تَقَدَّمَ الْعَدُوُّ شَيْرًا إِلَّا عَلَى أَرْوَاحِ الشُّهَدَاءِ الطَّاهِرَةِ وَالَّتِي أَيْضًا نَجَّحَتْ قَبْلَ اسْتِشْهَادِهَا أَنْ تَقْتُلَ الْكَبِيرَ مِنْ جُنُودِ الْعَدُوِّ، وَكَانَ مِنْ نَتَائِجِ هَذَا الْقَتْلِ بَيْنَ أَهْلِ الْمَدِينَةِ وَالْمُحَاصِرِينَ أَنْ تَحَوَّلَتِ الْمَدِينَةُ إِلَى مَقَابِرَ، كَمَا تَحَوَّلَ الْحِصَارُ إِلَى جُنَّتٍ مِنَ الْمَوْتِ.

وَقَدْ نَجَّحَ الشَّاعِرُ فِي تَصْوِيرِ شِدَّةِ الْحِصَارِ وَشِدَّةِ وَقْعِهِ وَخَطُورَةِ نَتَائِجِهِ عَلَى أَهْلِ أَدْرَنَةَ مِنْ جِلَالِ تَشْبِيهِهِ لِلْحِصَارِ بِالْحَلَقَاتِ الْفَلَائِكِيَّةِ (ضَاقَ الْحِصَارُ كَأَنَّهَا حَلَقَاتُهُ فَلَكٌ) فَالْحِصَارُ شَدِيدٌ وَصَلْبٌ وَمُحْكَمٌ لَا يُحْكِنُ اخْتِرَافُهُ وَالتَّفُؤُدُ مِنْ جِلَالِهِ، لَيْسَ هَذَا فَحَسْبَ، بَلْ لَا يَتَوَقَّفُ عَنْ ضَرْبِ الْمَدِينَةِ بِمَقْدُوفَاتِ (أَجْرَامِ) ضَخْمَةٍ وَمُهْلِكَةٍ، وَالبَيْتُ أَيْضًا كِتَابَةٌ عَنِ كَثْرَةِ جُبُوشِ التَّخَالُفِ

واستعدادهم للبحصار، كما أحسن الشاعر في توظيفه للتناغم الإيقاعي في البيت الثاني والذي أعطى صورة مهولة عن واقع المعركة ومكانها، وتناغم المحن على المدينة، وهو ما يُعبّر عنه المثلّ العربيّ القائل "إنّ المصائب لا تأتي فرادى".

ويكتب الشاعر محمد عبدالمطلب قصيدة (في خرب البلقان)^{٤٤} يُصوّر فيها بتشاعة المعركة، فقد هال الشاعر صوت المنايا وصليل السيوف وغبار المعركة الذي أشبهه بكثافته الليل الحالك، والرياح العاتية التي تعصف بالجميع، وصوت نيران المدافع التي تُصوّب إلى الحصون والمعاقل، فلا تُفرّق في قتلها وتدميرها بين الأبرياء المسالمين وبين الجنود المقاتلين، يقول:

صريف المنايا أم صليل الصّوارم	وليل الرّدى أم تُفَعّ تلك الملاجيم
تموج به الموج الحطوب وتحتّه	صواعق نيران دواه دواهم
تصريفها في كلّ حصنٍ ومعقلٍ	أكفّ الرّدى عن كلّ أسمع جاثم
مدافعها عوي المرامي إذا رمّت	لم تميز ذا شيكّة من مُسالمٍ
وإنّ عصبّت في موقف الهول خلّتها	بني الجرن ثارت فاعزات الحياشم
يسؤلُ بأشلاء الكمأة لعابها	فهنّ بأعلىّ الجنود الحوائم
فمن هامة تهوي إلى جنبٍ حذاه	وجذع تراها طائراً في الشّاعيم

وبعد هذا الوصف المهول والمخيف لجرم البقان، ينتقل الشاعر إلى الحديث عن جرائم مجنّوس الخلفاء، وما ارتكبتها من جرائم ترفضها كلّ الأديان، وتأنابها كلّ النفوس السّويّة، فقد نالت جزائهم النساء والأطفال، ولم تسلم منها أحد، أو يجد في قلوبهم شيئاً من الإنسانيّة، يقول:

عدوا طورهم فاستضعفوا ليث غايه	وعاثوا فسأداً في القرى والعواصم
يسومون صغفها العذاب مبرحاً	ويغفلون بغياً في انتهاك المخارم
فمن حرّة تبكي عفاً هفت به	يدّ البغي من تلك الأكفّ الظّولم
إذا صرحت في الخدر لم تر ناصراً	وإنّ تستغيث لم تلق رحمة راجم

لقد تجاوز البلاغ حدودهم، وخرجوا من الاستكانة والخضوع إلى التّجبر والاعتزاز، وشجّعهم على جرائمهم وارتكاب مجازيرهم في حقّ المسلمين تَعاقُلُ الليث، وهي كناية عن حالة الضّعف التي أصابت الخلافة العثمانية، وحالة الفرقة التي أبتلي بها المسلمون، فلا تناصّر بينهم حتى في حماية أعراض المسلمين.

ولم يكن حال الأطفال المسلمين أحسن حالاً من أمهاتهم، بل كان أشدّ وأنكى، فلم يُؤثّر ضعفهم وبراءتهم في قلوب المجرمين، بل قتلهم بكلّ وحشيّة ودناءة:

وطفل يُعاني سكرة الموت في الطّبي	ويخرّج من كأس الرّدى غير هائم
إذا ما بكته أمه فتكتّ بها	دبابة هندی من البيض الصّوارم

ثمّ يصف لنا وقع هذه المشاهد المأسويّة على نفسه وعلى نفس كلّ مسلم حرّ أي:

بواكٍ يُذيب القلب رجع أئينها	وتجرّي لها حزناً دموع العمائم
------------------------------	-------------------------------

وَيَنْتَمُ الشَّاعِرُ قَصِيدَتَهُ بِالذُّعْوَةِ إِلَى نُصْرَةِ أَدْرِنَةَ وَنُصْرَةِ الْمُسْتَضْعِفِينَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَهَذَا لَنْ يَكُونَ كَمَا ادَّعَى بَعْضُ السِّيَاسِيِّينَ بِالصُّلْحِ مَعَ ذُوْلِ الْبَلْقَانِ وَالتَّنَازُلِ لَهُمْ عَنِ أَدْرِنَةَ، وَإِنَّمَا يَكُونُ بَحْدَ السَّيْفِ وَبِالْأَخْذِ بِعُنَاوَرِ الْقَادِرَةِ عَلَى مُوَاجَهَةِ الطَّامِعِينَ فِي بِلَادِ الْإِسْلَامِ:

فَلْيَبِكْ لَبِيكُمُ، قَضَى السَّيْفُ حُكْمَهُ
وَيَا رَبِّ عَيْنِ صَلَّتِ الْحَقُّ أَبْصَرَتْ
تَعَامَى بَنُو الْبَلْقَانِ عَنْ مَنْهَجِ النَّهَى
وَأَعْرَى بِحِمِّ أَنَا حَفِظْنَا غُهُودَهُمْ
وَلَسَيْفٌ فِي يَوْمِ الْوَعَى خَيْرُ حَاكِمٍ
هُنَا الْحَقُّ مِنْهُ بَيْنَ حَدِّ وَقَائِمٍ
لِيُخَوِّضَ عُتَابَ الْفِتْنَةِ الْمُتَلَاظِمِ
وَلَا عَهْدَ إِلَّا لِلْخِصْفِ الصَّوَارِمِ

وَيَنْفَعُ الشَّاعِرُ أَحْمَدَ الْكَاشِفَ حُرْبِ الْبَلْقَانِ وَسُقُوطِ أَدْرِنَةَ، فَيَكْتُبُ ثَلَاثَ قَصَائِدَ عَنِ هَذَا الْمَصَابِ الْجَلِيلِ الَّذِي أَصَابَ دَارَ الْخِلَافَةِ، الْأُولَى: يُرثِي فِيهَا حَالَ الْخِلَافَةِ، وَيَكْتَبُ عَنْ حُبِّهَا، وَرَغْبَتِهِ فِي تَقْدِيمِ رُوحِهِ فِدَاءً لَهَا، وَمَطْلَعُهَا:

خَطُوبُكُمْ يَا آلَ عُثْمَانَ حَمَّةٌ
تَوَزَّعَ فُلِّي حُبُّكُمْ وَهُوَ غَالِبٌ
أُخُوذُ بِرُوحِي غَيْرَ أَنْ سَبَّلَهَا
لِكَيْتُكُمْ أَقْوَى عَلَيْهَا وَأَقْدَرُ
وَجُفْدًا عَلَى أَعْدَائِكُمْ يَتَسَعَّرُ
إِيكُمُ كَمْ يَا أَيُّ الْهَوَى مُتَعَدَّرُ^{٤٥}

وَالثَّانِيَةِ: يَتَحَدَّثُ عَنِ الطَّاعِ الصَّلْبِيِّ لِحُرُوبِ الدُّوْلِ الْأُورِيَّةِ الْمُتَعَاقِبَةِ مَعَ الدُّوْلِ الْإِسْلَامِيَّةِ، فَقَدْ أَيْقَنَ الشُّعْرَاءُ الْمَرْصُورُونَ أَنَّ السَّبَبَ الْأَصِيلَ لِهَذِهِ الْحُرُوبِ إِنَّمَا هُوَ الْحَقْدُ عَلَى الْإِسْلَامِ وَأَهْلِهِ، وَرَغْبَتُهُمُ الدَّائِمَةُ فِي إِضْعَافِ الدُّوْلِ الْعُثْمَانِيَّةِ قَلْبَ الْخِلَافَةِ وَمَرْكَزِهَا، لِذَلِكَ نَجِدُ أَحْمَدَ الْكَاشِفَ يَسْتَفْتِحُ قَصِيدَتَهُ بِالسُّؤَالِ السَّاحِرِ وَالْمُسْتَكْبِرِ لِطَبِيعَةِ حَرْبِ الْبَلْقَانِ وَالدُّوَاعِ الْحَقِيقِيَّةِ مِنْ وَرَائِهَا، يَقُولُ:

صَلِيبِيَّةٌ يَا قَوْمَ أُمِّ عُنْصُرِيَّةٍ
وَجِرَائِكُمْ أَعْدَائُكُمْ أَمْ حَمَائِكُمْ
فَهَلْ كَانَ عَيْسَى يَطْلُبُ النَّارَ بِالْحَنَّا
أَقْرَبُ بِأَضْعَانِ النَّفُوسِ مُلُوكِكُمْ
خُرُوبُكُمْ وَالذِّينُ هَذَا أَمْ الشَّرْكُ
وَأَعْدَاءُ عَيْسَى الْمُسْلِمُونَ أَمْ الشَّرْكُ
وَهَلْ كَانَ مِنْ أَخْلَاقِهِ الْبَغْيُ وَالْفُتْكَ
وَمَنْ كَانَ فِي شَكِّ فَقَدْ ذَهَبَ الشُّكُّ
وَفِي كُلِّ بَحْرٍ يَزِيْمِي بِالْأَذَى فُلُكُ^{٤٦}
صَلِيبِيَّةٌ يَا قَوْمَ أُمِّ عُنْصُرِيَّةٍ
وَجِرَائِكُمْ أَعْدَائُكُمْ أَمْ حَمَائِكُمْ
فَهَلْ كَانَ عَيْسَى يَطْلُبُ النَّارَ بِالْحَنَّا
أَقْرَبُ بِأَضْعَانِ النَّفُوسِ مُلُوكِكُمْ
خُرُوبُكُمْ وَالذِّينُ هَذَا أَمْ الشَّرْكُ
وَأَعْدَاءُ عَيْسَى الْمُسْلِمُونَ أَمْ الشَّرْكُ
وَهَلْ كَانَ مِنْ أَخْلَاقِهِ الْبَغْيُ وَالْفُتْكَ
وَمَنْ كَانَ فِي شَكِّ فَقَدْ ذَهَبَ الشُّكُّ
وَفِي كُلِّ بَحْرٍ يَزِيْمِي بِالْأَذَى فُلُكُ^{٤٦}

وتتوالى على مِصرَ الأَحْبَارِ بِرِيعَةِ الدُّوْلِ الْعُثْمَانِيَّةِ، وَتَتَنَاوَلُ الْأَسْمَاعُ الْمَذَابِحَ الَّتِي ارْتَكَبَتْهَا جُيُوشُ الْبَلْقَانِ ضِدَّ نَبِيِّ الْإِسْلَامِ فِي أَدْرِنَةَ وَغَيْرِهَا، فَتَعْتَمُ النَّفُوسُ، وَتَتَحَوَّلُ الْأَعْيَادُ إِلَى أَحْزَانٍ وَمَاتَمٍ، إِذْ كَيْفَ يَطْلُبُ الْعَيْدُ وَالْعَدُوُّ رَابِضٌ عَلَى أَدْرِنَةَ الْمُسْلِمَةِ، هَكَذَا سَأَلَ أَحْمَدَ الْكَاشِفَ الْعَيْدَ فِي قَصِيدَتِهِ الثَّلَاثَةِ سِوَالِ الْجَرِيحِ الْمَكْلُومِ:

بِأَيَّةِ عَيْدٍ أَنْتَ يَا عَيْدُ عَائِدُ
جَزَعْتُ مِنَ الْأَنْبَاءِ حَتَّى كَأَنِّي
فَهَلْ عَادَزَ اللَّيْثُ الرَّهِيْبُ عَرِيْنَهُ
وَخَانَتْ سُبُوفَ الْفَاتِحِينَ أَكْفُهُمْ
تَبِيضُ تَبَارِيحًا لَنَا أَمْ شَمَاتِلًا
أَلَا فِي مِنَ الْأَنْبَاءِ جَيْشًا مُقَاتِلًا
وَأَسْلَمَ أَبْطَالَ الدِّمَارِ الْمَعَاقِلًا
وَضَلَّتْ سَفِينُ الْفَاتِحِينَ السَّوَاجِلًا

^{٤٥} - أحمد الكاشف، ديوان أحمد الكاشف، ج ٢، ص ٢٣

^{٤٦} - أحمد الكاشف، ديوان أحمد الكاشف، ج ٢، ص ٣٤

وهالَ حَجِيجاً حَوْلَهُ وَقَبَائِلًا

وهالَ بَلَغَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ حَدِيثُهُمْ

فَقَدْ بَاتَ مُهْتَرّاً الْجَوَانِبِ سَائِلًا^{٤٧}

وهالَ عَلِمَ الْقَبْرَ الْكَرِيمَ بِمَا جَرَى

وقد توجّه الشاعر في أبياته إلى البيت الحرام قبلّة المسلمين، لما له من مكانة مقدّسة في قلوب جميع المسلمين، وإلى الحجّيج أكبر تجمّع إسلاميٍّ من شتى بقاع الأرض، مُسائلًا ومُسائلًا الجميع، ألم يَلْعُوكُمْ مَصَابُ أدرنة؟، ألم تصل إلى مسامعكم مَدَائِحِ البلقان لإحسانكم المسلمين؟ والقصد من هذه التساؤلات هو التّليغ مع استنفاذ واستنزاف همم المسلمين وإثارة الحميّة في قلوبهم لِنَصْرَةِ دارِ الخِلافة. إنّ في هذا دليلٌ على إيمان الشّاعر بوظيفته ودوره في مجتمعه وبين أمتيه، فهو قلب الأمة النّابض، وصورها القويّ الجهور المُتفاني عنها، والحامي لها

والملاحظ على القصائد التّلاشيده احترام الشّاعر أحمد الكاشف للخِلافة العثمانيّة وتقديره لجلالها، فالشاعر على الرّغم من آلامه وفجيعته لما آل إليه حال الخِلافة، وللهرائم المتتالية للدولة العثمانيّة، فإنّه لم يُقلل من قدرهم، ولم يُؤذهم بوصفٍ فيه تأنيب أو لوم، بل نراه على العكس من ذلك يُحاطبهم بإجلال ويصنّفهم بألقابهم المحبّبة، ويضفي عليهم مهابة، فهم " الفاتحين"، و " سُيوفُ الفاتحين" و " غادرالليث"، "أبطال الدّمار".

رابعاً: رثاء آيا صوفيا^{٤٨}:

في نهايات الحرب العالميّة الأولى نجحت القوات الإنجليزيّة والفرنسيّة والإيطاليّة من دخول إسطنبول عاصمة الخِلافة الإسلاميّة، فاحتلتها، وفزقت مجلس الثّواب ونفت البعض منهم، وحاصرت قصر يلدز، وبات الخليفة عاجزاً حتّى سيطرّة الإنجليزي، فامتألت قلوب المصريين حزناً لِمَصِيرِ إسطنبول وقد احتلتها جيوش الأعداء، وتقاسمها الإنجليزيّ والفرنسيّون والإيطاليون، وسيطروا فيها على كلّ شيء، وقد عبّر الشّاعر حافظ إبراهيم عن شعور المصريين أصدق تعبيرٍ في قصيدة نظمها عقب دخول الأعداء إسطنبول بعنوان (أيا صوفيا)^{٤٩}

عُهودِ كِرَامِ فِيكَ صَلُّوا وَسَلَّمُوا

(أياصوفيا) حَانَ التَّفَرُّقُ فَادُّكِرِي

وَحَلَّ نَوَاجِحُكَ الْمَسِيحُ وَمَرَّتِمِ

إِذَا عُدَّتْ يَوْمًا لِلصَّلِيبِ وَأَهْلِهِ

مِنَ الرُّومِ فِي مِحْرَابِهِ يَتَرْتَمِ

وَدُقَّتْ نَوَاقِيسٌ وَقَامَ مُرْتَمِرٌ

عَلَى اللَّهِ مِنْ عَهْدِ النَّوَاقِيسِ أَكْرَمِ

فَلَا تُنْكِرِي عَهْدَ الْمَآذِنِ إِنَّهُ

الآيات في مجملها مُناخاةٌ خافيةٌ من الشّاعر إلى العزيزة على قلوب المسلمين (أياصوفيا)، فالشاعر يُناديها بِجَنُودِ وِدْفِ وِخَجَلِ أيضاً، ويبدو ذلك من مُفرداته وتراكيبه مثل: (ندائه، وحان التّفريق، وادكّري، عُهودِ كِرَامِ، فلا تُنْكِرِي عَهْدَ الْمَآذِنِ)، وكذلك استخدامهُ للفعل المبني للمجهول (في) إذا عُدّت، ودُقّت نَوَاقِيسٌ) وهو ما يُفيدُ الحُبْرَ وعدم الاختيار، ولا شك أنّ هذِهِ

^{٤٧} - أحمد الكاشف، ديوان أحمد الكاشف، ج ٢، ص ٢٥

^{٤٨} - صرح دينيٌّ مهيبٌ يقدّسه المسلمون والنصارى على السّواء، فهو من أعظم وأكبر كنائس النصارى الأرثوذكس طوال تسعمئة عام، بُني بأمر من الأمبروطور البيزنطيّ يوستينيانوس الأول، وظلّت تُمثّل الكنيسة الرسمية للدولة البيزنطية وجوهرة عاصمتها القسطنطينية، إلى أنّ فتحها السلطان العثماني المجاهد محمد الفاتح عام ١٤٥٣م، فغيّر القسطنطينية إلى إسطنبول، وصلى في كنيسة أياصوفيا وحولها إلى مسجد يرمز إلى قوّة الدولة العثمانية وسيطرتها، وظلّت كذلك إلى سقطت الخِلافة العثمانية على يد مصطفى كمال أتاتورك الذي منع إقامة الشعائر الإسلاميّة فيها منذ ١٩٣١، وحولها إلى متحف سنة ١٩٣٥ يضم آثاراً إسلامية ومسيحية.

^{٤٩} - حافظ إبراهيم، ديوان حافظ إبراهيم، ص ٤٠٢-٤٠٣

المناجاة الحاففة، وهذه التبرّة التي هي أقرب للهمس تُناسب الحالة النفسية التي نظّم الشاعر قصيدته تحت وقعها، فالشاعر في حالة من الحزن والانكسار والإحباط وهو ما يحتاج إلى الحوار الهامس لتخفيف آلام المصاب وللتنفيس عن النفس المكبوتة. واستكمالاً لهذه المناجاة يتوجّه الشاعر في بقية القصيدة إلى ربه، متضرعاً إليه ومستغنياً به أن يحمي المقدسات الإسلامية من فخر الصليبيين، فما زالت مساجد المسلمين عامرة بالمصلين والحفاظ والفراء والذّاكرين:

تَبَارَكْتَ (بَيْتُ الْمُغْدِسِ) جَدَلًا آمِنٌ
وَلَا يَأْمَنُ (الْبَيْتُ الْعَيْقِيُّ) الْمُحَرَّمُ
أَيُّضِيكَ أَنْ تَغْشَى سَنَابِكَ خَيْلِهِمْ
وَكَيْفَ يَذُلُّ الْمُسْلِمُونَ وَبَيْنَهُمْ
نَيْبِكَ مَحْزُونٌ وَبَيْتِكَ مُطَّرِقٌ
عَصِينَا وَخَالَفْنَا فَعَاقِبَتْ عَادِلًا
وَحَكَّمْتَ فِينَا الْيَوْمَ مَنْ لَيْسَ يَرْحَمُ

أكثر الشاعر في أبياته من الكناية، فقد كتبت بـ (بيت الغديس) عن معابد النصارى، وبـ (البيت العيقي) عن معابد المسلمين، فهو يقول: إن معابد النصارى في فرح وأمن، ومعابد المسلمين في خوف وفرع، وقد ذهب الشاعر إلى أن شقوط الأستانة في أيدي الإنجليز سيمتد خطره إلى البيت الحرام، فسقوط الدولة العثمانية يعني غياب الثورة الحامية والمدافعة عن مقدسات المسلمين وعلى رأسها البيت العيقي، وهذا ما جعل الشاعر يستغث بربه، مستخدماً في جواره الاستغاثي أسلوب الاستفهام الإنشائي والذي يفيد شدة التذلل والتضرع إلى الله لحماية تلك المقدسات.

ولم ينس الشاعر إلى تضرعه إلى ربه أن يذكر ويرجع الشاعر سبب هذه الهزائم المتعاقبة والمخني المتتابعة على الأمة إلى عصيان الخالق ومخالفة شريعته المستقيمة، بل والمجاهرة بذلك، فما كان من عدليه إلا أن سلط علينا من استبدلنا شريعتهم بشريعتنا، واتخذناهم أئمة لنا، ليُمرن عز وجل في إذلالنا وكشف الحقيقة أمام أعيننا.

وينظم أحمد شوقي قصيدة بعنوان (مسجد أيا صوفيا) وهي تختلف في بنيتها وأفكارها عن قصيدة حافظ إبراهيم، وهذا الاختلاف عائد إلى طبيعة الشاعرين، فبينما تميّز حافظ في فن الرثاء، نجد شوقيًا تميّز في فن الوصف، وهذا يعود إلى اختلاف بيئة الشاعرين وثقافتيهما، فعلى حين تربي حافظ في بيئة مصرية بسيطة عانى فيها كل ما يعانیه بسطاء مصر وفقراؤها، نجد شوقيًا على العكس من ذلك، فقد تربي بين الثصور ومع الأثراء، كما أن ثقافة حافظ مصرية خالصة، فالرجل لم يسافر أبعد من السودان، أما شوقي فقد سافر إلى فرنسا ودرس الحقوق في السربون، وشاهد مسارحها، وزار متاحفها، وقرأ لشعرائها وتأثر بهم، هذه النشأة وتلك الثقافة جعلت شوقيًا يستوفيه الوصف كثيرًا، وقد ظهر ذلك واضحاً في رثائه لأيا صوفيا فقد وصفها وصفا جميلاً ألقى عليها بماء وجلالاً مما جعلها موطناً للصراع الدائم بين المسلمين والنصارى، يقول في افتتاح القصيدة:

كَيْسِيَّةٌ صَارَتْ إِلَى مَسْجِدٍ
هَدِيَّةُ السَّيِّدِ لِلْسَّيِّدِ
كَانَتْ لِعَيْسَى حَرَمًا، فَانْتَهَتْ
بُضْرَةُ الرُّوحِ إِلَى أَحْمَدِ

ما أبدع هذا الاستهلال، وما أيقنه بدين الإسلام، ويعظّمه حكّامه الصالحين، فالشاعر يُعزّ أن "أياصوفيا" كنيسته قد تحوّلت إلى مسجدٍ يرضاء عيسى عليه السلام، وبدون اغتصابٍ وانتهاكٍ لحقوقٍ وحُرُماتٍ أهلها، فقد أهداها إلى سيدنا محمد -عليه الصلاة والسلام- لأنّ الإسلام هو الدين المستقيم، وأتباعه على الهدى، فهم أولى بالكنيسته وبالصلاة فيها من غيرهم الذين حرّفوا عقيدتهم، وابتعدوا عن تعاليم نبيهم، ثم يأتي بالتركيب الإضائي الموحى بتميّز الإسلام "بضرة الروح". فالرُوح في الإسلام

ارتقت إلى أعلى المذارج، وتخلصت من أسر المادّة، وصارت الغلبة في جوهر الإسلام وبنية الإنسان المسلم للروح، وهو ما مثّل ثمناً للتّظنّة الإنسانيّة في المفهوم الإسلاميّ والحضارة الإسلاميّة، على خلاف الحضارة الغربيّة التي اهتمت بالمادّة وقدمت منفعتها وإشباع رغباتها على حساب الغير وحقوقهم.

ثمّ ينتقل الشّاعر إلى وصف أيا صوفيا، كاشفاً عن عظيمة هذا البناء وفخامته التي أشبهت ببناء الهرم الأكبر أحد عجائب الدّنيا قديماً وحديثاً، وهو ما يدلّ على العزّ والقوّة التي وصل إليها بناءً أيا صوفيا، فيقول:

شيدّها الرُّومُ وأقيالُهُم
عَلَى مِثَالِ الْهَرَمِ الْمُخَلَّدِ
ثُبِيّ عَنْ عَزٍّ، وَعَنْ صَوْلَةٍ
وَعَلَى هَوَىِّ لِلدِّينِ لَمْ يَحْمُدِ

وبعد أن ينتهي من وصف أيا صوفيا ينتقل إلى فتح السلطان محمد الفاتح للأستانة، فيتحدّث عن صفات السلطان وأخلاقه النبيلة، وعن جهاد العثمانيين المسلمين، ومقاومة الرُّوم وتضحيّتهم في الحفاظ عليها:

قد جاءها (الفتاح) في غضبته
من الأسود الرّجح ، السّحيد
رعى بهم بُيُوتانها ، مثلما
يَضْطَلِمُ الْجَلَمَدُ بِالْحَلَمَدِ
فكَبَرُوا فيها ، وصَلَّى العِدا
واحتلّط المشهّد بالمشهّد
وما تَوَانَى الرُّومُ يَفْدُونها
والسّيْفُ في المُقَدِّيّ والمُقَدِّدِ
فَخَاطَهَا مِنْ قِيسِرٍ سَعْدُهُ
وأَيَّدَتْ بِالْقِيسِرِ الْأَسْعِدِ
بِغَايِحٍ ، عَازٍ ، عَفِيفِ النَّمَا
لا يَحْمِلُ الحِمْدُ ، ولا يَعْتَدِي
أَحْزَارَ مَنْ أَلْقَى مَقَالِيدَهُ
منهم ، وأصْنَى الْأَمْنِ لِلْمُرْتَدِي
وَنَابَ عَمَّا كَانَ مِنْ زُخْرِفٍ
جَلَالَةَ الْمُعْبُودِ فِي الْمُعْبَدِ

وصف الشّاعر جيش الفاتح بالأسود دلالةً على القوّة والشجاعة والإقدام، فهم لا يهابون أحداً، ولا يُثبِتُهم عن هدفيهم مانع، ثمّ أضاف إلى صمّة القوّة صمّة الإيمان، فهم سحّد رَجَحَ يَتَعَوَّنَ فضل الله ونصرته دينه، والبيت الثاني كناية عن قوّة الفريقين، وقد أجاد الشّاعر في استعمال الفعل "رمى" وهو استعارةً مكنيّة، حيث شبه جيش الفاتح بالكنة أو الصخرة التي أمسكها الفاتح وألقى بها بناءً أيا صوفيا، وهو يُفيد قوّة الفاتح وجيشه، وقوّة تماسكهم، وشدة طاعة الجيش لأوامر السلطان، كما يُفيد سرعة جيش الفاتح ومباغتته للجيش البيزنطي، والشّطر الثاني "يَضْطَلِمُ الْجَلَمَدُ بِالْحَلَمَدِ" كناية عن قوّة المواجهة وشراسة القتال، فقد شبه الجيشين بالصخرتين اللتين اصطمتا.

ثمّ يُشيرُ الشّاعرُ إلى حقيقة أكدها أحداث الماضي، وما زالت تُؤكدها الأحداث الجارية، وهي أنّ أوروبا لن تنسى القسطنطينيّة كمدنيّة مركزيّة في تاريخهم، كما أنّهم لن ينسوا فتح المسلمين لها وأخذها عنوةً من أيديهم فسُحِوا ولون القار واسترداد المدينة إليهم كما فعلوا للأسف بمدنيّة (القدس) التي أصيحت تحت سيطرة الكيان الصهيوني، ولم يتقبل فكّرهم الحاقّد حتى الآن استقرار دولة إسلاميّة على أراضي أروبيّة، لذلك لم يتوقّف كيدهم للدولة العثمانية قديماً، ولن يتوقّف كيدهم للجمهورية التركيّة حديثاً، وسيظلّ الصّراع أبدياً، يستند ويعلو كلما وُحِدَتِ الدُّولُ الأروبيّة الفرصة لذلك:

فَيَا لِنَارٍ بَيْنَا بَعْدَهُ
بَاقِي كَثَارٍ (الْقُدْسِ) مِنْ قَبْلِهِ
أَقَامَ ، لَمْ يَتَقَرَّبْ ، وَلَمْ يَبْعُدْ
لَا نَتَّهِي مِنْهُ ، وَلَا يَبْتَدِي
فَالشَّرُّ حَوْلَ الصَّارِمِ الْمُعْتَدِ
لَنْ يَتْرُكَ الرُّومَ عِبَادَاتِهِمْ
أَوْ يَنْزِلَ التُّرْكَ عَنِ السُّودِدِ
هَذَا لَمْ يَتَّ عَلَى بَيْتِهِمْ
مَا أَشْبَهَ الْمَسْحَدَ بِالْمَسْجِدِ

أَكثَرَ الشَّاعِرِ مِنَ الْمَقَابِلَاتِ فِي آيَاتِهِ فِي مِثْلِ " لَمْ يَتَقَرَّبْ ، وَلَمْ يَبْعُدْ " ، وَ " لَا نَتَّهِي مِنْهُ ، وَلَا يَبْتَدِي " ، وَ " لَنْ يَتْرُكَ الرُّومَ عِبَادَاتِهِمْ ، أَوْ يَنْزِلَ التُّرْكَ عَنِ السُّودِدِ " جَاءَتْ هَذِهِ الْمَقَابِلَاتُ بَعْدَ أَنْ أُثْبِتَ الشَّاعِرُ دَيْمُومَةَ الصَّرَاحِ وَبِقَاءِ النَّارِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَالنَّصَارَى ، لِئَوْكَدَ بَقَاءَ الْعِدَاوَةِ وَاشْتِعَالَهَا الدَّائِمَ فِي قُلُوبِ الْأُورُوبِيِّينَ . فَالْأُورُوبِيُّونَ لَنْ يَنْسُوا هَزِيمَتَهُمْ ، وَلَنْ يَتَوَقَّفُوا عَنِ اسْتِرْجَاعِ أَيَاصُوفِيَا ، كَمَا أَنَّ الْمُسْلِمِينَ لَنْ يَتْرَكُوا دِينَهُمْ ، وَلَنْ يَتَنَازَلُوا عَمَّا حَقَّقُوهُ مِنْ مَجْدٍ ، فَقَدْ صَارَتْ أَيَاصُوفِيَا رَمْزًا مِنْ رُمُوزِ الْإِسْلَامِ وَمُعَلِّمًا مِنْ مَعَالِمِهِ .

وَيَحْتَمِ الشَّاعِرُ قَصِيدَتَهُ بِالْتَّحْذِيرِ مِنْ خَطُورَةِ اسْتِرْدَادِ أَوْرَتَا لِمَدِينَةِ إِسْطَنْبُولِ ، فإِذَا تَمَّ لَهُمْ هَذَا - لَا قَدَّرَ اللَّهُ أَمْدًا - فَسَيَكُونُ هَذَا الْيَوْمُ أَسْوَدًا عَلَى الْوَرَى ، مَهْلُؤًا مُفْرَعًا كَأَنَّهُ يَوْمَ السَّاعَةِ ، تَشْبِيبُ فِيهِ الْوِلْدَانِ ، وَتَزْعِجُ الْأُمُوتِ فِي مَرَاقِدِهَا ، ثُمَّ يَتَوَجَّهَ الشَّاعِرُ إِلَى رَبِّهِ مُسْتَعْتِبًا بِهِ وَمُسْتَنْصِرًا:

فَإِن يُعَادُوا فِي مَفَاتِيحِهِ
يَتَشِيبُ فِيهِ الطُّفْلُ فِي مَهْدِهِ
فَكُنْ لَنَا اللَّهُمَّ فِي أَمْسِنَا
لَوْلَا ضَلَالٌ سَابِقٌ لَمْ يَتَّمْ
فَكُلُّ شَرٍّ بَيْنَهُمْ أَوْ أَدَى
فَيَا لِيَوْمِ لِمُورَى أَسْوَدِ
وَيُزْعِجُ الْمَيْثُ مِنَ الْمُرْقَدِ
وَكُنْ لَنَا الْيَوْمَ ، وَكُنْ فِي غَدِ
مِنْ أَجْلِكَ الْخَلْقُ وَلَمْ يَتَّعُدِ
أَنْتَ بَرَاءٌ مِنْهُ طَهَّرَ الْبَيْدِ

سادسا: إلغاء الخلافة العثمانية ورتاء الشعراء لها:

استيقظ العالم الإسلامي فجر الثاني من مارس سنة ١٩٢٤م على خير إلغاء الخلافة العثمانية، وقد أحدث إلغاء الخلافة الإسلامية دويًا في العالم الإسلامي وفي العالم أجمع، خاصة في وقت كان العالم الإسلامي يئنُّ تحت وطأة الاستعمار الصليبي الخبيث، وكان في أحوج ما يكون إلى هذا الرِّباط المعنوي الذي يجمع الأمة ويزرع في قلوب أبنائها أمل الخلاص من قبضة الأوربيين؛ فاللتخلف من الخلافة يعني تجريد المسلمين وأراضيهم من سلطة راشدٍ يحسب لها الأعداء ألف حساب، لقد كانت الخلافة طيلة ثلاثة عشر قرنًا هي السِّياج الذي يحمي الأمة ويجمع كلمتها ضد الأخطار التي تحيق بها.

تفَاعَلَ الشعراء المصريون مع سُطُوطِ الخلافة، فكتب أحمد شوقي قصيدة بعنوان (خِلافة الإسلام)^{٥١}، رثى فيها الخلافة ونَدَّدَ بِقَرَارِ إلغائها، وهاجم أصحاب القرار، وندم عن مدحه لهم قبل ذلك عندما تَوَسَّمَ فيهم الخير، وظنَّ منهم الرجاء، وطالب الذين ألغوا الخلافة أن يعودوا إلى رُشدِهِمْ، ودعا الجميع إلى إسداء النُصح إلى مُصطفى كمال وصحبه بالإبقاء على الخلافة والحفاظ على ذلك الرِّباط الدِّيني الجامع لأبناء الإسلام، ثمَّ حَذَّرَ مِنْ أَنَّ سُطُوطِ الْخِلافةِ سَيَفْتَحُ أَبْوَابَ الْفِتَنِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ مِمَّا يَعْنِي صُغُوبَةَ الْبِتَامِ جَرَحِ الْأُمَّةِ وَاسْتِحَالَةَ عَوْدَتِهَا إِلَى سَابِقِ مَجْدِهَا وَمَكَاتِبِهَا، يَسْتَهْلُهَا قَائِلًا:

^{٥١} - أحمد شوقي، الشوقيات، ج ١، ص ١٠٥

وُعِيبتِ بَيْنَ مَعَالِمِ الْأَفْرَاحِ
وَدُفِنَتْ عِنْدَ تَبْلُجِ الْإِصْبَاحِ
فِي كُلِّ نَاجِيَةٍ ، وَسَكْرَةِ صَاحِ

عَادَتْ أَغْنَانِي الْعُرْسِ رَجْعَ نُوَاجِي
كُفِّنَتْ فِي لَيْلِ الرُّفَافِ بِتَوْبِهِ
شُبُّعَتْ مِنْ هَلَعٍ بَعْبَرَةٍ صَاحِكِ

استهلك الشعائر القصيدة بنذب الخلافة بعد الإعلان عن وفاتها في نوب عرسها، وهي صورة تحمل الألم وتثير الحسرة وتُهيئ الوجع على فقدان العروس (الخلافة)، ووصفها بالعروس يدل على إيمان الشاعر وتمسكه بالخلافة في صورتها الجميلة وثوبها الفتان، فالخلافة في نظره شائبة دائماً متجددة دائماً وعلى أبنائها المخلصين أن يحافظوا عليها هكذا، وليس لهم أن يشوهوها ويُسئوا إليها، ويلاحظ على الأبيات غلبة الجمل الفعلية وهو ما يُناسب الحركة في الإعلان عن الوفاة والنعي والتكفين والدفن والتشييع، كما أثر الشاعر الفعل الماضي وهو ما يدل على انتهاء الأمر وتبويت النية المسبقة له، كما أثر الشاعر استخدام الفعل الماضي في صورة المهيئ للمجهول إفادة للعموم ولعدم الرغبة في ذكر من قام بذلك، وقد أحسن الشاعر في ذكر لوقت الدفن عند تبليج الإصباح وهو ما يُفيد سرعة الدفن والعجلة في التخلص من الجثمان قبل إفاقة الناس من سباتهم، وما يدل على التدبير والتخطيط المسبق للأمر، فالأمر قد دُبر له ليل، والبيت الثالث في جملة كناية عن هول الصدمة ووقعها على المسلمين، وهو صورة متكاملة تنقل لنا حال المسلمين عند سماعهم بسقوط الخلافة، فهم في حالة عدم إتران لا يدرون ماذا يفعلون، غير مُصدقين للخبر، فبعضهم يظهر في حالة بلهاء، يبكي ويضحك في آن، لا يستطيع عقله أن يستوعب الحدث، واستخدم الجاز والمحور والمضاف إليه في (في كل ناجية) ليزيد من انتشار هذا في أرجاء الخلافة، وليدل على حالة الضياع التي أصابت المسلمين، وبعضهم سكران كالمخمر، أو كمن فقد صوابه لشدّة المصاب وفجائته.

ثم يؤكد الشاعر حزن المسلمين في أرجاء الخلافة، فالأحزان عامة والماتم منصوبته:

وَبَكَتْ عَلَيْكَ مَمَالِكُ ، وَنَوَاحِ
تُبْكِي عَلَيْكَ بِمَدْمَعِ سَحَاحِ
أَمْحَا مِنْ الْأَرْضِ الْخِلَافَةَ مَاحِ
فَقَعَدَنْ فِيهِ مَقَاعِدَ الْأَنْوَاحِ

صَحَّتْ عَلَيْكَ مَا ذَنْ ، وَمَنَابِرُ
الهِنْدُ وَالْهَبَّةُ ، وَمِصْرُ حَرِينَةَ
وَالشَّامُ تَسْأَلُ ، وَالعِرَاقُ ، وَفَارِسُ
وَأَنْتَ لَكَ الْجَمْعُ الْجَلَائِلُ مَأْتَمًا

ثم يتحدث شوقي عن قيمة الخلافة وأهميتها في حياة المسلمين وخطورة سقوطها وإزالتها من الوجود، ويحزن الشاعر لقرار الإلغاء ويعجب من أصحاب القرار كيف يقتلون الخلافة وهم من دافع عن تركيا، وحمى الوطن، وطرده العدى؟!:

فَتَلَّتْ بِعَيْرِ جَرِيْرَةٍ وَجَنَاحِ
فَقَتَلْتَنَا سِلْمُهُمْو بِعَيْرِ جِرَاحِ
مَوْشِيَةً بِمَوَاهِبِ الْفَتَاحِ
وَنَزَعُوا عَنِ الْأَعْتَاكِ خَيْرَ قِلَادَةٍ
قَدْ طَاحَ بَيْنَ عَشِيْبَةٍ وَصَبَاحِ
كَانَتْ أَبْرَّ عَاطِقِ الْأَرْوَاحِ
جَمَعَتْ عَلَيْهِ سَرَائِرَ النَّوَاحِ
فِي كُلِّ عُذُوَّةٍ مُجْمَعَةٍ وَرَوَاحِ

يَا لَلرَّجَالِ لِحُرَّةِ مَسْءُودَةٍ
إِنَّ الدِّينَ أَسَتْ جِرَاحَكَ خِرْتُهُمْ
هَتَكُوا بِأَيْدِيهِمْ مَلَاءَةً فَخِرِهِمْ
نَزَعُوا عَنِ الْأَعْتَاكِ خَيْرَ قِلَادَةٍ
حَسَبَتْ أَتَى طَوْلُ اللَّيَالِي دُونَهُ
وَعِلَاقَةٌ فَصِمَتْ عُرَى أَسْبَابِهَا
جَمَعَتْ عَلَى الْبِرِّ الحُضُورَ ، وَرِيْمًا
نَطَمَتْ صُفُوفَ الْمُسْلِمِينَ وَخَطُومَهُمْ

بَكَتِ الصَّلَاةُ وَتِلْكَ فِتْنَةٌ عَابِثٌ

بِالشَّرْحِ ، عَزِيدِ القَضَاءِ ، وَقَاحِ

تُسيطرُ على الشَّاعِرِ في هذه الأبياتِ حالةٌ مِنَ التَّعَجُّبِ والاستغرابِ من قيامِ حُمَاةِ تَرْكِيَا بِاسْقَاطِ الخِلافةِ، وهي عنده مُفارقةٌ كبيرةٌ، فقد ظَنَّ الشَّاعِرُ في قِصَائِدِ أُخْرَى لَهُ أَنَّ هَؤُلَاءِ الحُمَاةَ هُمُ أَكْثَرُ النَّاسِ جِراساً على الخِلافةِ، وَأَنَّهُمُ جَاءُوا لِيَرُدُّوا لِلخِلافةِ شِبابَها وسابقَ مجدها، ولم يَحْظُرْ بِإِلَالِهِ أَنَّ هَؤُلَاءِ الرِّثَائِدِينَ عن حِيَاضِ تَرْكِيَا، والمجاهدينَ ضَيْدًا أَعْدَائِها همُ أَنفُسُهُمُ مَنْ سَيَلْعُونُ الخِلافةَ، فلماذا فعلوا ذلك؟! لِمَاذَا وأدوها؟ وما خِبرُها لِيَتَخَلَّصُوا منها؟! والشَّطْرُ الأَوَّلُ مِنَ البَيْتِ الثَّالِثِ هو معاتبةٌ صَادِقَةٌ وإِقْرَارٌ بِحَقِيقَةِ لا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُنْكَرَها أَشَدُّ هَؤُلَاءِ كُرْهاً لِلخِلافةِ (هَتَكُوا بِأَيْدِيهِمْ مِلاءَةً فَخَرِهِمُ)، ما أَجْمَلُ هذه الاستعارةُ، وما أدُلُّ هذا التَّصْوِيرُ على خَطَأِ هَؤُلَاءِ في حَقِّ أَنفُسِهِمْ وتاريخِهِمْ!! فالخِلافةُ العِثمانيَّةُ هي أعْظَمُ ما خَلَقَهُ الأتْرَاقُ، وأزْهى صَفْحَاتِ تاريخِهِمْ وأشْرَفُها على الإِطْلَاقِ، فقد كانوا حُكَّامَ الدُّنْيَا وسادِئِها، فكيف لِمَنْ يَمْلِكُ هذه العِظْمَةَ وتلكِ المِكانَةَ أَنْ يَتَخَلَّصَ مِنْها بَيْنَ عَشِيَّةٍ وَضُحَاها؟!.

ثُمَّ يَتَوَجَّهُ الشَّاعِرُ إلى العازيِ مصطفىِ كمالِ أتاتوركِ ذَاكِرًا جِهَادِهِ ضَيْدًا أَعْدَاءِ تَرْكِيَا ونجاحِ ثُورَةِ الأناضولِ وانتصاراتِهِ على اليونانِ وتحريرِهِ جَمِيعِ الأراضِ التَّرْكِيَّةِ، فهذا من وَجْهَةِ نَظَرِ الشَّاعِرِ حَقٌّ لا يُنْكَرُهُ أَحَدٌ، ولكِنَّهُ يَأْخُذُ عَلَيْهِ قَرَارُهُ بِالِغَايَةِ الخِلافةِ، وَيَنْصَحُهُ بِضُورَةِ العُودَةِ عن هذا القَرارِ ويدعو الجَمِيعَ إلى تَقْلِيمِ النُّصْحِ للعازيِ أتاتوركِ للعودةِ عن قَرارِهِ، يقولُ:

أُدُّوا إلى العازيِ النَّصِيحَةَ يَنْتَصِحُ

إِنَّ الحِوَادِ يُثُوبُ بَعْدَ جِماحِ

ويَحْتَمُّ أَحْمَدُ شَوْقِي قِصِيدَتَهُ مُسْتَشْرِفًا عاقِبَةَ سُقُوطِ الخِلافةِ، ونَهايَها عن إعْطاءِ الخِلافةِ لِلشَّرِيفِ حُسينِ الدِّيِ خَانَ الأُمَّةِ الإِسلامِيَّةِ، وحازِبِ الجَيْشِ الإِسلامِيِّ إلى جانِبِ المُسْتَعْمِرِ الإِنْجِلِيزِيِّ، ويُقَدِّمُ شَوْقِي رُؤْيَتَهُ المُسْتَقْبَلِيَّةَ عن الأخطارِ التي سَتَحِيطُ بِالْأُمَّةِ الإِسلامِيَّةِ جِزَاءً سُقُوطِ الخِلافةِ؛ فسيَكْثُرُ دُعاؤُ الكُفْرِ والضلالِ لِتَحْوِيلِ المُسلمِينَ عن دِينِهِمْ، وسيَخْرُجُ على الأُمَّةِ دُعاؤُ الفِتنَةِ والرِّقَّةِ الَّذِينَ يُنْتَشِتُونَ جَمْعَ الأُمَّةِ، ويَضْعِفُونَ قُوَّها، وسيكونُ سِلاحُهُمْ في ذَلِكَ هو المَالُ والإِرهاقُ، أو الوَعْدُ والوَعِيدُ، وهو ما نَرَاهُ مَنايِلًا مُجَسِّمًا أَمامَ أَعْيُنِنا:

مَنْ قائِلٌ لِلْمُسلمِينَ مِقالَةً

مُ يُوحِيا عَبرَ النَّصِيحَةِ واح؟

عَهْدُ الخِلافةِ في أَوَّلِ زائِدِ

عَنْ حَوْضِها بِبِراعةِ نِصاحِ

حُبِّ لِيذاتِ اللَّهِ كانَ ، وَلَمْ يَزَلْ

وهوَى لِيذاتِ الحَقِّ والإِصلاحِ

لا تُبْذَلُوا بُرْدَ النَّبِيِّ لِعاَجِزِ

عُزْلِ ، يُدافِعُ دُونَهُ بِالرِّاحِ

بِالأَمْسِ أوْهى المُسلمِينَ جِراحةً

والبِوَمِ مَدَّ لَهُمُ يَدَ الجِراحِ

فَلتَسْمَعَنَّ بِكُلِّ أَرْضٍ دَاعيًّا

يَدْعُو إلى (الكِذابِ) أو لِسِخاحِ

وَلتَشْهَدَنَّ بِكُلِّ أَرْضٍ فِتنَةً

فيها يُباغِ الدِّينُ بِبِيعِ سِماحِ

يُعْني عَلَى ذَهَبِ المُعَرِّ وَسِيفِهِ

وهوَى النُّفوسِ ، وحَقِّدِها المُلْحاحِ

وقد صَدَقَتْ نُبوءاتُ شَوْقِي، فقد خَرَجَ في كُلِّ بَلَدٍ إِسلامِيٍّ آلافٌ من أَمثالِ مُسَيِّمَةِ الكِذابِ وَسِخاحِ وَأُتباعِهِمْ، وماجَتْ الفِتنُ في أُمَّتِنا كَقِطْعِ اللَّبْلِ المُظْلِمَةِ، وتَباغِ المَنافِقينَ والمرتشونَ والخونَةَ والعُملاءِ دِينَ اللَّهِ وَشِرعَهُ بِتَمَنِّ بَخْسِ وكانوا فِيهِ مِنَ الرِّثَائِدِينَ، وأصبحنا نَرى عُلَماءَ السُّلاطِينِ المَناجِرِينَ بِيدِينِ اللَّهِ يَفْتُونُ بِغَيرِ ما أَنْزَلَ اللَّهُ إِرْضاءً لِلحُكَّامِ وَقَلُّعًا لَهُمْ، وذلكِ حُبًّا في ما لِيهِمُ أو خوفاً مِنْ بَطْشِهِمْ.

ولم يكن الشاعر أحمد محرم أقل حزناً وألماً من شوقي على سقوط الخلافة، فنراه ينظم قصيدته (خطب الخلافة) ^{٥٢} إثر إعلان سقوط الخلافة، يرثي فيها هذا المأل المؤلم الذي وصلت إليه الخلافة، ويستهلها بمخاطبة الأستانة حاضرة الخلافة العثمانية، قائلاً:

أعز خطبِ الخلافة تسألينا	أجيبني يا فروق فتى حزينا
هوى العرش الذي استغصمت منه	بركن الدهر واستعلبت حينا
فأين البأس يقتحم المنايا	وتلتهم الكنائب والحصونا
وأين الحاه يعمر كلك جاه	وإن جعل السمك له سفينا
تدقق تأخذ الأقطار طراً	وتنظم القياصر أجمعينا
مضى الخلفاء عنك فأين حلوا؟	وكيف بقيت وحدك خيرينا

ثم يتوجه بالخطاب إلى قصر يلدرم مقر حكم الخلفاء العثمانيين:

أيلدرد ما دهاك وأبي رام	رماك فهذ سؤددك المكيينا
خفصت له الحناح وكنت قدماً	حمتي الخلفاء تأتي أن يدينا
وجلك الظلام وكنت ثوراً	يفيض على شعوب المسلمينا
ظلمت هواك أنت أتر عهداً	وأصدق ذمة وأحل دينا

ثم يعود بالخطاب إلى فروق "إسطنبول" فيستحثها على مداومة البكاء، وإقامة المآتم المتواصلة؛ فالمصائب عظيم والخطب جليل، فقد فجع الدهر الأستانة في ربيع مقامها وأعمالها، فأزال عنها مؤسسي تاريخها، ثم يرثي محرم الحكم العثماني، ويجزن لما أصابهم، فقد أجبروا على ترك الحكم، وطردوا من وطنهم، فأصبحوا مشردين لاجئين، وهم من كانوا يأوون اللاجئين، ويعينون المحتاجين.

لقد فجع المؤوءة فيك دهر	أصابك في ذوبك الأولينا
أليس الدهر كان لهم لساناً	إذا تطفوا وكان لهم يميناً
تمرّد ينفض التيجان عنهم	وينترع العروش وما ولينا
تولوا في البلاد تضيق عنهم	حوائبها وكانوا الموسعينا
إذا وزدوا الممالك أكثرتهم	وكانوا للمماليك منكرينا

ويستمر الشاعر في مؤاساة بني عثمان،، مذكراً لهم أن هذه المحن من سنن الله وتقديره، فالحياء لا تسير على وتيرة واحدة، ثم يبيد الشاعر كرهه للسياسة فهي متقلبة لا تعرف القيم ولا المبادئ، فالسياسة لعبة لا ضمير لها، ولا نوابت فيها، فهي تدوس تحت أقدامها كل الحزمت من أجل تحقيق الأهداف الخاصة لأصحابها، متذرة بأعجب الأعدار، متلونة تلون الحزباء، متخفية في مختلف الأزياء:

وَلَمْ أَرَ كَالسِّيَاسَةِ فِي أَدَاهَا
 وَفِي أَعْدَارِهَا تَرْجِي مَبِينَا
 تُعِيرُ عَلَى الْأَسُودِ فَتَحْتَوِيهَا
 وَتَرْعُمُ أَنَّهَا تَحْمِي الْعَرِينَا
 تُرِيدُ فَتَخْلُقُ الْأَصْبَاغَ شَتَى
 وَتَبْتَدِعُ الطَّرَائِقَ وَالْعُنُونَا
 وَتَتَّخِذُ الدَّمَّ الْمَسْفُوكَ وَرَدَا
 تَنْظُرُنْ دُعَاةَ الْمَاءِ الْمُعِينَا
 أَدَاةَ الْعَدْرِ مَا حَفِظْتَ دِمَامَا
 وَلَا احْتَرَمْتَ خَلِيطاً أَوْ قَرِينَا
 يُصَابُ بِهَا الشَّقِيُّ فَمَا يُبَالِي
 رَمَى الْآتَاءِ أَمْ صَرَعَ الْبَيْنِيَا

ثمَّ يُطَالِبُ مِنْ بَنِي عُثْمَانَ التَّخَلِّيَ بِالصَّبْرِ وَالتَّحَصُّنَ بِالْإِيمَانِ، فَهَذِهِ أَقْدَارُ الْمُلُوكِ إِذَا انْقَلَبَتْ عَلَيْهِمُ الدَّوَائِرُ، وَهُوَ يَلْتَمِسُ الْعَدْرَ لِمَصْطَفَى كِمَالٍ، وَيَدْعُو إِلَى عَدَمِ التَّعَجُّلِ فِي الْحُكْمِ عَلَيْهِ وَعَلَى فِعْلِهِ، فَالْأُمُورُ لَمْ تَسْتَبِنْ بَعْدُ، وَدَوَاغِفُهُ وَخَلْفِيَّاتُهُ لَمْ تَكْشِفْ:

بَنِي عُثْمَانَ إِنْ جَزَعَا فَحَقُّ
 وَأَنْ صَبْرًا فَخَيْرُ الصَّابِرِينَا
 أَعْدُوا لِلنَّوَابِ مَا اسْتَطَعْتُمْ
 مِنَ الْإِيمَانِ وَأَدْرَعُوا الْبَيِّنَا
 حَيَاةَ الْمُلْكِ صَبْرًا بِهَا أَبِي
 يَخَافُ عَلَيْهِ كَيْدَ النَّاقِمِينَا
 لَهُ عُدْرُ الْأَمِينِ فَإِنْ رَضِيْتُمْ
 فَخَيْرُ النَّاسِ مَنْ عَدَرَ الْأَمِينَا
 قَضَى الْغَازِي الْأُمُورَ فَلَا نَعِيْبُوا
 أُمُورَ الْمُلْكِ حَتَّى تَسْتَبِينَا

ثمَّ يَحْتَمُّ مُحَرِّمَ قَصِيدَتِهِ بِذِكْرِ الْأَسْبَابِ الَّتِي أَدَّتْ إِلَى سُقُوطِ الْخِلَافَةِ، وَالَّتِي تَمَثَّلَتْ فِي الْخِيَانَةِ وَتَوَاطُؤِ بَعْضِ أبنَاءِ الْإِسْلَامِ مَعَ الْأَعْدَاءِ، وَيُعَيِّرُ نَفْسَهُ، وَيُؤَاسِي إِخْوَانَهُ بَأَنَّ الْخِلَافَةَ الَّتِي أُلْغِيَتْ كَانَ أَمْرُهَا قَدْ آلَ إِلَى أَنْ تُصْبِحَ شَيْخًا مَهْرُولًا وَرَسْمًا حَيْلًا، بَعْدَ أَنْ طَعَنَهَا أَبْنَاؤُهَا، وَتَحَادَلُوا عَنْ نُصْرَتِهَا، بَلْ وَتَحَالَفُوا مَعَ أَعْدَائِهَا كَمَا فَعَلَ الشَّرِيفُ حَسِينُ بْنُ عَلِيٍّ وَصَحْبُهُ، فَمَكَرُوا بِهَا، وَطَعَنُوهَا فِي صَمِيمِهَا، يَقُولُ:

وَمَا نَفَعَ الْخِلَافَةَ حِينَ تُمَسِي
 حَدِيثَ خُرَافَةٍ لِلْمَهَارِلِينَا
 ثَوْتُ تَنْجَرُخِ الْأَلَامِ شَتَى
 عَلَى أَيْدِي الدُّهَاهِ الْمَاكِرِينَا
 تَعِيْتُ الْمُسْلِمِينَ إِذَا اسْتَعَاثُوا
 وَتَنْصُرُهُمْ عَلَى الْمُسْتَعْمِرِينَا
 فَلَمَّا حَدَّ جِدُّ الْحَرْبِ كَانُوا
 قُوَى الْأَعْدَاءِ تَرْمِي النَّاصِرِينَا
 مَنَعْنَا الظُّلْمَ أَنْ يَطْعَى عَلَيْهِمُ
 فَخَانُونَا وَكَانُوا الظَّلَامِينَا
 نُصَابَ لِأَجْلِهِمْ وَنُصَابَ مِنْهُمْ
 فَإِنْ تَعَجَّبَ فَذَلِكَ مَا لَقِينَا

الْعَاقِبَةُ: كَشَفَتْ لَنَا الدِّرَاسَةُ بِمُجْمُوعَةٍ مِنَ النَّتَائِجِ، وَمِنْ أَهْمِهَا مَا يَلِي:

١- عَزَارَةُ الشُّعْرِ الَّذِي نُظِمَ فِي مُنَاصَرَةِ الْخِلَافَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ، وَهَذَا يُجَالِيفُ الْإِدْعَاءَ بِعَدَاوَةِ الْعَرَبِ لِلْخِلَافَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ.

٢- تَمَثَّلَتِ الْعَقِيدَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ الْمُنْطَلَقَ فِي مُنَاصَرَةِ الشُّعْرَاءِ الْمِصْرِيِّينَ لِلْخِلَافَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ وَهُوَ مَا كَسَبَ شِعْرَهُمْ صِدْقًا وَخِرَازَةً.

- ٣- كَشَفَتِ الْأَشْعَارُ عَنْ رُفْيِ الْمَفَاهِيمِ الدِّينِيَّةِ عِنْدَ الْمَصْرِِيِّينَ، فَقَدْ سَمَتِ مَوَاقِفُهُمْ عَنِ الْمَفَاهِيمِ الضَّبِيقَةِ لِلْعِرْقِ
وَالْمَذْهَبِ، وَقَدَّمُوا مَصْلَحَةَ الْأُمَّةِ وَالْجَمَاعَةِ عَلَى أَيِّ مَصَالِحٍ أُخْرَى.
- ٤- تَطَوَّرَ فَنُّ الرِّثَاءِ، فَأَصْبَحَ الشَّاعِرُ يُؤْمِنُ بِقِيَمَةِ كَلِمَتِهِ، وَيَعْظِمُ دَوْرَهُ فِي مُجْتَمَعِهِ، فَهُوَ لَا يُرْتِي إِلَّا مَنْ
يَسْتَحِقُّ.
- ٥- ظَهَرَ تَأَثُّرُ الشُّعْرَاءِ بِالشَّعْرِ الْعَرَبِيِّ الْقَدِيمِ، فَشَبِعُوهُمْ هُوَ حَلَقَةٌ مِنَ الشَّعْرِ الْبَيْتِيِّ الْقَدِيمِ، وَقَدْ ظَهَرَ ذَلِكَ مِنْ
خِلَالِ مُحَاكَاتِهِمْ وَتَنَاصُهِمْ لِقَصَائِدِ وَأَشْعَارِ بَعْضِ الْقُدَمَاءِ، وَكَذَلِكَ فِي أَلْفَاظِهِمْ، وَصُورِهِمْ وَمُوسِقَاهُمْ.

المصادر:

- ١- إبراهيم، حافظ، ديوان حافظ إبراهيم، صَبَطُهُ وَصَحَّحَهُ وَشَرَحَهُ وَرَتَّبَهُ، أحمد أمين، أحمد الزين، إبراهيم
الإبياري، القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ٢٠٠٨م.
- ٢- بنُ المرحلة، مُوقِّعٌ، صَحْوَةُ الرَّجُلِ الْمَرِيضِ أَوْ السُّلْطَانِ عَبْدِالْحَمِيدِ الثَّانِي وَالْخِلَافَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ، الْكُوَيْتِ،
مؤسسة صقر الخليج للطباعة والنشر، مطبعة ١٩٨٤م.
- ٣- الثَّانِي، عَبْدِالْحَمِيدِ، مَذَكَّرَاتِ السُّلْطَانِ عَبْدِالْحَمِيدِ، تَقْدِيمُ وَتَرْجُمَةُ، مُحَمَّدِ حَرْبِ، دَمَشَقِ، دَارِ الْقَلَمِ،
الطَّبَعَةُ الثَّلَاثَةُ، ١٩٩١م.
- ٤- حَرْبِ، مُحَمَّدِ، السُّلْطَانِ عَبْدِالْحَمِيدِ الثَّانِي آخِرُ السُّلْطَانِينَ الْعُثْمَانِيِّينَ الْكِبَارِ، دَمَشَقِ، دَارِ الْقَلَمِ، الطَّبَعَةُ
الأولى، ١٩٩٠م.
- ٥- حَسِينِ، مُحَمَّدِ مُحَمَّدِ، الْأَتَّحَاثُ الْوَطَنِيَّةُ فِي الشَّعْرِ الْمَصْرِِيِّ، الْقَاهِرَةِ، مَكْتَبَةُ الْآدَابِ، الطَّبَعَةُ الثَّلَاثَةُ،
١٩٨٠.
- ٦- رِضَا، مُحَمَّدِ رَشِيدِ، تَارِيخِ الْأَسَازِ الْإِمَامِ مُحَمَّدِ عَبْدِهِ، الْقَاهِرَةِ، دَارِ الْفَضِيلَةِ، الطَّبَعَةُ الثَّانِيَّةُ ٢٠٠٦م.
- ٧- شَوْقِي، أَحْمَدِ، الشُّوْقِيَّاتِ، تَقْدِيمُ مُحَمَّدِ حَسِينِ هَيْكَلِ، الْقَاهِرَةِ، الْمَكْتَبَةُ التِّجَارِيَّةُ الْكَبْرَى، ١٩٧٠م.
- ٨- الْكَاشِيفُ، أَحْمَدِ، دِيْوَانُ أَحْمَدِ الْكَاشِيفِ، دِرَاسَةٌ وَتَحْقِيقٌ وَتَعْلِيلٌ، مُحَمَّدِ إِبْرَاهِيمِ الْجِيوشِيِّ، الْقَاهِرَةِ، الْهَيْئَةُ
المصرية العامة للكتاب، ١٩٨٧م.
- ٩- ضَيْفِ، شَوْقِي، فُنُونُ الْأَدَبِ الْعَرَبِيِّ الرِّثَاءِ، الْقَاهِرَةِ، دَارِ الْمَعَارِفِ، الطَّبَعَةُ الرَّابِعَةُ.
- ١٠- عَبْدِالْمَطْلَبِ، مُحَمَّدِ، دِيْوَانُ مُحَمَّدِ عَبْدِالْمَطْلَبِ، شَرْحٌ وَتَصْحِيحٌ، إِبْرَاهِيمِ الْإِبْيَارِيِّ، وَعَبْدِالْحَفِيفِ شَلْبِيِّ،
القاهرة، مكتبة الاعتماد، د.ت.
- ١١- فَرِيدِ، مُحَمَّدِ، تَارِيخِ الدَّوْلَةِ الْعَلِيَّةِ الْعُثْمَانِيَّةِ، تَحْقِيقٌ، إِحْسَانِ حَقِّي، الْقَاهِرَةِ، دَارِ النِّفَاسِ، الطَّبَعَةُ الْأُولَى،
١٩٨١م.
- ١٢- كَامِلِ، مِصْطَفَى، الْمَسْأَلَةُ الشَّرْقِيَّةُ، الْقَاهِرَةِ، مَوْسَسَةُ هِنْدَاوِيِّ، مَطْبَعَةُ ٢٠١٤م.
- ١٣- مَحْرَمِ، أَحْمَدِ، دِيْوَانُ أَحْمَدِ مَحْرَمِ، السِّيَاسِيَّاتِ، تَحْقِيقٌ، مُحَمَّدُ أَحْمَدُ مَحْرَمِ، الْكُوَيْتِ، مَكْتَبَةُ الْفَلَاحِ،
١٩٨٤م.
- ١٤- النَّدَمِ، السَّيِّدِ عَبْدِاللَّهِ، سَلَافَةُ النَّدَمِ فِي مُنْتَخِبَاتِ السَّيِّدِ عَبْدِاللَّهِ النَّدَمِ، جَمْعُ شَقِيْقِهِ، عَبْدِالْفَتَّاحِ النَّدَمِ،
القاهرة، مطبعة الجامعة، ١٩٨٧م.

Kaynakça

- Hafiz, İbrahim. *Dîvân-i Hafiz* İbrahim, Haz. Ahmet Emin, Ahmet ez-Zeyn, İbrahim el-İbyârî, Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmmetu li'l-Kuttâb, 2008.
- İbnu'l-Merce, Muveffek. Sahvetu'r-Reculi'l-Merîd evi's-Sultânu Abdulhamit e's-Sânî ve'l-Hilâfetu'l-İslâmiyyetu. Küveyt: Mü'essisetu Sakr el-Halîç 1984.
- es-Sânî Abdulhamit. Müzekkirâtu's-Sultâni Abdilhamit, Çev. Muhammed Harb. 3. Baskı. Şam: Dâru'l-Kalem, 1991.
- Harb, Muhammed. es-Sultân Abdulhamit es-Sânî Âhiru's-Selâtini'l-Usmâniyyîne'l-Kibâr. 1.Baskı. Şam: Daru'l-Kalem, 1990.
- Hasen, Muhammed Muhammed. el-İtticâhâtu'l-Veteniyyetu fi's-Şi'ri'l-Misriy. 3. Baskı. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1980.
- Rıza, Muhammed Reşit, Târîhu'l-Ustâzi'l-İmami Muhammed Abduh. 2. Baskı. Kahire: Daru'l-Fedîleti, 2006.
- Şevkî, Ahmet, eş-Şevkiyât. Haz. Muhammed Hüseyin Heykel. Kahire: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kübra, 1970.
- el-Kâşif, Ahmet, Dîvânu Ahmet el-Kâşif. Haz. Muhammed İbrahim el-Cuyûşî. Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmmetu li'l-Kuttâb, 1987.
- Zîf, Şevkî. Funûnu'l-Edebi'l-Arabiyyi'r-Resâil. 4. Baskı. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Abdulmuttalib, Muhammed. Dîvân Muhammed Abdulmuttalib. Haz. İbrahim el-İbyârî ve Abdulhafiz Şelebî. Kahire: Mektebetu'l-İ'timâdât.
- Ferîd, Muhammed, Tarihu'd-Devleti'l-'Eliyyeti'l-Usmaniyye, Tahk. İhsan Hakkî. 1. Baskı. Kahire: Dâru'n-Nefâis, 1981.
- Kâmil, Mustafa. el-Mes'eletu's-Şerkiyyetu. Kahire: Mu'essisetu Hindâvî, 2014.
- Muharrem, Ahmet. Dîvân Ahmet Muharrem, es-Siyâsiyât, Tahk. Mahmud Ahmet Muhammed. Küveyt: Mektebetu'l-Felâh, 1984.
- en-Nedîm, es-Seyyid Abdullah. Selâfetu'n-Nedîm fi Müntehebâti's-Seyyid Abdillâh en-Nadîm.Kahire: Üniversite Yayınevi, 1897.

Dkab ve İhl Meslek Dersleri Öğretmenlerinin
Derslerinde Kullandıkları Öğretim
Teknolojileri-Materyaller ve Konuya İlişkin Görüşleri
Teaching Technologies-Materials Used By Dkab and İhl
Vocational Teachers And Their Opinions

Ömer Demir

Doç. Dr. Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı. Bayburt / Türkiye
Doç. Dr. Bayburt University Faculty of Divinity, Department of Philosophy
and Religious Sciences. Bayburt/Turkey
odemir@bayburt.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-7929-9559

Fatma Cesur

Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi.
Bayburt/Türkiye.
Student at Bayburt University Institute of Social Sciences. Bayburt/Turkey
fcesur69@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9979-5189

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 07 Aralık / December 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Ömer Demir-Fatma Cesur, “Dkab ve İhl Meslek Dersleri
Öğretmenlerinin Derslerinde Kullandıkları Öğretim
Teknolojileri-Materyaller Ve Konuya İlişkin Görüşleri”,
Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10 (Güz) 2019) : 63-97

Öz

Günümüz dünyasında insanın eğitim ihtiyaçları çeşitlenmiş, çok yönlü ve çok boyutlu bir durum ortaya çıkmıştır. Çok yönlü eğitim ihtiyaçlarının karşılanması için eğitim araçlarının ve eğitime ayrılan zamanın etkili bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Bu durum öğretim teknolojilerinin ve materyallerin doğru ve amacına uygun bir şekilde kullanılmasını ve sürekli geliştirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Eğitim ve öğretimi kolaylaştıran, kalıcı hale getiren materyaller, eğitime verilen önem bağlamında geliştirilip kullanılmaktadır. Söz konusu eğitim ve öğretim alanlarından biri de din eğitimidir. Bu bağlamda çalışmamız, DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmenlerinin derslerinde kullandıkları eğitim teknolojileri ve materyaller ile ilgili düşünce ve uygulamalarını araştırmayı amaçlamıştır. Bu amaçla Türkiye'nin çeşitli illerinde görev yapan 260 DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmenine ulaşılmış, uygulanmakta olan öğretim teknolojileri ve materyalleri ile ilgili çeşitli sorular yöneltilmiştir. Verilen cevapların benzer olanları elenmiş farklı düşünce ve uygulamalar kayıt altına alınmıştır. Araştırmada, din eğitimi faaliyetlerini fiili olarak sürdüren öğretmenlerin, konuyla ilgili yaşadıkları problemler, tavsiyeler, hâlihazırdaki yeterlilik düzeyleri ve algıları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırma sonuçları güncel uygulamalar hakkında bilgi vermesi açısından din eğitimi araştırmacılarına ve aynı branşta görev üstlenen öğretmenlere faydalı olması hedeflenmiştir.

Anahtar kelimeler: Din Öğretimi Materyalleri, Öğretim Teknolojileri, DKAB ve İHL Meslek Dersleri Öğretmenleri, Materyal Kullanımı

Abstract

In today's world, the educational needs of human beings have diversified and a multidimensional and multi-dimensional situation has emerged. In order to meet the needs of multi-faceted education, it is necessary to use training tools and the time devoted to education effectively. This necessitated the correct and proper use and continuous development of instructional technologies and materials. Materials that facilitate and make education permanent are developed and used in the context of the importance given to education. One of the fields of education and training is religious education. In this context, our study aimed to investigate the ideas and practices of Religious Culture and ethics teachers and İmam Hatip High School vocational courses about educational technologies and materials used in their courses. To this end, Turkey's serving in various provinces with 260 religious culture and ethics teacher and has reached the religious high schools and vocational courses teachers were directed various questions related to instructional technology and materials applied. Similar answers of the answers were eliminated and different thoughts and practices were recorded. In the study, the problems, recommendations, current proficiency levels and perceptions of the teachers who are practicing religious education activities are tried to be put forward. The research results are intended to be useful for religious education researchers and teachers working in the same branch in order to provide information about current practices.

Key words: Religious Teaching Materials, Instructional Technologies, DCL and İHL Vocational Courses Teachers, Material Use

Giriş

Teknoloji ve materyal kavramları bilgiyi ileten, sembolleştiren, gerçekliği sunan nesnelleştirilmiş araç ve gereçleri ifade eder.¹ Yerinde ve amacına uygun kullanılan öğretim teknolojileri birçok eğitim sorununun çözümünde

¹ Zeki Kaya, *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme*, 2. Baskı (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2006), 1-40.

etkin bir şekilde kullanılabilir. Öğretim teknolojileri ve materyalleri eğitim ortamlarında yaşanan bazı sorunları çözebilmekte, öğrenmede kalıcılığı sağlamakta, hızlı ve kolay etkileşim ile bilgiyi saklama ve çok yönlü öğrenme sağlamaktadır.² Öğretim teknolojileri ile eğitim, öğrenmeyi daha anlamlı ve daha eğlenceli hale getirebilmekte, öğrenmede karmaşık olanı basitleştirebilmekte, öğrenciye aktif katılım ortamı sağlamakta, verilen eğitimin kalıcı ve verimli olmasına aracılık etmektedir.³

Öğretim teknolojileri öğrenmede kaynak konumunda olan öğretmen ile alıcı konumunda bulunan öğrenci arasındaki iletişimi zenginleştirmektedir. Öğretmen kullandığı teknoloji ve materyaller ile öğrenme mesajının doğru algılanmasını sağlayabilmektedir.⁴ Öğretim teknolojileri sayesinde öğretmenler; öğrencilere görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma yaşantılarını gerçekleştirmek suretiyle hitap edebilmektedir.⁵ Birden fazla duyuya hitap ederek yapılan eğitim faaliyetleri öğretmenlerin işlerini kolaylaştırmakta ve muhtemel eğitim sorunlarını da önleyebilmektedir. Örneğin etkili materyal kullanımı öğrencilerin derse karşı ilgisizlik ve isteksizlik gibi sorunlarının çözümünde rol oynayabilmektedir.⁶

Farklı branş ve alanlarda görev yapan öğretmenler, ders kitaplarını desteklemek, öğrencileri motive etmek, sınıfta öğrenme ortamını zevkli hale getirmek gibi amaçlarla dersin uygulama ve üretim bölümlerinde materyal kullanmaktadırlar.⁷ Öğrenme alanları ve öğretmenlerin bireysel özellikleri farklılaştıkça kullanılan öğretim teknolojileri ve materyaller de çeşitlenmektedir. Materyallerin hazırlanması ve kullanılması noktasında öğretmenlerin düşünce ve uygulamalarına yönelik yapılan bazı araştırmalarda söz konusu farklılığı gözlemek mümkündür.⁸ Örneğin İngilizce öğretmenlerinin kullandığı materyallerin daha çok; çalışma kâğıtları, resimler, çizgi film ve şarkı videoları olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca İngilizce öğretmenlerinin derslerinde dört beceri geliştirme üzerine yoğunlaştıkları, kelime öğretimi ve sınav becerilerini geliştirmeye yönelik testlerden yarar-

² Ebru Bozpolat - Aysel Arslan, "Öğretmen Adaylarının Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı Dersine İlişkin Görüşleri", *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi* 9/3 (Aralık 2018): 60-84.

³ Orhan Karamustafaoğlu, "Fen ve Teknoloji Öğretmenlerinin Öğretim Materyallerini Kullanma Düzeyleri : Amasya İli Örneği", *AÜ. Bayburt Eğitim Dergisi*, (2006): 90-101

⁴ Neslihan Ültay - Eser Ültay, *Öğretim Teknikleri ve Materyal Geliştirme*, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016),11-22.

⁵ Kaya, *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme*, 1-140.

⁶ Mehmet Korkmaz, "Din Dersi Öğretmenlerinin Bir Öğretim Materyali Olarak Filmleri Kullanma Durumları", *Bilimname* 1/1 (2017): 35-66.

⁷ Buket Kasap, *İngilizce Öğretmenlerinin Sınıflarında Beceri Odaklı Materyal Kullanımı Üzerine Algıları* (Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2017), 13-14.

⁸ Kasap, *İngilizce Öğretmenlerinin Sınıflarında Beceri Odaklı Materyal Kullanımı Üzerine Algılar*, Zeynep Öner Gür, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Materyal Kullanma Aışkanlıklarının İbadet Öğrenme Alanındaki Kazanımların Gerçekleşmesine Etkisi (6. Sınıf Namaz İbadeti Ünitesi Örneği)*, *Yüksek Lisans Tezi* (Atatürk Üniversitesi, 2016), 125-134.

landıkları gözlenmiştir.⁹ Bütün alanları ilgilendiren ortak sorunların başında derslerde yeterince materyal kullanılmaması gelmektedir. Örneğin Yapılan bazı çalışmalarda matematik öğretmenlerinin somut materyal kullanımını desteklemelerine rağmen, derslerinde geleneksel öğretim tekniklerinden vazgeçemedikleri gözlenmiştir. Öğretmenler, bu duruma gerekçe olarak: materyalleri nasıl kullanacaklarını bilememe, zaman kısıtlılığı, öğrencilerin tepkileri (onları oyuncak olarak görmeleri ya da alışkın olmamaları), okul idaresinin olumsuz tutumu, sınıf yönetiminin ve düzeninin bozulması, öğretilen konuya uygun materyal bulunamayışı ve sınıftaki öğrenci sayısı gibi durumların engelleyici faktörler olduğunu belirtmişlerdir.¹⁰ Fen ve teknoloji öğretmenlerine yönelik yapılan bazı araştırmalarda öğretmenlerin çoğunun materyal kullanmanın önemini ve bu konuda aktif olduklarını ifade eden beyanlarına rağmen, öğretmenlerin yarısına yakınının materyal kullanmadıkları gözlenmiştir. Materyal kullanımının istenilen seviyede olmamasının diğer bir nedeninin de teknolojiyi kullanım noktasında ki bilgi eksikliğinden kaynaklandığı gösterilmiştir. Bu bağlamda teknolojik araç ve gereçlerin kullanımı noktasında hizmet içi eğitime ihtiyaç olduğu belirtilmektedir.¹¹ Bu örnekler teknoloji ve materyal kullanımı noktasında öğretmenlerin yaşadıkları ortak sorunlar yanında branşlara özgü sorunların da yaşandığını göstermektedir.

Din öğretimi özel alanında da öğretmenlerin materyal kullanımını ele alan araştırmalar yapılmıştır. Araştırma bulgularına göre din öğretiminde öğretmenlerin işlenen konuyu zenginleştirmek, dersi daha eğlenceli ve öğretici hale getirmek adına çeşitli materyallerden yararlanmaktadır. Materyallerin kullanılmasında bayan öğretmenlerin erkek öğretmenlere, DKAB öğretmenlerinin ise İHL meslek dersleri öğretmenlerine nazaran daha aktif olduğu tespit edilmiştir. Ders konuları ile ilgili kullanılacak materyallerin yetersizliği din öğretiminde materyal kullanımını kısıtlayıcı faktörlerden biri olarak ifade edilmiş, bu duruma sebep olarak da üretilen materyallerin tek kullanımlık olmaları ve ortak paylaşım yapılmaması gösterilmiştir.¹² Konu ile ilgili yapılacak araştırmalar din öğretiminde öğretim materyallerinin kullanımına olumlu etkiler sağlayabilir. DKAB ve İHL öğretmenlerinin derslerinde kullandıkları materyallerin bilinmesi örnek uygulamalardan yararlanmaya, karşılaştırmalar yolu ile yeni öğrenmelere ve olumlu etkileşime katkı sağlayabilir.

⁹ Kasap, *İngilizce Öğretmenlerinin Sınıflarında Beceri Odaklı Materyal Kullanımı Üzerine Algıları*, 13-14.

¹⁰ Banu Yıldız Tuncay, *Bir Özel Okulda İlköğretim İkinci Kademe Matematik Derslerinde Somut Materyal Kullanımı Üzerine Bir Durum Çalışması: Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri* (Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2012), 1-185

¹¹ Karamustafaoglu, "Fen ve Teknoloji Öğretmenlerinin Öğretim Materyallerini Kullanma Düzeyleri: Amasya İli Örneği", 90-101.

¹² Korkmaz, "Din Dersi Öğretmenlerinin Bir Öğretim Materyali Olarak Filmleri Kullanma Durumları", 35-66.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden görüşme yöntemi kullanılmıştır. Görüşme yöntemi sosyal araştırmalarda belli bir hedefe yönelik bilgi toplama çabası olup son zamanlarda en çok tercih edilen yöntemlerden biridir. Görüşme, belirlenen hedeflere yönelik olguları genelleme yapmadan bütüncül bir şekilde ele alarak keşif yapmayı amaçlar. Bu sayede konu ile ilgili insanların bakış açıları, öznel deneyimleri, duyguları, değer ve algıları ortaya konularak gerçekleştirilmeye çalışılır. Görüşme sürecinin, gözlem ve yazılı dokümanlardan elde edilen verilerle desteklenmesi araştırmanın geçerliliğini ve güvenilirliğini artırmaktadır.¹³

Çalışmada içerik analizi ile genelleme kaygısı güdülmeyen muhtemel çeşitliliği, zenginliği ve farklılığı temsil edecek bütüncül bir resim elde edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmenlerinin derslerinde kullandıkları öğretim teknolojileri-materyallerle ilgili görüş, deneyim, tutum, düşünce ve yorumlarına başvurularak elde edilen bulgular yorumlanmıştır.¹⁴

Araştırma din öğretimi gerçekleştiren öğretmenlerin materyal kullanımında neler geliştirip uyguladıklarını ortaya koymayı ve bu sayede ortak öğrenmelere aracılık etmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin değişik şehirlerinde görev yapan 260 öğretmene ulaşılmış ve kendilerine konu ile ilgili on üç soru yöneltilmiştir. Sorulara verilen cevapların benzerleri içerik analizi yöntemiyle elenerek birbirinden farklı düşünce, uygulama ve görüşlere yer verilmiştir. Böylece Türkiye genelindeki DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmenlerinin derslerinde kullandıkları öğretim teknolojileri-materyallerinin neler olduğu, bu anlamda yaşadıkları sıkıntılar ve konuya ilişkin görüşlerinin haritası çıkarılmaya çalışılmıştır.

1. Öğretmenlerin eğitim teknolojilerinin kullanımı ile ilgili herhangi bir eğitim alıp almadıkları

	Sayı	Yüzde
Evet	201	%77
Hayır	59	%23
TOPLAM	260	%100

Araştırmaya katılan öğretmenlerin %77'si öğretim teknolojilerinin kullanımını ile ilgili eğitim aldıklarını belirtmiştir. Eğitim aldıkları program ve yerler olarak; aday öğretmenlere uygulanan yetiştirme seminerlerinde bilişim teknolojileri ve sistemleri eğitimi, hizmet içi eğitim seminerlerinde teknoloji kullanımıyla ilgili Antropi teach eğitimi, pedagojik formasyon

¹³ Zeki Karataş, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ocak 2015): 62-80.

¹⁴ Karataş, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", 62-80.

eğitiminde materyal tasarım ve eğitim teknolojileri ile ilgili derslerde, öğretim teknolojileri ve materyal tasarım kursu ve fatih ders akış tasarımı kurslarında, fatih projesi kapsamında kurum içi akıllı tahta ve tablet kullanımı ile ilgili bir eğitimde, bilgisayar kullanımı sertifikası, materyal tasarım dersi ve meslek içi eğitimlerde, bilişim ve teknoloji uzmanından kısa süreliğine bir seminerde, gönüllü olarak da katılan kurslarda, lise öğrenimini meslek lisesinde bilgisayar bölümü okuduğum zaman, bilgisayar ve temel programları kullanma eğitiminde ve akıllı tahta kullanımı, fatih projesi ve EBA eğitimlerinde, lisans eğitimi sırasında gördüğüm bilgisayar derslerinde, bilgisayar işletmeciliği kurslarında, halk eğitim merkezinde açılan kurslarda, formasyon eğitiminde, akıllı tahta ve 5-E modeli eğitim kurslarında, ön lisans eğitiminde, lisans eğitimi sırasında eğitim aldıklarını belirtmişlerdir. Görüldüğü gibi öğretmenlerin eğitim hayatlarında aldıkları birçok eğitimin materyal kullanımı konusunda yararlı olduğu ve işe yaradığı gözlenmiştir.

Eğitim teknolojilerini kullanma konusunda eğitim alıp almadıklarına olumsuz cevap veren öğretmenlerin oranı %23'tür. Materyal üretme ve kullanma konusunda eğitim almayan öğretmenler bu konudaki bilgi ve becerilerini geliştirmiş olmalarını bireysel çabaları ile açıklamışlardır. Bazı öğretmenler ise kendi eğitim zamanlarında kara tahtadan başka eğitim teknolojisi görmediklerini belirtmişlerdir. Bu soruya olumsuz cevap veren öğretmenlerin bir kısmı ise kurs ya da seminerlerde verilen eğitimin yetersiz olduğu yolunda görüş bildirmişlerdir.

2. Öğretmenlerin eğitim teknolojilerini kullanmada zorluk çekip çekmedikleri, eğitim teknolojilerini kullanmalarına bir engel olup olmadığı, Word, Excel, Powerpoint gibi programları ve etkileşimli tahtayı kullanıp kullanamadıklarına ilişkin görüşleri

	Sayı	Yüzde
Evet	27	%11
Hayır	233	%89
TOPLAM	260	%100

Eğitim teknolojilerini kullanmada zorluk çektiğini ifade eden öğretmenlerin oranı %11'dir. Zorluk yaşamadıklarını belirten öğretmenlerin oranı ise %89 olmuştur. Bu sonuç öğretmenlerin öğretim teknolojilerini kullanmada çok ciddi bir zorluk yaşamadıklarını göstermektedir.

Eğitim teknolojilerinin kullanımıyla ilgili zorluk yaşayanlar buna neden olarak eğitim almamaları, öğretim teknolojilerini ve akıllı tahtayı kullanma bilgi ve becerisinin olmaması, okulda internetin olmaması ve alt yapı eksikliği, akıllı tahta olmaması, sınıfların kalabalık olması gibi nedenleri dile getirmişlerdir. Örneğin akıllı tahtada bir etkinlik yapıldığında tüm öğrencilere

sıra gelmediği, öğrencilerin erken sıkılmaları, akıllı tahtayı açıp kapatırken oluşan zaman kaybı, EBA'ya girerken öğretmenin T.C.sini yazması gerektiği ve öğrencilerin ezberlemesi, elektrik kesintisi, disiplini sağlamada zorluk, öğrencilerin bilgisayar vs. kurcalaması gibi nedenler sıralanmıştır.

Öğretmenlerin önemli bir kısmı da öğretim teknolojilerini kullanırken öğrencilerden yardım aldıklarını belirtmişlerdir. Bu konuda bayan öğretmenlerin teknolojiye karşı ilgi yönüyle erkek öğretmenlerden az bir farkla geride oldukları gözlenmiştir. Bu anlamda yeterli eğitimi almasalar da akıllı tahtaların cep telefonuna benzediğini o yüzden kolayca öğrendiklerini ifade edenlerde olmuştur.

Elde edilen bulgular ışığında öğretmenlerin genelde word ve powerpoint programını kullanabildikleri fakat excel programını ise çok iyi kullanamadıkları anlaşılmaktadır. Araç kullanmak aklın en önemli işlevlerinden biri olmasına rağmen bir öğretmenimiz de kendisinin yeteri kadar akıllı olduğunu bu anlamda başka araçlara ve materyallere gerek duymadığını belirtmiştir.

Araştırma bulgularının sonuçlarına göre öğretmenlerimiz genel olarak öğretim teknolojilerini kullanma konusunda eğitim almışlardır. Alınan eğitimleri yetersiz gören ya da eğitim alamayanlar ise bireysel çabaları sayesinde eksiklerini tamamlamışlardır. Sonuç olarak en azından işini görece kadar tüm öğretmenimizin bilgi sahibi olduğu ortadadır. Tabii bunun yanı sıra kendini geliştirip daha yoğun ve farklı programları da kullanan öğretmenler de vardır.

3. Öğretmenlerin görev yaptığı okulda bilgisayar, projeksiyon, etkileşimli tahta olup olmadığı ve derslerinde sunu hazırlayıp hazırlamadıklarına ilişkin görüşleri

	Sayı	Yüzde
Evet	246	%95
Hayır	14	%5
TOPLAM	260	%100

Görev yapılan okulda bilgisayar, projeksiyon, akıllı tahta olup olmadığı ile ilgili soruya verilen olumlu cevap oranı %95'tir. Öğretim teknolojilerinden bazılarının olmadığı okul ise %5 oranındadır. Bu veriler ışığında; okulların çoğunluğunda eğitim-öğretimde kullanılacak teknolojik imkânların yeterli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Derslerde sunu kullanma sıklığı, sunu hazırlama ya da hazır sunu kullanma bağlamında yöneltilen sorular neticesinde denilebilir ki öğretmenlerin çoğunluğu hazır sunuları kullanmayı tercih etmektedir. Sunu kullanma

sıklığının öğrencilerin yaşı ile orantılı olarak yükseldiği saptanmıştır. Öğretmenlerin bir kısmının sunu kullanmaya ilişkin görüşlerinden bazıları şöyledir;

- İlk zamanlar daha pratik olduğu için hazır sunular kullanıyordum fakat zamanla kendim sunu hazırlamaya başladım.
- Hazır sunuları kendi ders işleme yöntemlerime, sınıf seviyesine göre eklemek, çıkarma ve düzenlemeler yaparak kullanıyorum.
- Hem kendi hazırladığım hem de daha önce hazırlanmış olan sunulardan faydalanıyorum.
- Arapça derslerinde sunuya ihtiyaç duymuyorum.
- Önceden beri anlatım yöntemime alıştığım için bu nedenle sunu gibi materyaller kullanmıyorum.
- Öğrenciyle birebir konuşarak, anlatarak dersleri işlemeyi daha uygun buluyorum.
- Daha önceden kendi hazırladığım sunuları içeriklerini güncelleyerek kullanıyorum.
- Çoğunlukla sunularımı kendim hazırlıyorum herkesin dikkat ettiği noktalar farklıdır. Ben kendi usulumce hazırlıyorum.
- Teknolojik ürünler yetersiz, ayrıca kullanımı aç kapa durumları fazla zaman aldığı için kullanmak istemiyorum.

Görüldüğü üzere öğretmenlerimiz hazır sunu kullanma veya kendi sunularını hazırlama noktasında ki tercihlerini öğrenci ve konuya göre belirlemektedirler. Öncelik olarak hali hazırda güzel sunuların bulunması ve zamandan tasarruf amacıyla hazır sunular tercih edilmekte olup bu sunular üzerinde gerekli düzenlemeler yapılmaktadır. Hem hazır hem de kendi sunusunu tercih eden öğretmenler ise konuya ve sunuya göre tercihlerini yapmaktadırlar. Bazı öğretmenler ise sadece kendi hazırladığı sunuları tercih ettiklerini hazırladıkları sunuları arşivlediklerini böylece zamandan tasarruf ettiklerini belirtmişlerdir.

Sunu kullanmayı gerekli görmeyen bazı öğretmenlerin gerekçelerini ise; teknolojik ürünlerin yetersiz oluşu ile birlikte aç-kapa durumlarının fazla zaman alması, elektrik kesintileri, anlatım yöntemine alışılmış olması, öğrenciyle konuşarak ve anlatarak daha faydalı olacağı düşüncesi, gibi nedenler oluşturmaktadır. Elde edilen veriler ışığında sunu kullanımını etkileyen önemli nedenlerden birinin ise öğrencinin yaşı olduğu görülmüştür. Bu bağlamda ana sınıfı, ilkokul ve ortaokullarda görev yapan öğretmenlerin sunu kullanımını fazla tercih etmedikleri sebep olarak ise öğrencilerin odaklanma problemi yaşayarak sıkıldıkları ve dersin işlenişine engel olacak davranışlar sergiledikleri belirtilmiştir. Bu doğrultuda sunu kullanmayı tercih eden öğretmenlerimiz daha çok lise seviyesinde eğitim verenlerdir.

Ayrıca bir öğretmenimizin, dersinin Arapça olduğundan dolayı sunu kullanmayı gereksiz gördüğünü belirtmesi, materyal kullanımı noktasında

öğretmenlere eğitim verilmesinin ne kadar elzem olduğunu bir kez daha ortaya çıkarmıştır.

4. Öğretmenlerin eğitim öğretim faaliyetlerinde internetten yararlanıp yararlanmadıklarına ilişkin görüşleri

	Sayı	Yüzde
Evet	255	%98
Hayır	5	%2
TOPLAM	260	%100

Öğretmenlerin eğitim öğretim faaliyetlerinde internetten yararlanıp yararlanmadıkları ile ilgili verdikleri cevaplarda internetten yararlanma oranları %98 oranında olumludur. İnternette yararlanmama oranı yalnızca %2'dir.

Öğretmenler internetten yararlandıkları konuları şöyle belirtmişlerdir;

- Sunu hazırlama, hazır paket programları ve dersle ilgili videolardan yararlanıyorum.
- Arapça sitelerindeki bilgilerden ve görsel materyalden yararlanıyorum.
- İnternette programları açmada ve indirmede, hutbelerde ve kavram anlamlarını öğrenmede yararlanıyorum.
- Sosyal medyadan dini materyal adıyla kurulan grupların etkinliklerini takip ediyorum, uygun olanları okulumuzda uyguluyorum.
- Peygamber döneminde yapılan savaşları görüntülü bir şekilde anlatıyorum. Genel olarak harita gösterimlerinde yararlanıyorum.
- Farklı konu anlatımı olup olmadığını araştırıyorum.
- Genellikle soru hazırlarken sunu ve slayt bulmada yararlanıyorum.
- Ders sonu tekrarı, ünite pekiştirme soruları ve ders ile ilgili videolar için yararlanıyorum.
- Eğer bir konuda eksiğim varsa ve güvenilir kaynak bulursam oradan faydalaniyorum.
- Ders içi etkinliklerde, konu anlatımlarında, video dersler, kazanım testleri ve etkileşimli kitaptan oldukça yararlanıyorum.
- Çalışma kâğıtları, eğitsel oyunlar konusunda her şeyi bulabiliyorum.
- Öğrencinin sormuş olduğu sorulara hızlı ve pratik yanıt vermek adına akıllı telefonu kullanıyorum.
- Dersi etkili kılmak amaçlı film, çizgi film, ilahi, görsel materyal elde etmek için kullanıyorum.
- Soru çözümünde, kısa videolar, filmler, konu kavrama testleri, kısa özet anlatımlar, tecvit konuları, hac mekânları gösterimi, ibadet mekânları vb. konularda yardım alıyorum.
- Ahlaki öğütler, peygamberlerin hayatı, Kur'an'ı Kerimdeki ayetlerin açıklanması konusunda yararlanıyorum.

- Küçük kısa videolarla birlikte, TRT okulda yayınlanan **Abartma** adlı programı takip ediyoruz.
- Ders ile ilgili kısasa, kısa film, animasyon gibi türlerde internetten faydalaniyorum. Ayrıca kişisel gelişimim için araştırma yapmada da kullanıyorum.
- Daha çok aktüel konuları farklı alanlarla ilgili takip ettiğim sayfalar var. Sanat alanları ile ilgili sosyal medya, **twitter** üzerinden bu alanları takip ediyorum.
- Arapça derslerinde animasyon, çizgi film vs. şeklinde yararlanıyorum.
- Vaaz, piyes, skeç için çok faydalı oluyor.
- Yıllık plan, günlük plan, slayt, sınav notlarını bile internetten yayınlıyorum.
- İnternette özellikle Eğitim Bilişim Ağı (EBA) aracılığıyla konu anlatım videoları, konu testleri, e-kitapları kullanarak yararlanıyorum.
- İnternette ders kitabında olmayan ekstra bilgiler elde etmek amacıyla kullanıyorum.
- Alanım dil üzerine olduğu için günlük konuşma pratiklerinin yoğun olduğu çizgi film, kısa metrajlı film veya filmlerden bazı bölümleri kullanıyorum.
- Arapçada metinleri tercüme ettikten sonra TRT diyanetin videolarını izliyorum. (Kıyasu'l Enbiya gibi)
- Çok fazla yaralandığımız söylenemez sadece akıllı tahtayı kullanıyoruz.
- Akıllı tahta uygulamalarını kullanıyorum ders noktasında onun haricinde pek kullanmıyorum.

Araştırma bulguları sonuçlarına göre öğretmenler birçok amaçla internetten aktif olarak faydalanmaktadır. Öncelikle derse hazırlık amacıyla konu anlatımı, soru, eğitsel oyunlar, etkinlikler, yazılı ve görsel materyaller elde etme amacıyla internetten yararlanmaktadır. Ayrıca çeşitli paket programlar, ünite sonu değerlendirme ve her türlü örnek evrak teminine kadar internetten faydalandıkları görülmektedir. örneğin Arapça derslerinde çizgi film, kısa video veya filmlerden kesitler kullanarak dersi ilgi çekici hale getirerek verimli işlemektedirler. Dinleme ve uygulama sonrasında aktif olan öğrenciler, öğrendiklerini uygulama imkânına kavuşmaktadır. Netice olarak yapılan farklı etkinlikler dil eğitiminde kalıcı öğrenmeler sağlamaktadır.

Bunlara ek olarak öğretmenlerin, bilgi paylaşımı kişisel gelişimleri ve güncel gelişmeleri takip etmek amacıyla internetten yoğun bir şekilde yararlandıkları görülmüştür.

5. Eğitim öğretim faaliyetlerinde akıllı telefonlardan yararlanıp yararlanmadıkları ve hangi konularda yararlandıklarına ilişkin görüşler

	Sayı	Yüzde
Evet	190	%73
Hayır	70	%27
TOPLAM	260	%100

Eğitim öğretim faaliyetlerinde akıllı telefonlardan yararlanan öğretmenlerin oranı %73 iken yararlanmayanların oranı %27'dir.

Öğretmenler akıllı telefonda yararlanma konusunda ise şu görüşleri paylaşmışlardır;

- Özellikle öğretmenler arası veya her sınıf adına bir iletişim grubu kurarak bilgi paylaşımında bulunuyoruz.
- Gerektiği yerlerde müzik ve video izletirim.
- E-okul, MEBBİS vb. işlemler için kullanıyorum.
- Derslerle ilgili olan tüm konularda yararlanıyorum.
- Tecvit, mahreç ve makale konularında yararlanıyorum.
- Sureler, ezan, kamet ve aşır dinletme işini telefonumla yapıyorum.
- Veliler ile iletişime geçmek için, öğrencilerime ders dışı izletmek istediğim videoları **whatsapp** gruplarından aktarıyorum.
- Ders konularında geçen ders sırasında bilmediğimiz bir kelime vs. olursa telefonda araştırıyoruz.
- Ayet meal ve tefsirlerinde yararlanıyorum.
- Evet, doküman bulma ve kaydetme konusunda yararlanıyorum.
- Hem öğrenciler için hem de mesleki çalışmalarım için kullanıyorum. Planlarımı yükleyebiliyorum. Çocukları da kendi telefonuma bağlayarak oyunlar oynayabiliyoruz.
- Telefonumun interneti ile akıllı tahtada internet erişim amacıyla kullanıyorum.
- **Online arabic, el Meani, Kahood** ve **Quizlet** gibi sınıf içi uygulamalarda kullanıyorum.
- Eğitici oyun bilgi verici yarışma varsa yararlanıyoruz.
- Ders esnasında örneklememiz gereken veya detay hakkında bilgi vermemiz gereken yerlerde akıllı telefonda faydalanıyoruz.
- Sınıf içi kontrolünü eğlenceli hale getiren uygulamalar da çok yardımcı olabiliyor.
- Özellikle görsel ve videolar aracılığıyla derse aktif katılımın sağlanmasını sağlıyorum.
- Ders planları, kazanımlar, **sınıf defterim uygulaması** gibi konularda yararlanıyorum.
- Yıllık planlarımı, artı eksi çizelgelerimi koyuyorum. Telefonumu laptopa bağlıyorum.
- **E-kitap ve sözlük** olarak kullanıyorum.
- Telefonu genellikle evde konu hakkında kafama takılan sorulara bakarken kullanıyorum. Öğrencilere derste kötü örnek olmamak için kullanmıyorum.
- Öğrencilerime telefonumdan ilahiler indirip dinletiyorum. Ayrıca öğrencilerim bir şey anlatırken onların kendilerini nasıl ifade ettiklerini göstermek için onları video kaydına alıp izletiyorum.
- **Kütüb-ü sitte, Risale-i nur, Kur'an-ı Kerim** programları indirip kullanıyorum.
- Arapça sunu hazırlarken telefonumdaki word uygulamasından yararlanıyorum.
- Ders ve yardımcı kitapları pdf olarak indirip bu sayede derslere hazırlık yapabiliyorum.

- **Kazanım cepte** programıyla defteri doldururken kazanımlardan yararlanıyoruz çok pratik oluyor.
- Dersin içeriğiyle alakalı müzik, sunu, belge, slayt gönderiyorum öğrencilere, bilgisayarda yapabildiğim her şeyi telefonda da yapıyorum.
- Sisteme not girişi dışında telefon kullanmıyorum.
- Akıllı telefonda ihtiyaç olmadıkça yararlanmıyorum. Fakat öğrencilerin ders içinde merak ettikleri kavramlar ya da görseller olursa onlara göstermek amacıyla yararlanıyorum.

Öğretmenlerimiz telefonları ders içinde acil bilgi desteği veya ders etkinliklerinde kullanmaktadır. Ayrıca ders dışında haberleşme, bilgisayarla yapılan tüm işler, ders kitaplarını indirerek ve hatta ders içi artı-eksi çizelgeleri gibi belgeler de dâhil olmak üzere aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Bazı öğretmenlerimiz derste kötü örnek olmamak adına telefonu kullanmazken bazıları ise telefonuyla oyun oynatmaktadır. Bu uç örneklerin dışında öğretmenler çoğunlukla ders içinde acil durumlarda veya internetten faydalanma noktasında telefonlarını gerektiği kadar kullandıklarını belirtmişlerdir.

Bunlara ek olarak telefonları veli ile iletişim amacıyla, whatsapp grupları üzerinden diğer öğretmenlerle haberleşmek, sosyal medya üzerinden güncel gelişmeleri takip etmek, farklı konu anlatımlarına bakmak, oyun ve etkinliklerden uygun olanlarını belirleyip hazırlanmak, akıllı tahtaya internet bağlantısı kurmak, gibi faaliyetlerde de kullanılmaktadır.

6. Öğretmenlerin eğitim öğretim faaliyetlerinde bilgisayardan yararlanıp yararlanmadıkları yararlanıyorlarsa hangi konularda nasıl yararlandıklarına ilişkin görüşleri

	Sayı	Yüzde
Evet	248	%95
Hayır	12	%5
TOPLAM	260	%100

Öğretmenlerin %95'i eğitim öğretim faaliyetlerinde bilgisayardan yararlandıklarını belirtmişlerdir. Bilgisayardan yararlanmayanların oranı ise yalnızca %5'tir. Öğretmenler bilgisayardan yararlandıkları konular şöyledir;

- Konuların hazırlanması, yıllık plan, günlük plan ve çizelge, zümre tutanakları, pano hazırlama, sınavların hazırlanması, dersin zenginleştirilmesi için görsel, işitsel materyallerin bulunması ve hazırlanması vb.
- Dersle ilgili araştırma ve konuları incelerken yararlanıyoruz.
- Bilgisayardan da indirdiğim programları açmada ve düzenlemede yararlanıyorum.

- Materyal hazırlamada, sunu hazırlamada, ölçme ve değerlendirmede e-okula notları girerken.
- Öğrencilerime faydalı olacak müzik, film, çizgi film vb. gibi içerikler sunmak için kullanırım.
- Genellikle derse gitmeden önce ön hazırlık yapıyorum.
- Çalışma kâğıdı ve sınav sorusu hazırlarken ve powerpoint sunusu hazırlarken kullanıyorum.
- Değerler eğitiminde ve sure öğrenmede bilgisayardan yararlanıyorum.
- **EBA** ve **Morpa Kampüs** vb. içeriklere ulaşırken.
- Powerpoint, ofis programları, testler, sunular için.
- Video gösterimi ve kaynak kitapların pdf'lerine erişmek için kullanıyorum.
- İndirmiş olduğum video ve soruları tepegöz ile yansıtarak gerek video gerekse soru çözümlerinde kullanıyorum.
- Sınav hazırlamada ve sınavların analiz edilmesinde, sınıftaki panoların hazırlanmasında da bilgisayardan yararlanıyorum.
- Ders programları, veriler hazırlıyoruz. Hazırlayacağımız konuları **Antropi (Etkileşimli- Akıllı Tahta Yazılımı)** olarak format üzerinden hazırlıyoruz öğrenciler için de çok güzel oluyor bizim içinde veri olmuş oluyor.
- Bilgisayardan daha çok **Word, Excel, PowerPoint** programlarını kullanmada özellikle, sunu, slayt, video hazırlamada yararlanıyorum.
- Bilgisayarı okulda kullanmıyorum, evde kullanıyorum. Genellikle sunu hazırlamada, dersle alakalı video, görsel, soru çözümü vb. konularda bilgisayardan yararlanıyorum.
- Ders öncesi düzeltmeler ve hata raporlarıyla geri bildirim sağlıyorum. Bu da derste hata oranını düşürmüş oluyor. Kısacası bilgisayarı düzeltme aracı olarak kullanıyorum.
- Sunu hazırlamak için, konuyla ilgili makale hazırlamak için, elektronik yayınları takip etmek için kullanırım.
- Kur'an-ı Kerim'i interaktif şekilde sınıf ortamında dinleme, tecvit eğitiminde uygulama videoları kullanma, yarışma uygulamalarında kullanıyorum.
- Ders kitaplarını indiriyorum. Yıllık plan ve günlük planlarımı, sınav sorularımı hazırlıyorum.
- Her konuda faydalaniyorum. Kendi eğitimimle, yüksek lisansıyla ve çocuklara öğreteceğim herhangi bir kazanımda hatta sınıf içinde hazırlayacağım konuyla ilgili kartonun bile nasıl kullanılacağına dair bilgisayardan istifade ediyorum.

Öğretmenlerimiz bilgisayardan her türlü yazılı, görsel ve işitsel materyalin yansira eğitim öğretim için gerekli olan tüm belgeleri hazırlamak yönüyle de faydalanmakta, gerekirse ders içinde de kullanmaktadır. Faydalandıkları alanları saymak gerekirse: Konuların hazırlanması, yıllık plan, günlük plan, zümre tutanakları, pano hazırlama, sınavların hazırlanması, görsel, işitsel materyallerin bulunması ve hazırlanması, programları açmada düzenlemede, sunu hazırlamada, ölçme ve değerlendirmede e-okula notları girerken, derse gitmeden önce hazırlık amacıyla, çalışma kâğıdı, sınav sorusu hazırlarken, değerler eğitiminde, sure öğrenmede, **EBA** ve **Morpa kampüs** vb. içeriklere ulaşırken, powerpoint, ofis programları, video gösterimi, kay-

nak kitapların pdf'lerine erişmek için, video ve sunuları tepegöz ile yansıtmak için, sınav hazırlamada, sınavların analiz edilmesinde, elektronik yayınları takip etmede, Kur'an-ı Kerim'i interaktif şekilde sınıf ortamında dinlemede, tecvit eğitiminde ve eğitsel içerikli yarışma uygulamalarında kullanılmaktadırlar. Ayrıca bazı öğretmenler, konuları **Antropi (Etkileşimli-Akıllı Tahta Yazılımı)** olarak format üzerinden hazırladıklarını bunun sonucunda derslerinin daha verimli geçtiğini belirtmişlerdir.

Bu bilgilere ek olarak bazı öğretmenler bilgisayarı okulda kullanmayıp evde kullandığını belirtmişlerdir. Ayrıca öğretmenlerden bilgisayarları olmadığını ve ihtiyaç duyduğu bilgilere kitaplardan ulaştığını belirtenler de olmuştur. Bunlar dışında birçok okulda bilgisayar sınıfı olmadığı belirtilmiş konuyla ilgili gerekli olan adımların atılması temenni edilmiştir.

7. Öğretmenlerin öğretim teknolojileri kullanımında velilerin yeterince destek olup olmadıklarına ilişkin görüşleri

	Sayı	Yüzde
Evet	98	%38
Hayır	162	%62
TOPLAM	260	%100

Öğretmenlerin %38'i öğretim teknolojileri kullanımında velilerin yeterince destek olduklarını, %62'si ise destek olmadıklarını belirtmişlerdir. Araştırmada ortaya çıkan ilginç sonuçlardan biri de bu durum olmuştur. Velilerin öğretim teknolojilerini kullanımını desteklediği görüşünde olan öğretmenlerin gerekçeleri şöyledir;

- Bu konuda bilinçli olan aileler destek oluyor.
- Yarı yarıya olduğunu düşünüyorum çünkü batı kesiminde daha çok destek veriyor ama doğu kesiminde öyle bir durum söz konusu değildir. Önyargılı davranılıyor bu konuda.
- Günümüz teknoloji çağı olduğu için birçok ebeveyn çocuklarının görsellerle daha iyi eğitim alacağını düşünüyor.
- İmkânı olan aileler, öğrencilerine destek oluyor.
- Aileler destek olunması gereken durumlarda ellerinden geldiğince yardımcı oluyorlar.
- İki sene önce projeksiyon aletini velilerden topladığımız para ile almıştık.
- Her bilgiye kolayca erişim ve konuları kavramayı kolaylaştırdığı için aileler destek veriyor çoğu zaman. Fakat okuma alışkanlığını azaltması, sosyalleşmeyi engellemesi, evde yoğun internet kullanımı ve sakıncalı internet kaynaklarına erişim noktasında veliler endişe taşıdıkları için bu noktada verdikleri destek azalıyor maalesef.
- Desteğin dışında daha çok serbest bırakıldığını düşünüyorum. Teknolojiyi kullanmasını bilmediğimiz için anne baba takip edemiyor. Kontrolsüz güç güç değildir. Kontrol edemediğimiz zaman tehlikeli hâl alıyor.

- Teknoloji çağında yaşadığımız için her evde teknolojik araç ve gereç mevcut. Aileler teknoloji kullanımında sıkıntı çıkarmıyor. Lakin gerekli denetleme olmadığı için çocuklara faydanın yanında birtakım zararları da olabiliyor.
- İlim öğrenmek amacıyla ilgileniyor ve ilme olan merakları için yardımcı olabileceklerini söylüyorlar.
- Fatih projesi kapsamında bütün öğrenciler de tablet olduğu ve evlerde *wifi* bulunduğu için yardımcı oluyorlar.
- Ailelerimizin bu konuda tartışmasız olarak destekleri tamdır. Her öğrencide teknolojik alet görmek mümkün.
- Bu konuda velilerden beklediğimiz en büyük destek çocuğunu kontrol etmesidir.
- Bilinçli aileler ödev konusunda ilgileniyorlar. Ama bu birazda imkân meselesi. Teknoloji kullanımı öğrencilerin hepsinin olanakları eşitse amacına ulaşıyor.
- Yeterince diyemeyiz ama ellerinden geleni yapıyorlar.
- Aileler bilinçlendirildiğinde, yönlendirildiğinde gerçekten destek oluyorlar. Fakat öğretmen bilinçlendirirse bu böyle oluyor.
- Velilerin öğretim teknolojilerini kullanımını yeterince desteklemediği görüşünde olan öğretmenlerin gerekçeleri şöyledir;
- Desteği sadece çocuğa telefon tablet almak olarak görüyorlar.
- Ailelerin internet bilgisayar kullanımı konusunda bilgisi olsa da bazı ailelerin imkânı olmadığından öğrenciler yeterli seviyede olamıyorlar
- Eğitim teknolojilerinden ziyade teknoloji kullanımında destek oluyorlar. Özellikle anneler telefonu çocuğun eline verip onu bir susturma aleti olarak kullanmaktadır.
- Aileler yeterli bilince sahip olmadıkları için maalesef ya çocukları tamamen teknolojiden uzak tutuyor ya da bilinçsizce kullanmalarına izin veriyorlar.
- Genelde yanlış yönde bir destek olunuyor. Öğrenciler teknolojiyi bilgi amaçlı değil oyun amaçlı kullanıyorlar. Ailelerde bu konuda yeterli bilince sahip değil.
- Aileler teknolojinin yararlarından çok zararlarını duyduklarından pek de destek olma taraftarı olduklarını düşünmüyorum.
- Burada internet olmadığı için ve çok fazla bilgi sahibi olmadıkları için yeterince yardımcı olamıyorlar ancak çocuklara verdikleri akıllı telefonlarla eğitimden kopmalarını sağlıyorlar.

Öğretmenler, ailelerin %62'sinin eğitimde teknolojiyi kullanma noktasında yeterince destek olmadıklarını ifade etmişlerdir. Sebeplere bakacak olursak öncelikle ailelerin, teknoloji hakkında yeterince bilgi sahibi olmadıkları belirtilmiştir. Bunun neticesinde aileler ya çocukların kontrolsüz bir şekilde telefon, bilgisayar vb. kullanmalarına izin vermiş ya da zararları ile ilgili yapılan uyarılar akabinde tamamen uzak tutmuşlardır. Ayrıca internetten verilen ödevlerin yapılması noktasında ailenin öğrenciyi kontrol etmediği öğrencinin ödevi okumadan, ekleme çıkarma yapmadan hatta reklamıyla birlikte kopyalayıp getirdiği görülmüştür. Velilerin eğitimde teknolojiyi kullanma noktasında yeterince destek olmamasının diğer bir nedeni de imkânlarının yetersiz oluşudur. Bu bağlamda bazı veliler evinde bilgisayar veya internet bulunmadığı için çocuğunu komşuya, tanıdıklarının iş yerlerine ya da internet kafelere yönlendirdiğini belirtmiştir. Bu noktada

çocuklar için sakıncalı olan iki durum vardır. Birincisi her türlü zararlı içeriğe ulaşabilecekleri sanal ortam olan internete aile veya öğretmen gözetimi olmaksızın girmeleridir. İkincisi ise gerçek ortam olan komşu, işyeri ve internet kafenin çocuk için ne kadar güvenilir mekânlar olabileceğidir. Yapılması gerekenler noktasında öğretmenlerin tavsiyeleri öncelikle ailelerin çocuklarını evde olsun ya da olmasın internette iken yalnız bırakmamaları gerektiğidir. Tabi bunun içinde ailelerin bilgilendirilmeleri gerekmektedir. Diğer bir çözüm yolu ise her okulda bilgisayar/etüt sınıfı oluşturulması ya da öğrencilerin kullanabileceği bilgisayarların bulundurulması, böylece evinde internet ve bilgisayarı olmayan öğrencilerin ödevlerini öğretmenlerinin gözetiminde güvenli bir ortamda yapmalarınıdır.

Velilerin öğretim teknolojilerini kullanımını desteklediği görüşünde olan %38'lik öğretmen grubu ise evet derken çoğunlukla ironi yapmış, aileleri eleştirmişlerdir. Ailelerin telefon ve tablet noktasında çocuklarını kontrol e(t)demediklerini, çocukların eline verip susturma aracı olarak kullandıklarını, bu sayede rahat ettiklerini, sonrasında yaşanan sorunlarda ise çözüm için öğretmenlere başvurduklarını ifade etmişlerdir. Bazı velilerin ise teknolojik aletlerin zararını irdelemek şöyle dursun, aleti iyi kullandığını öne sürerek çocuklarının çok zeki olduğunu söyleyip övündüklerini, dile getirmişlerdir.

Dolayısıyla teknoloji kullanımı sırasında bilinçli olunması, planlı ve kontrollü, hareket edilmesi daha yararlı olacaktır. Bu amaçla veli ve öğrencilere konuyla ilgili gerekli bilgilendirmelerin yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

8. Öğretmenlerin yararlandığı internet siteleri

Öğretmenler din eğitimi ile ilgili site ve materyallerin azlığından dert yanmalarına rağmen yararlanan site sayısının oldukça fazla olması sevindirici bir durumdur. Öğretmenler aşağıdaki internet sitelerinden yararlandıklarını belirtmişlerdir.

<p> http://www.EBA.gov.tr/ https://www.meb.gov.tr/ https://sorularlailamiyet.com/ www.dindersiyou.com/ www.islamographic.com/ www.ramazankoc.com/ www.ihlmeslekdersleri.com/ www.dinibil.com/ www.arapcaegitimi.com/ www.degitektv.com/ http://www.isam.org.tr/ https://kuran.diyabet.gov.tr/ https://nasihat.org/ https://www.fetvameclisi.com/ https://dogm.meb.gov.tr/ https://odsgm.meb.gov.tr/ http://www.dinkulturu.org/ https://www.sorubak.com/ http://www.egitimhane.com/ http://www.muhammetyilmaz.com https://www.okulistik.com/ https://www.morpakampus.com/ https://www.youtube.com/ www.dinveteknoloji.com/ http://www.muallimun.net/ https://www.diyabet.gov.tr/ http://www.EBA.gov.tr/ https://www.dindersi.com/ http://www.dersimizdin.org/ https://dkab.org/ http://www.huseyinarasli.com/ http://www.egitimhane.com/ http://www.dinimizislam.com/ https://cocukveislam.com/ http://e-mektep.com/ http://www.igeder.org.tr/ https://dinogretimi.meb.gov.tr/ https://kuran.diyabet.gov.tr/mushaf https://www.diyabet.tv/kumdan-kissalar http://tdk.gov.tr/ http://www.mumsema.com.tr/ Sihirli lisan youtube kanalı https://www.lingohut.com/tr http://www.arabicacademy.org.eg/ http://izegitim/ http://www.almeshkat.net/ https://www.kurantv.net/ https://www.dia.com.tr/ http://www.materyal.org.tr/ http://www.lqtoronto.com/forums/ https://behcetoloji.com/ www.alalamtv.net/ https://www.alarabiya.net/ https://www.powtoon.com/ http://biriz.biz/ http://www.degtek.com.ph/ https://sorularlailamiyet.com/ http://www.dinisorusor.com/ </p>	<p> http://dinkulturu.org/ http://izzeteker.com/ https://tevakku.com/ https://fasiharapca.com/ http://www.onlinearabic.net/ https://www.wikipedia.org/ http://dindersi.tk/ https://islamansiklopedisi.org.tr/ http://www.dindersimateryal.com/ http://oyunportali.metu.edu.tr/ http://yegitek.meb.gov.tr/ http://www.egitim.gov.tr/ https://www.adobe.com/ http://www.bilimcocuk.tubitak.gov.tr/ https://www.dershanem.com.tr/ http://www.dindersindeyiz.net/ https://www.dia.com.tr/ https://www.hangisoru.com/ https://www.kitapozeti.net/ http://www.gokhanay.com/ http://www.dinogretmeni.com/ https://tr.duolingo.com/ http://learnwithzakaria.com/ https://dkabforum.com/ https://degerler.org/ https://www.mebtestleri.com https://www.zipgrade.com/ http://unistra.academia.edu/ http://www.ekdergi.com/ https://www.arkakapak.com/ https://bilimoloji.com/ https://gelisenbeyin.net/ https://www.islamdusunceatlası.org/ https://www.tarihli-sanat.com/ http://www.klasikdusunceokulu.org/ http://acikarsiv.ankara.edu.tr/ https://ketebe.org/ http://www.felsefe.gen.tr/ https://learningapps.org/ http://blog.ilem.org.tr/ https://siyerdergisi.com/ https://www.demokul.com/tr/ https://www.sorubak.com/ https://cocuk.diyabet.gov.tr/ http://www.dinalemı.net/ https://feyyaz.tv/ https://www.acev.org/ https://www.onceokuloncesi.com/ http://www.risaleokul.com/tr/ http://www.fatihgizligider.com/ https://www.suleymaniyevakfi.org/ https://www.ihya.org/ Twitter Facebook Instagram Lu-lu çizgi film El-Cezire El-Eftal kanalında-Ed-Darb Kursiyer net </p>
---	---

9. Öğretmenlerin kişisel blog veya web sitelerine sahip olup olmadıklarına ilişkin görüşleri

	Sayı	Yüzde
Evet	14	%5
Hayır	246	%95
TOPLAM	260	%100

Öğretmenlerin kişisel blog veya web sitelerinin olup olmadığına ilişkin verilen olumlu cevapların oranı %5 olurken olumsuz cevap verenlerin oranı %95'tir. Olumlu görüş bildirenler ise internetteki web sayfaları ile ilgili şunları dile getirmişlerdir;

- YouTube kanalım var. Bu kanalımda alanında uzman hocaların videolarını paylaşıyorum.
- Yetim Hakları konusunda üniversitede yaptığım bir bloğum var.
- Kişisel Bloğum var kadın erkek ve insan ilişkileri adı altında hizmet vermektedir.
- İstagram sayfası var Arapça hakkında günlük kelime ve video çevirisi yaptım.
- Gezi fotoğraf ve yazılarımdan oluşan bir sayfam var.
- Siyer dersi alanında konular bulunmakta sitemde.
- Daha çok dini konularda ama ben henüz sitemi aktif hale getirmedim.
- Kişisel bloğum bulunmakta kişisel yaşantım ile ilgili paylaşımlar yapmaktayım. Soruya olumsuz cevap veren öğretmenlerden bir kısmının görüşleri şöyledir;
- Bir zamanlar sitem vardı. Öğrencilerin sorduğu dini soruları cevaplıyordum.
- Hiç işim olmuyor. Ayrıca sosyal medyayı da boş bir iş olarak görüyorum ve lüzumsuz olduğunu düşünüyorum.

Elde edilen verilere göre çok az sayıda öğretmenin kişisel medya sayfalarının olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda çok büyük eksiklik olduğu görülmektedir. Bu noktada ki tavsiyemiz tüm öğretmenlerin ayrı ayrı blog sayfasından ziyade konu başlıklarına göre ortak sayfalar oluşturmaları ve paylaşımlarda bulunmalarınıdır.

Öğretmenlerin öğretim teknolojilerinin sınırlılıkları ve zararlı yönlerine ilişkin görüşleri

Öğretmenlerin öğretim teknolojilerinin sınırlılıkları ve zararlı yönlerine ilişkin görüşleri şöyledir;

- Sınırlılıkları; Öğrencilerin yaratıcı ve girişimci tarafını, sosyo-psikolojik yönünü kısıtlayabilir. İstenilen kalite de ders yazılımları olmaması, teknoloji planlaması iyi yapılmamışsa teknolojinin etkililiği azalacaktır.
- Zararları; Öğrenciler yanlış bilgilere daha çabuk erişebiliyor, teknoloji bağımlısı olup hayattan kendini soyutluyor, özellikle mahremiyet konusunda çok büyük sıkıntılar yaşanabiliyor, öğretmenden sıkılmalar, derslerden sıkılmalar yaşan-

yor. Ve maalesef öğrenci bilgiye kolay erişebildiği için çalışkanlık, gayret, azim ve isteklilik gibi kavramlar değerini kaybediyor.

- Çocukların her şeye her an ulaşabilmesi ve zararlı olan içeriklerin faydalıymış gibi gösterilmesi.
- Dersin amacına uygun olmayan teknoloji kullanımı eğitime yarardan çok zarar verebiliyor.
- Eğitim teknolojilerinin sınırlılıkları mesela EBA bir eğitim sitesi fakat her aradığımız konuyla ilgili etkinlik ya da uygun içerikte bulunamıyor bazen de videoları açılmıyor.
- Sürekli teknolojiden faydalanmak insanı köreltebilir. Öğretmenin tembelleşmesine sebebiyet verebilir. Hazırcılığı artırır.
- Öğrenciler bilgiye kolay ulaştıkları için pasifleşebiliyorlar, düşünmeye, beyin fırtınası yapmaya ihtiyaç duymuyorlar.
- Başkalarının çalışmalarına erişmeleri daha kolay olduğu için öğrencilerin yaptıklarının özgün olup olmadığını saptamak zor olabiliyor. Özellikle proje ödevlerinde bu sorunla karşılaşyoruz. Öğrencilerin okul dışında teknoloji erişimi eşit değil. Bu da bazılarının mahrum kalmasına neden oluyor. Adaletli ölçme ve değerlendirmeyi engelleyebiliyor.
- Bilgiye kolay yoldan ulaştıkları için bilginin değerini anlayamıyorlar.
- Gençler kontrollü kullanmadıkların da zaman kaybına ve sağlık sorunlarına sebep olabiliyor.
- Öğrencinin dikkatini dağıtıyor, öğrenci dersten çok oyun için kullanmakta.
- Sınırlılıkları; gerçek manada öğrenciden dönüt alınmıyor. Ölçme ve değerlendirme açısından çok sağlıklı sonuçlar alınmayabilir. Zararları ise; teknoloji, ölçüsünde kullanılmadığında bağımlılık (Fomo) hastalığına sebebiyet vermektedir.
- Kitaba dokunulmadan, büsbütün teknolojiyle çağdaş devletler seviyesi yakalanamaz.
- Eğitim teknolojileri, bilgiyi kolay sağlarken bilginin doğruluğu ve güvenilirliği konusunda kontrolsüz olması sebebiyle ücretli uygulamalar edinme gerekliliği bazı aileler için sorun olabilmektedir.
- İnternette bulunan her görsel ve yazılı dokümanın bir kurtarıcıymış gibi öğrenciye sunulması.
- Her okulda internet ya da akıllı tahta olmaması eğitim teknolojilerini sınırlandırıyor. Sınıf ortamının ve seviyesinin eğitim teknolojisine uygun olmaması.
- İyi ve verimli kullanılmadığı takdirde zaman kaybına uğruyoruz.
- Güvenli İnternet kapsamında ve içeriği eğitim olduğu sürece kullanılabilir.
- Hiçbir eğitim teknolojileri öğretmenin yerini tutmaz.
- Olumlu yanları; araştırma becerileri gelişir, bilgiye hızla ve kolayca ulaşırlar, eğlenerek öğrenmeyi sağlar, hem görerek hem duyarak öğrenme sağlar, eğitim ortamına çeşitlik ve zenginlik kazandırır. Olumsuz yanları; çocukların yalnızlaşmasına yani sosyalleşmeye engel olur, sağlık açısından zararları var, bağımlılık haline gelebilir, kitap okumaktan uzaklaştırır, uygunsuz bilgilerle karşılaşmasına neden olabilir, teknoloji zaman ve mekan açısından ekonomiklik sağlarken gerekli alt yapı, ve teknik donanım açısından ise maliyetli olması sınırlılığdır.
- Akıllı tahtalar çok kolay bozulabilmektedir. Köy okulunda çok sık elektrik gittiğinden dolayı akıllı tahtaya dayalı ders işlemek mümkün olmamakta. Akıllı tahta

kullanımında belli bir süreden sonra sınıfın dikkati dağılıyor. Sınıfın hâkimiyeti konusunda sorun çıkabilmektedir.

- Olumlu tarafı: Bilgiye hızlı ve kolay yoldan ulaşmayı sağlar, emek ve zaman tasarrufu sağlar, öğrencilerin dikkatini çeker ve güdülenmeyi sağlar, öğretmene materyal konusunda destek olur, zamanı verimli kullanmayı sağlar, derse karşı güdülenmeyi artırabilir, dersi sıkıcı olmaktan kurtarır, farklı zekâ türlerine hitap ederek zenginleştirilmiş bir sunu oluşturur. Olumsuz yönü ise teknolojiye uyum sağlayamayan öğretmenler için zaman kaybı oluşturur, öğrenciyi teknolojinin kolaylığına alıştıranak tembelleğe itilebilir, yanlış kullanılan materyal dersin amacını unutturabilir araç amaç haline gelebilir sınıftaki sosyalleşmeyi azaltabilir.
- Çocuklara alışılmış bir şeymiş gibi geliyor. Özel bir şey ifade etmiyor. Bizim zamanımızda video bile gösterilse çok önemliydi. Evde de sürekli ulaşabildikleri için.
- Derslerde yeteri kadar ve yerinde kullanıldığında faydalı olduğuna inanıyorum
- Bu konuda ailelerin bilinçli olması lazım. Ve aileyle okulun işbirliği içinde olması lazım
- Yanlış kullanımı enerji ve milli kaynakların israfına sebep olmakta, bütün öğretmenlerin teknolojiye ilgi ve alakalarının aynı olmaması eğitim teknolojilerinin kullanım alanlarını daraltmaktadır.
- Ders dışında akıllı tahtanın ve projeksiyonun amaç dışı kullanılması çeşitli sorunlara sebep olabilmekte.
- Bir proje ödevi verdiğimiz zaman öğrenciler bazen onu internet sitesinden reklamıyla beraber alıp geldikleri bile oluyor bu açıdan öğrencileri araştırmaya sevk ettiğini düşünüyorum.
- Fatih projesi kapsamında kullanılan tabletlerde sınırlı kullanım belirli alanlara kısıtladığı için istifadeyi azaltıyor. Bu tabletler bloke edilebilir oldukları için çocukların eğitim dışı kullandığı için de hedefinden saptığından ekonomik anlamda devlete müthiş bir şekilde zararı var.
- Okuma alışkanlığımı bir ölçüde kısıtladığımı düşünüyorum. Bazı alanlarla ilgili çok yüzeysel kalıyor materyaller. Öğrenciler sadece görebiliyor ve duyabiliyor çok fazla empati yapamıyorlar.
- Öğrenmeyi engellemede etkisi var. Zaman alıyor ve çalışmayı engelliyor.
- Herhangi bir zararlı tarafı yok.
- Kontrol edilmediğinde farklı mecralara gidilebilir. Tamamen teknoloji odaklı olduğunda kitaplara, somut şeylere öğrencinin ilgisi azalıyor her şeyi internet üzerinden yapmaya çalışıyorlar. Orta yolu bulmak en güzeli.
- Google'un tüm siteler için erişime açık olmasını doğru bulmuyorum, filtre uygulaması yararlı olacaktır.
- Kitap yüklü olmaması ve mesleki alanla ilgili video vb. materyalin az olması.
- Akıllı tahta kullanımında bazen internet sıkıntı olabiliyor ya da EBA'yı açarken öğretmenin T.c sini istiyor. Bir süre sonra öğrenciler öğretmenin T.C. sini öğrenmiş oluyor.
- Bilgiyi üreten değil tüketen taraf olmamız.
- Çocuklar için teknolojiye kontrol noktası varsa sıkıntı olmaz. Hem kitap hem de teknolojiden yararlanıyorsa hiç mahsuru olacağını düşünüyorum.
- Tektipçiliğe neden olmaktadır.

- Çocuklar hazır bilgi elde ediyor ve öğretmenlerine soru sormayı tercih etmiyorlar. Öğretmeni etkisizleştiriyor.
- Başta eğitim varsa bir sınır getirmek mantıklı değil ve eğer yine başta eğitim varsa zararlı bir yönü olduğunu düşünmüyorum.
- Edindiğimiz bilgi hangi kaynaktan olup olmadığına bakmadan kaynakmışçasına güveniyoruz.
- Eğitim teknolojilerinin zararlı herhangi bir yönü yok. Sadece bu teknolojiyi kullanan öğretmenin onu kontrol etmesi gerekiyor.

Öğretmenlerimiz genel olarak her ne kadar eğitim amaçlı da olsa işin içinde teknoloji varsa bilinçli ve dikkatli olunması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu amaçla ailelerin ve öğrencilerin bilinçlendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. En çok şikâyetçi olunan durum ise öğrencilerin kontrol edil(e)memesidir. Diğer yandan bazı öğretmenler teknolojinin hem öğrenciyi hem de öğretmeni tembelleşmeye iteceğini ve pasifleştireceğini belirtmişlerdir. Tembellik: bir işi yapmaya karşı eylemsizlik, gönülsüzlük gayret etmeme olarak tanımlanmaktadır¹⁵. Burada söz konusu olan durum; hedefe ulaşmada kolaylık sağlanması emek ve zamandan tasarruf edilmesidir. Tartışılan durum, bilgiye kolay ulaşmak değil de; ulaşılan bilginin değerlendirilmemesi, sorunların çözümünde kullanılmaması, yeni bir şeyler üretilmemesi, dolayısıyla hayata aktarılmaması şeklinde olsaydı daha isabetli ve yararlı olabilirdi.

Ayrıca bazı öğretmenler öğrencilerin bilgiye kolay ulaştıklarında pasifleşeceğini, düşünmeyi ve yaratıcılık faaliyetlerinin azalacağı endişesi taşımaktadırlar. Bu noktada öğrencilerin internette çok farklı bilgilere ulaşarak sorgulama ve araştırma yönleri gelişebilir. Öğrencinin sadece ders kitabına bağlı kalarak, tek yönlü bilgilendirme sonucunda sorgulama, araştırma ve karşılaştırma gibi zihinsel faaliyetleri yapması zorlaşabilir. Diğer ilginç bir nokta ise bazı öğretmenler, göre eğitim teknolojilerini kullanmanın dersi ilgi çekici hale getirdiğini belirtirken; bazıları bu durumun öğrencilerin derste sıkılmalarına neden olduğunu belirtmiştir. Her iki bilgi de doğrudur, alıcı yani öğrenci değişmektedir. Aynı okul ve sınıfta olmalarına rağmen şubeler arasında bile belirgin farkların olması bizlere, “öğrenciye görelilik” ilkesini hatırlatmaktadır. Ayrıca bu durumda sonuca etki eden diğer faktörlerde incelenmelidir. Bu faktörlere örnek olarak eğitim teknolojilerinin: uygulama, planlama, süresini ayarlama, öğrenci seviyesine uygunluk, ilgi çekicilik, fiziki alt yapı vb. özellikleri sayılabilir.

Birden çok yöntemi bir arada kullanmak dersi sıkıcı olmaktan kurtarmanın yanı sıra verilen mesajların ne kadar anlaşıldığı noktasında öğrencilerden geri dönüt almayı ve karşılıklı aktif olmayı da sağlayabilir. Elde edilen verilere göre bunu başarabilen öğretmenlerimiz için eğitim teknolojileri ile ders işlemek ilgi çekici olurken, tek bir yöntemle ya da sadece teknoloji-

¹⁵ DMY Felsefe, “Tembellik Nedir”, erişim: 23.08.2019, <https://www.dmy.info/tembellik-nedir>.

ye güvenerek tekdüze ders işleyenler için ders sıkıcı ve eğitim açısından yetersiz olabilmektedir. Ayrıca öğretmenlerimiz dersten sıkılan öğrencilerin sınıf içindeki düzeni bozduğu, hatta bazen dersin işlenişine bile engel olduklarını belirtmişlerdir. Görüldüğü üzere bir nedenin birden çok sonuçları olabilmektedir.

Öğretmenler eğitimde teknoloji kullanımının kısıtlı yönleri olarak; kitap okumayı kısıtlama, bağımlılık, güvenli olmayan site ve uygunsuz içerikler, sosyalleşememe, açma kapama durumlarında zaman alması, teknik aksaklıklar ve alt yapı eksikliği, EBA'ya girerken T.C. bilgisi istemesi sonucu öğrencilerin öğretmen TC kimlik numarasını ezberlemesi, uygun içerik bulunamayışı, EBA'da bazı videoların açılmaması, fomo (gelişmeleri kaçırma korkusu) hastalığı, teknolojik araçların ve alt yapının maliyetli olması, öğretmene soru sormayı tercih etmeme ve öğrenciden dönüt alınmaması, internetteki her bilginin kurtarıcı olarak görülmesi ve kaynağına bakmadan doğruluğuna güvenmek gibi birbirinden farklı nedenler dile getirmiştir.

Öğretim teknolojilerinin faydalı yönlerini ise: farklı zekâ türlerine hitap etmesi, zenginleştirilmiş sunular ile eğitim ortamına çeşitlilik ve zenginlik kazandırması, sosyal becerilerin geliştirilmesi, bilgiye hızlı ve kolayca ulaşarak emek ve zaman tasarrufu sağlaması, eğlenerek öğrenmeyi sağlaması, öğrencilerin dikkatini çekerek güdülenmeyi sağlaması ve öğrenmeye destek olması gibi yararları sayılmıştır.

Ayrıca bazı öğretmenlerimiz işin içinde eğitim varsa zararlı bir şey olmaz şeklinde cesur yorumlar yapabilmişlerdir. Anlaşılan eğitimi sadece okullarda ve olumlu yönde gerçekleşen bir eylem olarak düşünmüşlerdir. Yoksa istenmeyen davranışların dahi öğrenilme yoluyla kazanıldığı veya suç işleyenlerin de bazı eğitimleri aldıklarını bilmemelerine imkân yoktur.

11- Öğretmenlerin önerdiği din eğitiminde kullanabileceğimiz film, video, resim, grafik, karikatür, bulmaca vb. araçlar

Öğretmenler, özellikle resim, film, video ve slayt gibi materyallerin dersin işlenmesinde çok önemli katkıları olduğunu belirtmişlerdir. Öğretmenler din eğitiminde kullanabilecek film, video, resim, grafik, karikatür, bulmaca vb. araçlar olarak şunları önermiştir.

- Çağrı, sahabe hayatları, Ashab-ı Kehf, Hz. Yusuf, Çöl Aslanı (Ömer muhtar)
- Yerdeki yıldızlar, Her çocuk özeldir
- Kara Tahta
- 3 İdiots, Hayy bin yakzan (Allah'ı arayan çocuk) isimli çizgi film izletilebilir.
- Ebu Hanife'nin Hayatı, Sahabelerin hayatları ile ilgili kısa videolar, Meşhur imamların Kuran'ı Kerim okumaları ve Ezanlar, Siyer dersinde Hz. Ömer dizisi, dinler tarihi alanın da ise baraka isimli belgeseli çok sıklıkla izletirim. PK filmi de dinlere objektif bakış açısından önemlidir.
- Diyanetin sitesinde bulabileceğimiz film, video, resim oldukça fazla. Örneğin dini öğreniyorum.

- Hepsini genellikle öneririm. Çocuklara yönelik araçlarımız genellikle çizgi filmler(Sahabe Hayatları-Yusuf'un Dünyası) çocuklara olay örgüsü bağlamında kısadan hisse misali daha kalıcı olacağını düşünüyorum.
- Kısa videolar ve karikatürler eğlenceli oluyor. Bazen öğrenciler kavramı tanımlamak için resim yapmak istiyorlar ve konuyu daha iyi kavriyorlar.
- Diyanet TV'nin diyanet çocuk kanalında **40 hadis filmleri** var, onu kesinlikle öneririm. TRT Okul da **kilometre taşları** diye bir program var orada önemli âlimlerin animasyon şeklinde hayatları anlatılıyor.
- M. Zeki Aydın'ın editörlüğünü yaptığı "Değerler Eğitimi Seti" bu tür içerikler için kaynak olabilir.
- Hepsini öneririm. Çünkü birçoğu farklı duysal alanlara hitap ettiği için öğrenmeyi kolaylaştırır ve kalıcılaştırır.
- Çeşitli animasyonlardan yararlanıyorum. Abdestte animasyon, namazla ilgili video veya resim hacle ilgili kısa film konuya uygun olarak hemen hepsini önerebilirim.
- EBA'da yüklü olan din kültürü ve ahlak bilgisi ile ilgili tüm materyalleri öneririm.
- Sadece birinin kullanımını söylemek yanlış olabilir. İhtiyaca göre film, video, resim, karikatür kullanılabilir.
- Filimler önce öğretmenler izlemeli daha sonra öğrencilere izlemelilerdir.
- Sözler Köşkü sayfasının videoları, güncel gazete ve dergilerde bulunan resimleri önerebilirim.
- Âlim çocuk, Tonguç akademi
- Öğrenciler kısa ve sonunda bir mesaj olan hikâyeleri çok sevmektedir. Her derste bir hikâye okumak çocukları mutlu etmekle birlikte derse karşı ilgi duymalarına ve hazır bulunuşluk seviyelerini yükseltmektedir.
- Görsellik olarak akıllı tahtadan resim göstermek kalıcılığı artırmada istenilen seviyede olmuyor. Tahtada resim çizerek anlattığımda kalıcılığın çok daha fazla olduğunu tespit ettim.
- Eğitsel oyun olarak tabu oyununu tavsiye ediyorum, eğlenceli ve kalıcı bilgi edinmeyi sağlıyor.
- Resim yeteneğiniz olsa da olmasa da ders anlatırken çizerek anlatmak faydalı olacaktır. Bir de mutlaka dini oyunlar geliştirilip oynatılmalıdır.
- Cennetin çocukları" son izlettiğim film ve değerler eğitimi açısından etkili bir film
- Benim adım Khan ve Çanakkale adlı filmleri tercih ediyorum.
- İhtida etmiş kişilerin Müslüman olma süreçlerini anlattıkları videolar, İslam şehirlerini (Mekke, Medine, Kudüs) anlatan fotoğraf ve animasyonlar, Arapça çizgi filmler, altyazılı şarkılar
- 2000 yapımı inanç imparatorluğu adlı peygamber efendimizin hayatını anlatan filmi önerebilirim. Âşıkane isimli derginin de çok hoş bir bulmacası vardır.
- Lise de görev yapmam itibarıyla bu tür materyalleri kullanmakta konularla ilgili az sayıda olduğu ve yaşa hitap gücünün az olmasından dolayı zorluk yaşıyorum.
- Siyer dersi için Hz. Muhammed dizisi vb.
- Batıya Doğru Akan Nehir adlı belgeseli izletiyorum.
- John Wick adlı filmi eğitim materyali olarak kullanırım.

- Karikatür dergileri olarak Lemanyak, Leman, Penguen, Uykusuz gibi dergiler. Yeşil Çam filmlerindeki din adamı sahnelerini iyi tahlil etmek lazım. Hristiyan ilahiyatı filmler konusunda bizden çok gelişmiş Agora filmini de tavsiye ederim.
- Siyer-i nebi bulmacaları Eyüp as, Esmâ-ül Hüsna
- Önerebileceğim film. Cennetin krallığı.
- Güldürürken düşündürülen dini karikatürler ve eğitici oyunları önerebilirim
- Değerler eğitimi ile ilgili kısa film ve karikatürle anlatım videoları izleterek yaptırılıyor. Oyun şeklinde değerler eğitimi veriliyor.
- Hac konusunda (hac yolculuğu çizgi filmi) peygamber efendimizi anlatan “son peygamber Hz. Muhammet” çizgi filmi izlettirilmeli.
- Dinler tarihî için Selahattin Eyyübi konulu filmleri öneririm.
- Video, röportaj, maket, sunu materyalleri.
- Namaz çizelgeleri olabilir. Sahabe ağacı yaptırılabilir.
- Derslerdeki konulara göre örneğin tarihi sergileyen bir konuyu ele alırken video, film veya bulmaca; güncel bir konuyu ele alırken resim, karikatür gibi araçları kullanmak daha uygun olacaktır.
- MDG grubunun ilahilerini tavsiye edebilirim.
- Şu ana kadar bunlardan istifade etmedim.
- Cennetin rengi, MEB ve DİB afişler.
- TRT AVAZ’ın yapmış olduğu dini hikâyeler videoları da güzel. Kumdan kıssalar serisinin videoları da çocukların ilgisini çekiyor. Resim ve karikatürleri de Pinterest uygulamasından elde edebiliriz.
- Animasyon en çok kullandığım araç olduğu için bunu öneriyorum.
- Eğitim ve psikolojiyi konu alan Hint filmlerini öneririm.
- Öğretmen hepsini kullanmalı, öğrencinin kafasındaki sürekli ders boyu konuşan öğretmen modelini yıkmalıdır.
- Ben şahsen kullandığım için âlim çocuk sayfasını öneririm.
- Film olarak özellikle, Cennetin çocukları, Peygamber kıssaları, Habil-Kabil, Hayy b. Yakzan, Çanakale vb. video olarak, hikâyelerle 40 hadis, Eğitici kısa filmler.
- Grid’i kullanıyorum. Beyin fırtınası, kavram haritası, kavram karikatürünü öneriyorum.
- MEB ile Diyanetin anlaştığı Âlim-Bilgin Çocuk serisini öneririm.
- Din eğitiminde bu tür öğelerin faydasının çok sınırlı olduğuna, asıl etkinin eğitimcinin öğrencisine yaşayarak, güzel bir örneklik teşkil ederek faydalı olacağına inanıyorum. Kimse bu alanda yaşamadığını başkasına aktaramaz. Bunun en güzel örnekleri peygamberler tarihinde mevcuttur.
- Çöl Aslanı, Ömer Muhtar, Pica-Amir Khan.
- Allah inancını anlatmada Horton filmi, bulmacalardan, oyunlardan Mustafa Yılmaz’ın materyal kitaplarındaki resim, afiş gibi materyallerden yararlanılabilir.
- Benim hitap ettiğim grup lise olduğu için film ve videoların daha etkili olacağını düşünüyorum. Karikatür ve resmin dikkatlerini çekeceğini düşünmüyorum.
- Din eğitimi yarışmaları.
- Farklı zamanlarda hepsinin uygulanması gerektiğini öneririm her düzeyde farklı materyallerin kullanılması faydalı olur.
- Din öğretiminde kavram bulmacalarından faydalanmaktayım. Özellikle haftalık konu özetinden sonra etkinlik olarak bu bulmacalardan faydalanmaktayım.

- "The İmam" filminde olduğu gibi en büyük mesajı ön yargularımızdan kurtularak herkesi insan olarak değerlendirmeliyiz.
- Allah'ın Elçisi (İran yapımı).
- "Hatice Kübra Tongar'a ait Sevdirek Din Eğitimi kitabını öneririm.
- Mehmet Teber'e ait Çocuklarda Din Eğitimi kitabını öneririm.
- Din Dersi Sevgi (animasyon).
- The Lost Prophet (Son Peygamber) çizgi filmini, öğrenci takip grafikleri, sonunu tamamlama şeklinde dini hikâye paylaşımlarını öneririm.
- Hz. İsa'yı anlatırken de "Hz. Meryem" filminden kesitler izletilebilir. Caminin bölümlerini anlatırken üç boyutlu uygulamalarla olaya dikkat çekilmesi sağlanabilir.
- Hepsini kullanılabilir çünkü bunlar öğrenciyi aktif hale getiriyor. Öğrenciye yönelik ilkesini esas alıyor.
- Kerbela ve Hz. Yusuf Zindanda filmlerini önerebilirim.
- Simülasyon yazılımlarıyla namaz, abdest, hac eğitimini, multimedya araçlarıyla ibadet konularının eğitimini öneriyorum. Derslerimin daha etkili olması için bunları kullanıyorum.

Öğretmenlerimiz birçok program ve film ismi vermiştir. Ayrıca eksik olan konularla ilgili materyaller DKAB öğretmenleri tarafından hazırlanarak EBA'ya yüklenmektedir.

12- Öğretmenlerin kendilerinin geliştirdiği bir materyal olup olmadığına ilişkin görüşleri

	Sayı	Yüzde
Evet	82	%31
Hayır	178	%69
TOPLAM	260	%100

Öğretmenlerin %31'i kendilerinin geliştirdikleri ve din öğretiminde kullandıkları bir materyal tasarladıklarını ifade ederken %69'u kendilerine ait bir materyal geliştirmediklerini belirtmişlerdir. Geliştirdikleri materyaller konusunda öğretmenler şunları dile getirmiştir;

- Kuran eğitimi üzerine bir materyal tasarladım. Büyük bir kontrplak üzerine Kuran harflerini yerleştirdik. Öğrenci harfi doğru yere koyduğunda yeşil ışık, yanlış yere koyduğunda kırmızı ışık yanıyor.
- Kelime ve kavram kartlarım var.
- EBA sitesinde Mülk Suresi tasarladım.
- Arapça saat materyali ile öğrencilerin öğrenimini pekiştirdim.
- Power Point ile hazırladığım kendi materyallerim var.
- Oyunlar hazırlıyorum. İyilik kutusu yapıp öğrencileri iyiliğe teşvik ediyorum. Üç boyutlu materyal hazırlıyorum. Panolara sadece yazı asmak yerine materyal hazırlıyorum. Ayet çiçeği hazırlayıp her çiçeğin bir yaprağına ayet yazarak daha iyi öğrenmelerini sağlıyorum.

- Çocuklara konuyla ilgili kartlar hazırlıyorum ve onlara sunuyorum. Başka konularda da basit takvim yaprakları hazırlıyorum.
- Her ünite de en az bir tane basit de olsa materyal hazırlıyorum. Soru küpleri, tecvit bulmaca, Kâbe görselleri, ahlak yüzleri vb.
- Hac konusunda maket tasarımı, temizlik konusunda da afiş şeklinde olmuştur.
- Kelime çarkı ve video şeklinde metin tercümesi hazırladım.
- Peygamberimizin günlük hayatından örnekleri yazdığım tombala oyununu hazırladım.
- Görsel olarak camiye tanıtma ile ilgili öğretim için cami maketi hazırladım. Din kültürü ve ahlak bilgisi dersi konularıyla ilgili pano çalışmaları yaptım.
- Kafkas İslam Ordusu "Bakü Fatihi Nuri Paşa" <https://youtu.be/kWuYp03jReA> Yazan-Yöneten; Mehmet; ARSLAN
- Zulmü alkışlayamam-Etlik Anadolu İmam Hatip Lisesi <https://youtu.be/C4ZSMqJARLo>
- Etlik Anadolu İmam Hatip Lisesi Afrin'de ki operasyona destek <https://youtu.be/q6fswPhGyc>
- Etlik Anadolu İmam Hatip Lisesi Azerbaycan - Türkiye kardeşliği hakkında röportaj <https://youtu.be/3iN0tT61nYY>
- Surelerini ezberleyen öğrencilere sure tekrarı yapabilmek amacıyla üzerine sure isimleri yazılan pinpon topları bir kavanoza koyulur sırayla öğrenciler bu kavanozdan topçeker çıkan sureyi okur, okuyamazsa tekrar edilir.
- Benim bir sitem var <https://yusufugus.wixsite.com/sonpeygamber>.
- Var, dinlerin evrensel öğütleri konusunda farklı dinlere mensup insanları videoya çektim.
- Kur'an dersinde mavi kapakların içine harf tasarımı yapmıştım. Kur'an da durak işaretlerini anlatırken trafik işaretlerini kullanarak sınıfın duvarına resmetmiştim.
- Tabu, bardak, meydan okuma; soru sorma taktiği ile soru bildirme.
- Kâbe maketleri, oyun hamurundan Kuran harfleri, cami bölümleri, Arapça'dan emoji çalışması yaptım.
- Siyer dersi için hazırlamış olduğum "Ben Kimim" materyali var. EBA'da mevcut.
- Özel hazırlanmış öğrenci takip çizelgeleri.
- Öğrenciler için oyunlar hazırlıyorum, örneğin "Dini Passaparola".
- Takip grafikleri / kelime kartı şeklinde hadis kartları ve Arapça kelime fişleri çoğaltıyorum.
- Ünite de işlenen kavramlarla ilgili Tabu oyunu hazırladım.
- Ayın ikiye ayrılma mucizesini işlediğimiz okul duvarımızı ve hadis ağaçlarımızı örnek verebilirim.
- Ben uzun yıllardır fotoğraf çekiyorum. Kazanmak istediğim konuyla alakalı çocukları da model olarak kullanıp temizlik alışkanlığı gibi konularda çocukların da fotoğrafını çekip görsele aktarabiliyorum.
- Mesela çocuklarla beraber soru ve arkasında cevabının bulunduğu renkli fon kartonlarından kartlar yapmıştık.
- Kendimin ürettiği orijinal bir materyal yok. Dini tabu oyunu, Kur'an harfleri bulmaca oyunlarını yaptım, ama orijinal bir materyalim yok.

Verilen cevaplara göre öğretmenler basit ve somut materyallerin yanı sıra teknolojik anlamda da ürünler ortaya koymaktadırlar. Daha çok maket tasarımları, videolar, tiyatrolar, oyun ve soru kartları hazırlanmaktadır. Materyal üretemeyen öğretmenler de hazır materyaller kullanmayı tercih etmişlerdir.

13- Materyal tasarım ve eğitim teknolojisi konusunda öğretmen adaylarına tavsiye ve önerileriniz nelerdir?

Materyal tasarım ve öğretim teknolojileri konusunda öğretmenlerin önerileri şöyledir;

- Materyal tasarımı konusunda öncelikle öğrencilerin algılayacağı, ilgisini çekeceği, dersi somutlaştırmada çok iyi olan, güvenlik açısından öğrenciye herhangi bir zararı olmayan ve kullanımı geniş ve kolay olan materyallerin tasarlanması daha iyi olacaktır.
- Basite indirgenmiş ve karşımızdaki öğrenciye yönelik işler yapmak gerekir. Kültürüne yöresine yönelik örnekler vermek öğrencide daha kalıcı izler bırakabilir.
- Öğretim teknolojileri ihmal edilmemelidir. Teknoloji eğitim ortamında çeşitlilik ve zenginlik kazandırır. Öğrenciler medya okuryazarlığını bilirler. Araştırma becerileri gelişir. Kişisel öğrenme ağını geliştirir. Dünyanın her yerinde konu ile ilgili kişilere ulaşmayı, bağlantılar kurmayı kolaylaştırır. Bilgiye hızlı ve kolayca ulaşır. Öğrencilerin karar verme becerileri gelişir. Bilgisayar kullanan çocuklar daha iyi neden-sonuç ilişkisi kurabilir.
- Teknolojiyi amacına uygun kullanılmalıdır. Örneğin Fatih Projesinde öğrencilere dağıttığı tabletler öğrenci ve öğretmenlerimize faydası olmuştur. Fakat öğrencilerimizin pek azı bu tabletleri öğrenme amaçlı kullandı. Bunların dışındakiler ise ders kitapları yerine eğlenme ve oyun amaçlı kullandıkları için pek sağlıklı sonuçlar doğurmamıştır.
- Teknoloji olmasa herhangi bir konuda bilgi edinebilmek için daha çok çaba sarf edilebilir ya da öğrencinin odaklanmasında zorluklar yaşanabilir diyebiliriz.
- Herkesin bu eğitimi tam manasıyla alıp teknolojiyi iyi kullanmaları yararlı olur. Günümüz teknoloji çağı olduğu için bu tür materyaller çok iyi öğrenilip kullanılmalı.
- Kendi materyalinizi kendiniz tasarlayın inanın daha güzel ve verimli oluyor.
- Eğer öğretmen slaydı açıp sadece okursa bu öğrenciye hiçbir fayda sağlamaz öğretmen teknolojiyi aktif olarak kullanıp öğrenciyi de teknolojinin içine katmalı bence.
- Materyal tasarım konusunda öğrencilerle sürekli istişare halinde olsunlar. Daha çok günümüz ihtiyaçlarını göz önünde bulundursunlar.
- Teknoloji iyi ve verimli kullandığımız sürece modern eğitim daha çok imkânlar sunmaktadır. Ancak kalıcı ve izli değişimi sağlamada ne yazık ki teknoloji çok ciddi handikaplar içermektedir. Örneğin tablet ve cep telefonları yaygınlaştıktan sonra kitap okuma oranları azalmış ve eğitim çağındaki gençlerimizin düşünce dünyası iyice yüzeysellermiş ve üretkenlik azalmıştır. Bununla beraber klasik yöntemde özellikle öğrencinin edilgen olması modern dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalmamıza yol açmaktadır.

- Ders kitaplarının eğitim teknolojisiyle desteklenmesini uygun buluyorum. Çünkü bir konuyu işledikten sonra o konuyla alakalı bir video veya film izlendiğinde daha kalıcı olduğunu düşünüyorum. Müfredatın yoğun ve zamanın kısıtlı olmasından dolayı buna yeterince imkân sağladığını düşünmüyorum.
- Öğretim teknolojileri kalıcılığı çok artırıyor çocukların yaş itibarıyla görsel zekaları daha ön planda görsel bir video ya da animasyonla öğrenmede kalıcılığı sağlayabiliyorlar. Dünya ile bağlantı sağlanabiliyor dünya eğitimine ayak uydurabiliyor teknolojilerle birlikte.
- Öğrenciler için hazır bilgi vermekten ziyade o bilgiyi hayata nasıl aktaracağı konusunda eğitim teknolojileri bağlamında onlara rehber olalım.
- Öğrencinin ilgi ve isteğine cevap vermeli ki öğrenci öğrenmeyi istesin ve sevsin. Yaptıkları materyali ileriye dönük yapmalı ki her daim kullanılabilirsin. Teknolojide tavsiye ise uygun buldukları videoları kayıt altında tutmaları.
- Farklı zeka türlerine hitap eden materyaller kullanılmalı, eğitim teknolojisi materyallerinden faydalanılmalıdır.
- Özellikle çocukların anlamakta zorluk çektiği konularda materyal hazırlanmalı, çocukların dokunup ulaşabileceği aktif olacağı materyaller olmasına özen gösterilmelidir.
- Din öğretiminde materyalleri kullanmak çok önemli. Din çok soyut kavramla dolu bir branş ve materyallerle desteklendiğinde öğrencilerin anlayabilmeleri kolaylaşıyor. Fakat bunu yaparken öğrenciyi pasif tutmamalıyız, yani materyallerimizi daima sunuş yoluyla vermemeliyiz.
- Çalıştıkları kademeye göre ihtiyaçlar değişiyor. İlk ve ortaokulda somut materyal ön plana çıkarken, lisede işin daha çok teknoloji kısmı ön plana çıkmaktadır.
- Materyallerde bir sınır olmalıdır. Din eğitiminde melek, şeytan vb. ilahi unsurları bir materyalde şekillendirerek anlatmak doğru olduğunu düşünmüyorum. Çünkü ilahi kitabımız olan kuranı Kerim’de bu unsurlar ile alakalı tam bir bilgi verilmediği için öğrencilere de bu şekilde aktarmak doğru değildir.
- Çocukların rahatlıkla anlayabileceği ve öğrenmelerini kolaylaştıracak gündelik yaşamlarında onlar üzerinde etki yaratabilecek sade ve basit materyallerin kullanılmasını öneririm.
- Materyal hazırlama konusunda öğrenciler de teşvik edilmelidir. Öğrenciler teknoloji kullanımını çok sevdikleri için özellikle bu tarz ödevleri hazırlamaktan çok hoşlanıyorlar. Öğrencilere hazırladıkları ödevleri arkadaşlarına sunmalarını istiyorum ve böylece özgüvenlerinin gelişmesine katkı sağlamış oluyorum.
- Bir öğretim materyali basit, sade ve anlaşılır olmalıdır. Her öğrencinin erişimine ve kullanımına açık olmalıdır. Dayanıklı ve sağlam olmalı. Gerektiğinde geliştirilip güncellenebilmelidir.
- Materyal kullanımında seviye ve muhatap önemlidir. Örneğin muhataplarıma göre din eğitiminde en çok oyunlaştırma yöntemiyle hazırladığım materyallerin ve drama yöntemiyle yapılan derslerin faydasını görüyorum.
- Öğrencileri yalnızca teknoloji ile boğmamalıyız. Şimdiki gençler zaten teknoloji ile iç içe onları daha çok kitaplara ansiklopedilere yönlendirmeliyiz ki bilginin kıymetini anlasınlar.
- Bunları çokça kullanmalarını öneriyorum. Çünkü öğrencilerin hem el becerileri artıyor hem de derse daha istekli geliyorlar.

- Eğitim teknolojilerinin dersin bir kısmında kullanılmasını öneririm. Dersi komple film izleyerek işlenmesine karşıyım, önemli kısımları ayırıp öğrenciye bilgi aktarımı yapılması gerektiğini düşünüyorum.
- Öncelikle yapılan materyal taşınabilir ve kullanışlı olmalı öğrencilerinde materyali rahatça kullanabilmelilerdir
- Gençlerin ve çocukların seviyelerine uygun, dersi sevdirecek ve eğlenceli hale getirecek, sıkıcılıktan kurtaracak materyaller hazırlamalarını tavsiye ederim.
- Materyal hazırlama becerisini öğrenciye kazandırmalı.
- Materyal tasarımında en az masraf en çok öğreticiliğe yönelten ve gerçek hayata ışık tutan materyaller olmalıdır.
- Ders noktasında **Bundle** mevcut dergi-gazete hangi alanda bilgi sahibi olmamızı sağlıyor. Okumaya meraklı kişilerin işlerini kolaylaştırıyor.
- Dikkat çekici olması önemli ve kalıcı öğrenmeyi sağlamalı öğrenciler eğlenirken öğrenmeliler. Onları sıkıkmamak ve alışmalarını önlemek için sıklıkla değil arada bir etkinlikler yapılmalıdır. Dersin önemi anlatılmalıdır.
- Akıllı tahtayı kullanmayı iyi öğrensinler, Word, excel, powerpoint gibi programları daha iyi bilsinler, kendi meslekleriyle alakalı güvenli siteleri düzenli takip etsinler. Kodlama ile alakalı kendilerini geliştirsinler.
- Görsel ve işitsel bütünlüğü olan materyaller hazırlamalılar böylelikle daha çok öğrenciye ulaşırlar.
- Hazır materyal kullanırken işlediğimiz konuya uygunluğunu gözden geçirip mutlaka kendinize göre uyarlama yapmalısınız. Kendiniz materyal hazırlayacaksanız neyi niçin vereceğinizi iyi planlamalı, kazanımlara uygun içerikler yerleştirmelisiniz.
- Öğretmenliğe başlamadan önce kendi alanlarıyla ilgili kısa filmler ve kısa yazılar hazırlayıp harici diskte toplamalarında yarar var.
- Öğretmenliğin olmazsa olmazı materyal üretmektir. Materyallerin illa internet ortamında üretilmesi gerekli değildir. Bir A4 kâğıdı bile yerinde kullanıldığında çok verimli bir materyal olabilmektedir. Materyallerin oluşturulması, kullanılması ve mutlaka faydalı olup olmadıklarının denetiminin yapılması gereklidir. Materyaller tek başına yeterli olmamaktadır. Öğrencilerle birebir olma, sohbet ortamı oluşturma konusu ihmal edilmemelidir.
- Öğrenci seviyesi, derse uygunluk, konu bütünlüğü, orijinallik. Bu dört temeli dikkate almalarını isterim.
- Öğretmen adaylarına tavsiyelerim teknolojiyi eğitimde bir amaç değil araç olarak kullanmalarındadır.
- Dersi pekiştirmek için, pano süsleme, renkli kalem kullanımı, sticker, vb. materyallerin kullanımı gerekli bunları daha çok evde üreterek öğrencilerin anlaması kolaylaştırılabilir.
- Kesinlikle özgün olmaya çalışmalıdırlar. Sıra dışı ve ilgi çekici olmalıdırlar.
- Fazla zaman almayan kolay anlaşılabilir ve kullanışlı materyaller hazırlamaları.
- Daha çok düşünce ufkunu açacak, araştırma ve incelemeye yönelik etkinlikler olması tavsiye ederim
- Sürekli yenilikleri takip etmek ve öğrencinin her zaman bir adım önünden gitmek öğretmen adayların faydasıdır.
- Yeni öğretmenlere tavsiyem evvela hazır materyalleri kullanmalarını, bu materyallere kendi dokunuşlarını da eklemelerini tavsiye ederim.

- Öncelikle konunun önemini ve ne olduğunu iyi anlamak gerekir. Materyal kelimesini ilk defa fakültede gördüğümüz teknoloji ve materyal dersinde duyduğumu söyleyebilirim. İçeriğine bakınca daha çok teknolojik aletlerle yani telefon bilgisayar gibi elektronik cihazlarla yapılan slayt vs. sanıyordum. Örneğin ayette geçen kalem ve Hz. Peygamber'in bir hadisinde toprağı çizmesinin bir materyal olarak kullanıldığını bilmiyordum. Konuyu daha detaylı inceleyince anladım ki aslında birçok şey materyal olarak kullanılıyormuş. O halde öğretmenlerimiz bu işe kafa yormaldır.

Öğretmenlerimizin materyal hazırlamada tavsiyeleri anlamlı ve isabetlidir. Verilen tavsiyeleri özetleyecek olursak materyaller: basit, anlaşılır, ekonomik, konuyla ilgili, öğrencinin dikkatini çekebilecek, tekrar kullanılabilir, saklanması ve üzerinde değişiklik yapılması kolay olan, farklı zekâ türlerine hitap eden, dersi somutlaştırabilen, öğrenciyi ve öğretmeni pasifleştirmeyen, araştırma ve incelemeye yönelik, güvenlik açısından öğrenciye herhangi bir zararı olmayan, kullanımı geniş ve kolay olan, özgün, sıra dışı, ilgi çekici, dersi sevdirecek ve eğlenceli hale getirebilecek özelliklerde olmalıdır.

Öğretmenlerimiz bunlara ek olarak ilk ve ortaokuldaki öğrenciler için basit ve somut materyallerin, lise öğrencilerine ise teknolojik materyallerin daha uygun olduğunu belirtmişlerdir.

Öğretmenler, materyal hazırlama noktasında ise öncelikle konu ve konunun önemini dikkate alıp, verilecek mesajı en iyi aktarabilecek yolu bulmaya çalışmanın ve sürece öğrenciyi de dâhil edip istişare etmenin gerekliliğinden bahsetmişlerdir. Ayrıca öğrenciye hazırlatılacak materyaller sayesinde öğrencinin el becerisinin gelişeceği, ona danışıldığı için kendini değerli hissedeceği, materyali sunduğunda özgüveni artacağı ve derse karşı daha ilgili olacağı vurgulanmıştır. Böylece daha özgün materyaller ortaya çıkarken öğrencilerin yaratıcı fikirleri de gelişecektir.

Bazı öğretmenlerimiz, materyallerin saklanarak gerekli düzenleme ve güncellemeler neticesinde tekrar kullanılmasının; emek, zaman ve maddiyat açısından ekonomik olacağını vurgulamışlardır. Bir öğretmenimizin "bilginin kıymetinin anlaşılması amacıyla öğrencileri ansiklopedilere yönlendirmeliyiz" ifadesi öğrenciyi cezbedecek ek faaliyetler olmadığı takdirde işe yarar görünmemektedir.

Sonuç

Çalışmamızda Türkiye'nin değişik illerinde görev yapan 260 DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmenine ulaşılmıştır. Görüşme yöntemi ile kendilerine 13 soru yöneltilmiştir. Alınan cevaplar neticesinde elde edilen veriler analiz edilerek farklı görüş ve uygulamalar maddeler halinde sunulmuştur. Ulaşılan bilgiler ışığında öğretmenlerimizin eğitim teknolojileri ve materyal kullanımı ile ilgili düşünce ve uygulamaları, benzer ve farklı yönleri ile ele alınmış ve yorumlanmıştır.

Öğretmenlerimize ilk olarak eğitim teknolojilerinin kullanımı ile ilgili herhangi bir eğitim alıp almadıkları sorusu yöneltildi. Aldığımız cevaplar ışığında öğretmenlerimizin çoğunluğunun gerekli eğitimleri gerek lisans gerekse hizmet içi eğitim kapsamındaki kurslar aracılığı ile almış olduklarını saptadık. Bu konuda eğitim almadığını belirten öğretmenler ise MEB'in hizmet içi eğitim kurslarına katılmalarına rağmen bu eğitimi yeterli görmediklerini ifade etmişlerdir. Bu bağlamda uygulama olmadan kalıcı öğrenmenin mümkün olmadığını, en iyi öğrenmenin iş başında öğrenme olduğunu belirtmişlerdir. Benzer eğitimi almalarına rağmen farklı sonuçların ortaya çıkması ise öğrenilenlerin ancak uygulamaya aktarılması sonucu kalıcı hale gelebileceğini bizlere göstermiştir. Dolayısıyla öğretmenlerimizin aldıkları eğitimler akabinde öğrendiklerini uygulama yoluyla kalıcı hale getirmeleri gerekmektedir.

Öğretmenlerin eğitim teknolojilerini kullanmada zorluk çekip çekmedikleri, eğitim teknolojilerini kullanmalarına bir engel olup olmadığı, Word, Exel, Powerpoint gibi programları ve etkileşimli tahtayı kullanıp kullanmadıklarına ilişkin görüşleri ile ilgili elde edilen bulgular ışığında öğretmenlerin genelde word ve powerpoint programını kullanabildikleri fakat excel programını çok iyi kullanamadıkları anlaşılmaktadır.

Eğitim teknolojilerinin kullanımıyla ilgili zorluk yaşayanlar ise buna neden olarak: yeterli eğitim almamaları, okulda internetin olmaması, alt yapı eksikliği, akıllı tahta olmaması, sınıfların kalabalık olması, açma-kapama durumlarının zaman alması, öğrencilerin akıllı tahtayı eğitim dışı amaçlar için kullanması, elektrik kesintileri sonucu arızalar yaşanması, internet erişiminin birçok okulda bulunmaması ve teknolojik ürünlerin yetersiz olması gibi durumları dile getirmişlerdir. Bunlara mukabil araştırma sonucu elde edilen verilere göre öğretim teknolojileri bağlamında okulların çoğunda imkânların yeterli olduğu bildirilmiştir.

Öğretmenlerimiz bilgisayardan; her türlü yazılı, görsel ve işitsel materyalin yanı sıra eğitim öğretim için gerekli olan tüm belgeleri hazırlamak amacıyla yararlanmaktadırlar. Ayrıca ihtiyaç durumunda bilgisayarı ders içinde de kullandıklarını ifade etmişlerdir. Bazı öğretmenlerimiz bilgisayarlarının olmadığını ve eksikliğini hissetmediklerini, ihtiyaç duydukları gerekli bilgilere kitaplardan ulaştıklarını belirtmişlerdir. Bilgisayarın ihtiyaç olduğunu düşünen birçok öğretmenimiz, okullarında bilgisayar sınıfı olmadığını belirtmiş, konuyla ilgili gerekli olan adımların atılmasını temenni etmişlerdir.

Öğretmenlerin derslerinde sunu hazırlayıp hazırlamadıklarına ilişkin görüşlerine göre; öğretmenlerin çoğu hazır sunuları kullanmayı tercih etmektedir. Fakat sunuları olduğu gibi kullanmayı gerekli gördükleri düzenlemeleri yaptıklarını da eklemişlerdir.. Hazır sunuları tercih etme gerekçeleri: işlevsel hazır sunuların bulunması, emek ve zamandan tasarruf etmek

istemeleridir. Bazı öğretmenler ise sadece kendi hazırladığı sunuları tercih ettiklerini ve bunları arşivleyip gerekli güncellemeleri yaparak tekrar tekrar kullandıklarını ifade etmişlerdir. Bu durum ekonomik olsa da netice itibariyle ; materyallerin dondurulması, sürekli geliştirilmemesi, bir kalıba sokulması, tek tip, hazırcı ve ezberci düşünce yapısı oluşturabileceği unutulmamalıdır.

Sunu kullanmayı gerekli görmeyen bazı öğretmenlerin gerekçeleri, yukarıda söylenen sebeplere ek olarak: klasik yöntemlere alışılmış olması ve bu yöntemlerin daha faydalı olacağı düşüncesidir. Ayrıca öğrencinin yaşı küçüldükçe hareketlilik durumu arttığı ve yoğunlaşma süresi kısaldığından sunu kullanmanın kısıtlı olduğu, buna mukabil öğrencinin yaşı büyüdükçe öğretmenlerimizin sunu kullanma oranının da arttığı görülmüştür.

Araştırma bulguları sonuçlarına göre öğretmenlerin %98'i internetten aktif olarak faydalanmaktadır. Yararlandıkları noktalar öncelikle derse hazırlık amacıyla: konu anlatımı, soru, eğitsel oyunlar, etkinlikler, çeşitli paket programlar, yazılı ve görsel materyaller gelmektedir. Ayrıca her türlü örnek evrak temininin yanı sıra gündemi takip etmek, kişisel gelişim, bilgi paylaşımı, mesleki gelişim ve sosyal medyayı takip etmek maksadıyla da internetten faydalandıkları görülmektedir.

Öğretmenlerin çoğu eğitim öğretim faaliyetlerinde akıllı telefonlardan yararlandıklarını belirtmişlerdir. Yararlandıkları durumlar: ders içinde acil bilgi desteği, ders etkinlikleri, haberleşme, artı-eksi çizelgeleri şeklindedir. Ders dışında ise bilgisayarla yapılan tüm işler, ders kitaplarını indirmek vb. amaçlarla yararlandıklarını belirtmişlerdir Bunlara ek olarak bazı öğretmenlerimiz derste öğrencilere kötü örnek olmamak adına telefonu kullanmadıklarını bu konuda gayet hassas davrandıklarını ifade etmişlerdir. Özetlemek gerekirse öğretmenler telefonlarını daha çok ders içinde acil durumlarda, internetten faydalanma noktasında, veli ile iletişim amacıyla, whatsapp grupları üzerinden okul içi haberleşme amacıyla, akıllı tahtaya internetini bağlamak ve ders etkinlikleri kapsamında kullanmaktadırlar.

Öğretmenler, öğretim teknolojilerini kullanma konusunda ailelerin yeterince destek olmadıklarını ifade etmişlerdir. Ailelerin teknoloji hakkında yeterince bilgi sahibi olmaması sonucu ya öğrencileri ya tamamen teknolojiden uzak tutmaya çalışmaları ya da çocuğunu teknoloji ile baş başa bırakıp kontrolsüz bir şekilde kullanmalarına göz yummalarını eleştirmişlerdir.

Elde edilen bulgulara göre teknolojik aletlerden yararlanma noktasında yaşanan problemlerin daha çok: öğrencinin başıboş bırakılması, kontrol eksikliği, plansız ve uzun süre kullanımı gibi durumlar olduğu tespit edilmiştir. Öğretmenler bu amaçla veli ve öğrencilere teknolojik aletlerin kullanımını noktasında gerekli bilgilendirmelerin yapılması gerektiğini vurgulamışlardır.

Ayrıca teknolojik imkânlarla sahip olmayan velilerden bir kısmı çocuğunu komşuya, tanıdıklarının iş yerlerine ya da internet kafelere yönlendirerek çocuğun güvenliği konusunda gerekli önlemleri al(a)madıklarını belirtmişlerdir. Bazı öğretmenlerimiz bu konuya çözüm olarak, okulda oluşturulacak bilgisayar/etüt sınıfları ile öğrencilerin ders bitiminde bazı günlerde ya da her gün bir yada iki saat kalarak bilgisayar ve internette yapmaları gereken ödevlerini güvenli bir ortamda yapabileceklerini ifade etmişlerdir.

Öğretmenlerin kişisel blog veya web sitelerinin olup olmadığı ile ilgili olarak birkaç öğretmen lisans öğrenimi sırasında kişisel blog sayfası oluşturduğunu fakat sonradan kullanmadığını ifade etmişlerdir. Az sayıda kişisel sayfası olan öğretmenler ise internet sayfalarında; YouTube kanalında uzman hocaların videolarını paylaştıklarını, kişisel blogunda kadın erkek ve insan ilişkileri üzerine yazılar kaleme aldıklarını, instagram sayfasında Arapça kelime ve video çevirisi yaptıklarını, gezi fotoğraf ve yazılarını paylaştıklarını belirtmişlerdir. Bu bağlamda edinilen bulgulara göre çok az sayıda öğretmenin kişisel medya sayfalarının olduğu anlaşılmaktadır.

Kendilerinin geliştirdiği bir materyal olup olmadığına ilişkin soruya verdikleri cevaplara göre, öğretmenlerin basit ve somut materyallerin yanı sıra teknolojik anlamda da ürünler ortaya koydukları gözlenmiştir. Materyal üretemeyen öğretmenler de hazır materyaller kullanmayı tercih etmişlerdir. Öğretmenler dersin işlenmesinde özellikle resim, film, video, karikatür, bulmaca ve sunumun çok önemli katkıları olduğunu belirterek faydalandıkları birçok program ve film vb. materyal önerisinde bulunmuşlardır.

Öğretmenlerin öğretim teknolojilerinin sınırlılıkları ve zararlı yönlerine ilişkin görüşlerinde en fazla üzerinde durulan konu teknoloji karşısında veli ve öğrencilerin bilgilendirilmesi gerektiği olmuştur. Bu bağlamda teknolojinin eğitim amaçlı olsa da öğrenciye zarar verebileceğine dikkat çekilmiştir.

Diğer yandan bazı öğretmenler, teknoloji sayesinde bilgiye kolay ulaşıldığı takdirde, bu durumun tembelliğe neden olabileceğini savunmaktadır. Öğretmenlerin bir kısmı eğitim teknolojilerini kullandıklarında dersin daha ilgi çekici hale geldiğini ifade ederken, bazı öğretmenler ise bu görüşün aksine teknoloji kullanmanın öğrencilerin derste sıkılmalarına neden olduğunu belirtmişlerdir. Sadece teknolojiye güvenerek tekdüze ders işlemek dersi sıkıcı hale getirebilir ve eğitim amaçları açısından yetersizlik yaşatabilir.

Öğretmenler, materyallerin: basit, anlaşılır, ekonomik, konuyla ilgili, öğrencinin dikkatini çekebilecek, saklanabilen, farklı zekâ türlerine hitap eden, dersi somutlaştırabilen, pasifleştirmeyen, kullanışlı, özgün, dersi

sevdirecek nitelikte olmalarını tavsiye etmişlerdir. Öğretmenler, bu bağlamda konuyla bağlantılı olarak verilecek mesajı en iyi aktarabilecek yolu bulmaya çalışmanın ve sürece öğrenciyi de dâhil edip istişare etmenin gerekliliğini de getirmişlerdir. Böylece çevrede ki birçok nesnenin olarak kullanılarak özgün materyaller oluşturulabileceği belirtilmiştir.

Son olarak din öğretimi özel alanında öğretim teknolojileri ve materyal kullanımı ile ilgili olarak yapılan itiraz ve eleştirilere cevap olarak şunlar söylenebilir; Her şeyden önce bilgiye kolay ulaşmanın tembelliğe yol açacağı düşüncesi ile teknolojinin sağladığı kolaylıkları reddetmenin çocuklarımızı çağın gerisinde kalan yöntem ve tekniklerle eğitmeye yol açacağı unutulmamalıdır. İnternette bilgilenmeyi tek yönlü bilgilenme olarak görmek zorlama bir yorumdur. Alternatif bilgileri görmezden gelmek demektir. Öğrenciler, bilgi kirliliği ve eğitim ortamlarında teknolojinin mahsurlu yönlerine karşı duyulan kaygıya karşı eleştirel medya okuryazarlığı ile birlikte bilinçli hareket edebilmeleri için eğitilmelidir. İnternette edinilen bilgilerin yanlış olma ihtimali diğer bilgi kaynaklarını temize çıkarmaz. Nitekim dini bilgide güvenilirlik kaygısı diğer dini kitaplar, yayınlar ve kişiler için de geçerlidir. Bu bağlamda öğrenciye doğru dini bilgiye ulaşma becerileri kazandırılmalıdır.

Hazır bilgi paylaşımı yanında öğrenciler araştırmaya teşvik edilmeli, yeni bilgiler öğrenmeye istekli hale getirilmelidir. Öğretmenler öğrencilerin eleştirerek, sorgulayarak keşfederek öğrenmelerine rehberlik edebilmelidir. Her gün yenilenen değişime açık bilgiye, öğrencilerin dikkati çekilmeli, öğrenme güduları canlı tutulmalıdır. Öğretim teknolojileri ve materyaller anlaşılması zor konuların anlaşılmasını kolaylaştırır. Zorlandığı için başaramayacağını düşünen, eğitimden uzaklaşan ve dersten sıkılan öğrenciler için önleyici rehberlik görevi üstlenebilir. Farklı zekâ türlerine hitap eden zenginleştirilmiş öğretim teknolojileri ile yapılandırılmış etkinlikler öğretim ortamına çeşitlilik ve zenginlik kazandırır. Bilgiye hızlı ve kolayca ulaşarak emek ve zaman tasarrufu sağlar. Din öğretimi için hem seviyeli hem de eğlenceli öğrenme ortamları oluşturulmasına katkı sağlar.

Ayrıca din öğretiminde kullanılacak materyaller konusunda öğretmenlere kurumsal olarak rehberlik edilmeli, sürekli gelişen ve yenilenen teknolojilerden ve yeni öğretim fırsatlarından haberdar edilmelidir. Hizmet içi eğitim faaliyetleri kesintisiz olarak sürdürülmelidir. Gerekirse öğretmenler arasında çeşitli yarışmalar ve ödüllü aktiviteler organize edilerek materyal geliştirme konusunda işbirliği, yardımlaşma ve paylaşımlar teşvik edilmelidir.

Kaynakça

- Bozpolat, Ebru - Arslan, Aysel. "Öğretmen Adaylarının Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı Dersine İlişkin Görüşleri". *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi* 9/3 (Aralık 2018): 60-84. <https://doi.org/10.19160/ijer.463977>.
- Karamustafaoğlu, Orhan. "Fen Bilimleri Öğretmenlerinin Kullandıkları Öğretim Yöntem ve Teknikleri Üzerine Bir Araştırma: Amasya Örneği". *A.Ü. Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (2006): 90-101.
- Karataş, Zeki. "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri". *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1(Ocak 2015): 62-80.
- Kasap, Buket. *İngilizce Öğretmenlerinin Sınıflarında Beceri Odaklı Materyal Kullanımı Üzerine Algıları*. Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2017.
- Kaya, Zeki. *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2006.
- Korkmaz, Mehmet. "Din Dersi Öğretmenlerinin Bir Öğretim Materyali Olarak Filmleri Kullanma Durumları". *Bilimname* 1/1 (2017): 35-66. <https://doi.org/10.28949/bilimname.345561>.
- Öner Gür, Zeynep. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Materyal Kullanma Alışkanlıklarının İbadet Öğrenme Alanındaki Kazanımların Gerçekleşmesine Etkisi (6. Sınıf Namaz İbadeti Ünitesi Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2016.
- Tuncay Yıldız, Banu. *Bir Özel Okulda İlköğretim İkinci Kademe Matematik Derslerinde Somut Materyal Kullanımı Üzerine Bir Durum Çalışması: Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri*. Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2012.
- Ültay, Neslihan- Ültay, Eser. *Öğretim Teknikleri ve Materyal Geliştirme*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016.

Hanbeli Düşüncenin Aklileşme Sürecinde
İbn Akîl'in Eş'arîlik Eleştirisi
The Asharism Critique of Ibn-akîl in the Process of
Rationalization of Hanbeli Thought

Mehmet Sever

Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam ve İslam
Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Bayburt / Türkiye
PhD., Bayburt University Faculty of Divinity, Department of History of
Kalam and Islamic Sects, Bayburt / Turkey
msever@bayburt.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-6385-6576

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 26 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Mehmet Sever, "Hanbeli Düşüncenin Aklileşme Sürecinde
İbn Akîl'in Eş'arîlik Eleştirisi, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat*
Fakültesi Dergisi, 10 (Güz) 2019) : 99-122

Öz

İslam mezhepleri içerisinde geleneksel düşüncenin en önemli temsilcilerinden kabul edilen Hanbelîlik, akli istidlâllere karşı mesafeli duruşu ile bilinmektedir. Buna rağmen, tarihsel şartların etkisi ve bazı temsilcilerinin ortaya koymuş olduğu yaklaşımlar ile mezhep içinde aklıleşme eğilimleri görülmektedir. Bununla birlikte, belli dönemlerde mezhebin kimliğini oluşturan temel konuların yorumlanmasında ortaya çıkan bu eğilimler, mezhep içi tartışmalara da sebep olmuştur. Bu bağlamda İbn' Akil, Hanbelî düşüncede aklıleşme sürecini başlatan önemli düşünürlerden biri olarak kabul edilmektedir. Yetişme döneminde farklı mezheplere mensup âlimlerden ders almış olması, onun bu yaklaşımında etkili olmuştur. Buna rağmen İbn 'Akil, Hanbelî düşüncenin şekillenmesinde önem taşıyan konularda geleneksel tepki ve yaklaşımlar sergilemiştir.

Hanbelî geleneğin oluşumunda *Halku'l-Kur'an* meselesi hayati bir konumda bulunmaktadır. Bu konu, Ahmed b. Hanbel'in karizmatik otoritesinin ortaya çıkmasında ve daha sonraki süreçte mezhebin teşekkülünde belirgin bir faktör olmuştur. Aynı şekilde Sünnî düşüncenin içinde konu hakkındaki çeşitli yorumlar, zamanla farklılaşmanın da temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda İbn 'Akil, her ne kadar akli metotları fıkıh ve kalam gibi ilim dallarında kullanmış olsa da aynı yöntemi benimsemiş olan Eş'arî düşüncüyü, özellikle Kur'an'ın yapısına dair görüşlerinden dolayı eleştirmiştir. Bu sebepten dolayı, İbn 'Akil'in eleştirileri, Hanbelî düşüncenin aklıleşme sürecinin yönünü tespit edebileceğimiz özellikler göstermektedir. Bununla birlikte onun bu yaklaşımı, tarihsel süreçte Hanbelî ve Eş'arî ilişkilerinin on birinci yüzyıl Bağdat'ındaki seyrini görebileceğimiz önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbn' Akil, Halk'ul-Kur'an, Hanbelîlik, Eş'arîlik, Eleştiri.

Abstract

Hanbalism, which is accepted as one of the most important representatives of traditional thought among Islamic sects, is known for its distant stance against rational deduction. Nevertheless, there is a tendency to rationalize within the sect with the influence of historical conditions and the approaches put forward by some representatives. However, these tendencies that emerged in the interpretation of the fundamental issues constituting the identity of the sect in certain periods have also caused intra-sectarian discussions. In this context, Ibn-'Akil is considered as one of the important thinkers who initiated the process of rationalization in Hanbali thought. The fact that he took lessons from the scholars of different sects during his education was effective in his approach. Nevertheless, Ibn 'Akil exhibited traditional reactions and approaches on issues that are important in shaping Hanbali thought.

In the formation of the Hanbali tradition, the problem of *Halku'l-Qur'an* is very important. This problem was an important factor in the emergence of Ahmed b. Hanbal's charismatic authority and later in the formation of the sect. In the same way, various interpretations on the subject within Sunni thought formed the basis of differentiation over time. In this context, although Ibn 'Akil used rational methods in the branches of Islamic sciences such as fiqh and kalam, he criticized Ashshari thought, which adopted the same method, especially for its views on the structure of the Qur'an. For this reason, the criticisms of Ibn-'Akil have a characteristic in which we can determine the direction of the rationalization process of Hanbali thought. At the same time, his approach is an important source in which we can see the course of Hanbali and Ashshari relations within the historical process in Baghdad in the eleventh century.

Keywords: Ibn' Akil, Halk'ul-Qur'an, Hanbalism, Asharism, Criticism.

1. GİRİŞ

Hz. Peygamber sonrası dönemde İslam toplumunda gerek siyasi, gerekse dini alanda birçok tartışma meydana gelmiştir. Bu tartışmaların kökenlerine dair yapılan izahlara yön veren görüş, kişilerin kendi dini, mezhebi kimlikleri ve toplumsal konumları olmuştur. İslam düşünce tarihinde görülen en önemli ihtilaflardan biri de Kelamı-ı İlahinin yapısına dair olan tartışmalardır. Ortaya çıktığı ilk günden bugüne kadar her zaman canlılığını koruyan bu tartışma, toplumun her kesimini etkilemiş, sonuçları açısından İslam düşünce tarihinde önemli bir yer tutmuştur.¹

Hz. Peygamberin vefatından bir buçuk asır sonra, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu iddia etmesi neticesinde öldürülen Ca'd b. Dirhem (ö.124/742), kendisinden sonra siyasi otoritenin de dâhil olacağı birçok olayın ve tartışmanın odak noktası oldu. Ca'd b. Dirhem öldükten sonra onun görüşlerini devam ettiren Cehm b. Safvan (ö.128/746) döneminde bu görüş daha fazla taraftar bulmuş olsa da toplumsal ve siyasal iktidarın genel eğilimi sebebiyle Cehm b. Safvan'da öldürülmüştür.² Cehm b. Safvan öldükten sonra Bişr el-Merisi'ye kadar açıktan bu konuyu tartışan kimse olmamıştır. Bişr el-Merisi (ö.218/833) sözlü olduğu kadar, yazılı olarak da *Halku'l-Kur'an* görüşünü savunmuş ve insanların bu görüşe katılmalarını sağlamak için çalışmalar yapmıştır.³ Bu tartışmalar ilim adamları arasında sürmeye devam etmekte iken Abbasi Halifeleri Me'mun (813-833), el-Mutasım (833-842) ve Vâsık (842-847) dönemlerinde *Halku'l-Kur'an* görüşü resmi mezhep haline gelmiş, böylece Mu'tezile siyasi desteği de arkasına alan bu görüş, siyasal iktidarın dini bir söylem üzerinden kendi politikalarının test edildiği bir sürece dönüşmüştür.⁴ Bu dönemde birçok kişi "Haşviyye"⁵ ya da "Müşebbihe-Mücessime" gibi ithamlarla sorgulanmış, takibe uğramıştır. Bu politika gereği *Halku'l-Kur'an* görüşünü benimsemeyenler siyasi suç işlemiş kabul edilerek hapis ve idam cezalarına mahkûm edilmişlerdir. Bu tartışmalar çerçevesinde Mihne döneminde baskılara maruz kalmış önemli âlimlerden biri de Ahmed b. Hanbel'dir (ö. 241/855).⁶ Baskılara karşı direnen

¹ Abdulfettah Ebû Ğudde, *Meseletü Halkı'l-Kur'an* (Beyrut: Mektebetü Matbûâtü'l-İslamiyye, t.y.), 5; Sadeddin Mesud b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, (İstanbul: Eser Kitabevi, 1966), 15; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997).

² Ebû Ğudde, *Meseletü Halkı'l-Kur'an*, 6.

³ İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-edille fi uşûli'd-dîn* (Kahire: Mektebetü's-Sikâfe ed-Diniyye, 2009), 53; Sadeddin Mesud b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâşid* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 3: 106; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 15; İbrahim el-Lekânî, *'Umdetü'l-Murîd li Cevhereti't-Tevhîd*, 1. Bs (Ürdün: Dârü'n-Nûr, 2016), 1: 452; Sinan Öge, *İlahi Kelamın Yapısı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 13.

⁴ İslami ilimlere değişik cihetlerden katkısı olan Mihne sürecinin bir değerlendirmesi için bk. M. Mahfuz Söylemez, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012).

⁵ Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka planı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 59-64; Metin Yurdagüç, "Haşviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997).

⁶ Takıyyuddin Abdülğani el-Makdisi, *Mihnetü'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (Cize: Dârü'l-Hicr, 1987), 5.

ve *Halku'l-Kur'an* düşüncesini kabul etmeyen Ahmed b. Hanbel daha sonraki dönemde olayların odak noktası olmuştur.⁷ Mihne sürecinden sonra Ehl-i Hadis'in önderi durumuna gelen Ahmed b. Hanbel, başta Cehmiyye, Mu'tezile, Ehl-i Rey, Zenâdika olmak üzere İslam mezhepleri hakkında birçok reddiye yazmış ve kendisinden sonraki takipçileri tarafından temsil edilecek itikadi yapılanmayı ve özellikle Hanbelî itikad sisteminin temellerini atmıştır.⁸ Kendisinden sonraki dönemde yaşayan birçok Hanbelî âlim de aynı şekilde Cehmiyye, Mu'tezile ve diğer mezhepler hakkında reddiyeler yazmaya devam etmişlerdir. Hanbelî olan âlimlerin reddiye yazdığı ve görüşlerini tenkit ettiği gruba Eş'arîler de dâhil olmuştur.⁹ Ebu'l Hasan Eş'arî Mu'tezile mezhebinden döndükten sonra Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini benimsediğini ilan etmiş¹⁰ olsa da tenkid edilmekten kurtulamamış, kendisinde itizali düşünce izlerinin hala var olduğu iddia edilmiştir.¹¹ Zamanla Ehl-i Hadis ve Hanbelî düşünce temsilcilerinin mücadelesi ettiği bir grup da Eş'arîler olmuş, bu tartışmalar ilmi boyutun yanında sosyal hadiselere yol açmış ve siyasi kovuşturmalara neden olmuştur.¹² Hanbelî ve Eş'arîler arasında birçok konuda tartışmalar olsa da bu çalışmada, Hanbelî düşüncede aklîleşme sürecinin temsilcilerinden sayılabilecek İbn 'Akîl'i (ö.513/1119) ve onun Eş'arîlere olan tenkitlerini kelam-ı ilahi tartışmaları bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2. Ebu'l Vefa İbn 'Akîl ve Hayatı

Hanbeli düşünce içerisinde akılcılığı öne çıkaran ve Hanbeli usul çalışmalarında kendisinden sonraki dönemde etkili olan ve tam ismi Ali b. 'Akîl b. Muhammed b. 'Akîl b. Ahmed olan İbn 'Akîl, 431/1040 tarihinde Bağdat'ta doğmuştur. Ailesinin sosyo-kültürel çevresinden hareketle eğitiminin ilk dönemlerinde ailesinin de mensup olduğu Hanefi mezhebi üzerine almıştır.¹³ Bundan dolayı olsa gerek yetişme döneminde Bağdat'ta itikadi ve fikhî görüşleri farklı olan birçok âlimin ders halkalarına katılmıştır. Kendi ifadesine göre ders aldığı hocaların sayısı yirmi üç olup bunların sadece bir kaçı Hanbelî'dir. Bu ilim halkalarında başta Arap edebiyatı olmak üzere, tefsir, hadis, usûl-i fikh, fıkıh ve kelam alanında derslere devam etmiştir. Bu dönemde özellikle kelam ve tasavvuftan çok etkilenmiş olduğu bilinmektedir. Kendilerinden ilim tahsil ettiği ve kimi zaman gizlice derslerine devam ederek kendilerinden etkilendiği hocaları arasında bir Mutezilî olan İbnü'l-

⁷ Muhyettin İğde, *Siyasi İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 32.

⁸ Ahmed İbn Hanbel, *er-Redd ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye fi Mâ Şekke Fîhi Min Müteşabihi'l-Kur'an ve Teevvelethü Ala Çayri Te'vilihi* (Kuveyt: Mektebetü Ğaras, 2005).

⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *er-Risâletü'l-Vâziha fi'r- Redd ale'l-Eşâire*, 2 c. (Riyad: Mecmûatü't-Tuhaf en-Nefâis, 1999).

¹⁰ Ebu'l-Hasen Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1975), 5.

¹¹ Ahmet Saim Kılavuz, "Berbehârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1992), 5: 476.

¹² Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları* (İz, 2007), 286.

¹³ İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Ħanâbile* (Riyad, 2005), 1: 321.

Velîd ve İbnü't-Tebbân, fıkhıta Hanbeli düşüncenin en önemli teorisyenlerinden Kâdı Ebu Ya'la el-Ferra (ö. 458/1066), tasavvufta ise Ebû Mansur el-Attâr (ö.368) ve Eş'ari kelamın önemli simalarından İmam Cüveynî (ö. 478/1085) ve İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) zikredilebilir.¹⁴ Bu bağlamda İbn 'Akîl, çok geniş bir ilim havuzundan beslenen bir düşünce yapısına sahip olduğu için bazı görüşleri kendi mezhebine bağlı âlimler tarafından da tenkit edilmiş, itizali düşünceleri olduğu ileri sürülmüştür.¹⁵ Bu iddiadan dolayı İbn 'Akîl, hayatının sonlarına doğru tenkit konusu olan görüşlerinden tövbe ettiğini deklare etmek durumunda kalmıştır. İbn 'Akîl'i bu görüşlerinden dolayı eleştirenler arasında en önemli Hanbelî usul ve kelimcilerinde kabul edilen İbn Kudâme el-Makdisî'nin (ö.620/1223) olması bu iddiayı ayrıca önemli kılmaktadır. İbn Kudâme, *Tahrîmu'n-Nazar fî Kütübi'l-Kelam*¹⁶ adlı eserinde, eleştirilerini, *Halku'l-Kuran* fikrinin savunmuş olan Mu'tezile ve taraftarlarına değil, Hanbelî olduğu halde görüşlerinden dönmeyen ya da görüşlerinde hala itizali fikirlerin etkili olduğunu düşündüğü İbn 'Akîl'e yöneltmiştir. İbn Kudame'ye göre İbn 'Akîl, öğrenim çağında kendilerinden ilim tahsil ettiği Mu'tezilî hocalarının etkisinden kurtulamamıştır. Her ne kadar kendisi tıpkı Ebu'l-Hasan Eş'arî (ö. 324/935-36) gibi itizalî düşüncelerden döndüğünü söylese de bu doğru değildir. Zira ona göre, İbn 'Akîl'in "*kitaplarında, tövbe ettiğini ilan etmiş olduğu hususlarda hâlâ sünnete muhalif görüşler bulunmaktadır.*"¹⁷ Bu görüşlerinden dolayı dönemin önde gelen Hanbelî âlimlerinden Kelvâzânî ve Şerif Ebû Cafer tarafından hakkında zındıklık fetvası verilmiştir.¹⁸ Halifenin huzurunda sorgulandıktan sonra Hallâc-ı Mansur hakkındaki görüşünden¹⁹ döndüğünü beyan etmesi üzerine tekrar halk arasına çıkmaya başlamıştır. Hanbelî düşünce içerisindeki etkileri daha sonraki dönemlerde gözüken İbn 'Akîl, 513/1119 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiş, Ahmed b. Hanbelî'nin kabri yanına defnedilmiştir. Buna rağmen yine bazı Hanbelîler'in saldırısına uğramaktan kurtulamamıştır.²⁰

Hanbelî gelenek içinde İbn 'Akîl, Hanbelî olmasında büyük etkisi olan hocası Ebû Ya'la'nın vefatından sonra Mansur Camii'nde ders vermeye başlamıştır. Yaşadığı tartışmalar, daha çok bu eğitim döneminde ortaya çıkmıştır. Bu noktada İbn 'Akîl'in görüşlerini, bu dersler esnasında kendisine sorulan soruları ve bunların cevaplarını, tartışmalar da bulunduğu kişileri ve

¹⁴ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 316; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb* (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2008), 6: 58; Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû'l-Vefâ İbn Akîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999).

¹⁵ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 322; Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 73.

¹⁶ Muvaqqaddin İbn Kudâme, *Tahrîmün'n-Nazar fî Kütübi Ehli'l-Kelam* (London, 1962).

¹⁷ İbn Kudame, *Tahrîmün'n-Nazar fî Kütübi Ehli'l-Kelam*, 5.

¹⁸ İbn Kudame, *Tahrîmün'n-Nazar fî Kütübi Ehli'l-Kelam*, 4.

¹⁹ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 323.

²⁰ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 322.

görüşlerini kendi eseri olan ancak günümüze az bir kısmı intikal eden *el-Fünûn*'da²¹ görmek mümkündür.²² Dönemin ilim meclislerinde ve özellikle Nizamiye medreselerinde yapmış olduğu tartışmaları bu eserinde ortaya koyması ileride inceleyeceğimiz eleştirilerin hangi ortamda yaşandığını ve onun kimlerle tartışmış olabileceğinin bilinmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu bağlamda İbn 'Akîl bir Hanbelî olarak kendi düşüncesinde olmayan kişi ve gruplara karşı elbette ilmi bir takım tenkitlerde bulunmuştur. İbn 'Akîl'in tenkit ettiği gruplardan birisi de, Ebu'l-Hasan Eş'arî'nin Ehli Sünnet âlimlerinden olduğuna dair bir komisyonca hazırlanan fetva da imzası olmasına rağmen, Eş'ariler olmuştur.²³

3. İbn 'Akîl'in Görüşleri ve Eserleri

İbn 'Akîl'in kendi dönemi ve sonrasında Hanbelî düşünce üzerinde etkileri olmuştur. Özellikle aklîleşme sürecinde tesirleri zikredilen²⁴ İbn 'Akîl'in bazı görüşlerini zikretmek, genel düşünceyi yansıtmaya bakımından önemlidir.

İslam düşüncesinde *Selefiyye* olarak isimlendirilen ve kendilerini *Selefiyye* olarak tanımlayan grup içerisinde Hanbelî düşünce ve temsilcileri önemli bir yer tutar. Bu düşünce ekollerine göre aklın müteşabih ayetleri anlamada bir etkinliği yoktur. Müteşabih ayetleri anlamada aklî yöntemlerden biri olan tevil geçerli değildir. Kendisi de bir Hanbelî olan İbn 'Akîl, dâhil olduğu Hanbelî düşüncenin içerisinde teville başvurmak ve kullanmak suretiyle kelamî yöntemi benimsemiş meşhur bir âlimdir. Zira selef de bazı sıfatları tevil etmişlerdir. Bazen selefi bazen de kelamî yöntemi benimseyen İbn 'Akîl, bundan dolayı kelamcılar ve Selefiler arasında kalmış, her iki grubun tenkitlerinin hedefinde olmuştur. Bu bağlamda gelenekçi tavrı benimsemiş Hanbelî düşüncede İbn 'Akîl, geçmiş âlimlerin görüşlerini olduğu gibi taklit etmeyi eleştirmiş, dini konularda aklî yöntemlerin kullanılması gerektiğini savunmuştur. Hatta teşbih ve tecsîm ifade eden âhad haberlerin akıl ile tevil edilmesi gerektiğini savunmuş; Âlemin yaratılmış olduğunu imkân ve hudûs delilleri ile ispatlamaya çalışmıştır. Bununla birlikte, nassların anlaşılması hususunda avamın/halkın, nassların zahiri manalarına sarılmaları gerektiğini, çünkü onların aklî kabiliyetlerinin ancak nassların bu yönünü anlamaya yeterli olduğunu savunmuştur. Kelamî düşüncenin Hanbelîler arasında yayılmasında büyük pay sahibi olan İbn 'Akîl, kendisinden sonra Ebu'l-Ferec el-Cevzî tarafından temsil edilen bir kolun oluşmasına vesile olmuştur.²⁵

²¹ Ebu'l-Vefâ İbn Akîl, *Kitâbü'l-fünûn* (Boston, 1969).

²² el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 324.

²³ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 309.

²⁴ İbn Akîl ve görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bk. George Makdisi, *Ibn 'Aqil: Religion and Culture in Classical Islam*, 1 edition (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997).

²⁵ Yavuz, "Ebu'l-Vefâ İbn Akîl", 19: 302-303.

İbn 'Akîl, usûl-i fıkha dair eserde yazmış olduğu “*el-Vâzih*” ve diğer mezhep mensupları ile olan tartışmaların nasıl yapılması gerektiğine dair yöntem ve kuralları anlattığı *Kitâbü'l-Cedel* adlı eserinde görüşlerini dile getirmiştir. İbn 'Akîl'e göre Kur'an ve Sünnet'ten hüküm çıkarırken sırasıyla nas, zâhir ve umum kurallarına uyulur. İcmâ'nın geçerli olabilmesi için icmâ eden bütün âlimlerin bu içtihattan dönmemiş olarak ölmüş olmaları şarttır. Eğer âlimlerinden biri ölmeden önce görüşünden dönerse icma bozulmuş olur. Fikhi görüşlerinden bazıları ise şunlardır: Elbise dışında ipeği ev eşyası olarak kullanmak kadınlara da haramdır. Faiz hadiste geçen altı madde için geçerlidir.²⁶

3.1. Tasavvuf Hakkındaki Bazı Görüşleri:

İbn 'Akîl'in Hanbelî olmadan önce tasavvufa karşı olan temayülü bilinmekte ve özellikle Hallac-ı Mansur hakkındaki görüşleri tepki almaktaydı. Vahdet-i vücud görüşlerini savunan Hallâc bu görüşünden dolayı idam edilmiş, İbn 'Akîl de Hallac'ın bazı kerametlerinin olduğuna inandığı için tenkit edilmiştir. Yaşadığı dönemin Hanbelîleri tarafından bu düşünceleri sebebiyle öldürülmesi gerektiğinin öne sürülmesi, onun vahdet-i vücûd fikrini çağrıştıran düşüncelerden dönmesine yol açmış, hatta zamanla, sûfiler hakkında Hanbelîlerin düşüncelerine tercüman olma noktasına gelmiştir. Onun mutasavvıflar hakkındaki görüşlerini bize en detaylı bir şekilde aktaran kişi İbn el-Cevzî'dir. O, İbn 'Akîl'in “Ehl-i Bid'at hakkında hissettiklerim ve eleştirilerim bunlardır. Eğer gücüm kılıç kullanmaya yetse topırağı onların kanlarıyla sularım”²⁷ dediğini nakletmektedir. Yaşamış olduğu olaylara nazaran İbn 'Akîl'e ait bu ağır sözlerin gerçek düşüncelerini yansıtıp yansıtmadığını tespit etmek zor gözükmektedir. Ancak yaşadığı dönemin Hanbelîlerinin en azından bir kısmı tarafından bu görüşlerin savunulması, “*öteki*” tasavvurunun hangi boyutlara vardığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Burada şunu da ifade etmeliyiz ki Hanbelîlerin tasavvuf ile ilişkisi hep bu minval üzere olmamıştır. Bilakis birçok Hanbelî âlimin tasavvufu ile ilişkisi bilinmektedir. Burada tepkilerin kaynağını oluşturan grupların daha ziyade batınî görüşleri dile getiren, raks, sema gibi ritüelleri uygulayanlar olması ihtimal dâhilindedir.

Kelamcılar ve mutasavvıflar hakkında İbn 'Akîl özetle, “Şeriat için en zararlı olan iki grup mütekellimler ve mutasavvıflardır. Bunların birincisi kendi şüpheleri ile akılları ifsâd ederler, ikinciler yani mutasavvıflar da amelleri ifsad ederek dinlerin kanunlarını yıkarlar. Mütekellimlerin bu durumu şüphenin zirvesi iken, mutasavvıfların durumu ise ölçüyü kaçırma noktasında bir başka uç noktayı oluşturmaktadır. Buna rağmen kelamcılar, bana göre, mutasavvıflardan daha hayırlıdırlar. Çünkü onlar bazen şüpheye

²⁶ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 349; Yavuz, “Ebu'l-Vefâ İbn Akîl”.

²⁷ Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, t.y.), 334.

sevk ederler ama mutasavvıflar teşbîhe, işkâle ve şahıslara güvenmeyi anlatır ki bu dalalettir.”²⁸ demektedir.

3.2. Eserleri:

Kaynaklarda fıkıh, tefsir, hadis, usûl ve kelama dair birçok eseri olduğu ifade edilen İbn ‘Akîl’in günümüze ulaşan eserleri pek fazla değildir. Günümüze ulaşan eserlerinin bazıları şunlardır:

3.4.1.*el-Fünûn*: İbn ‘Akîl’in en hacimli eseri olduğu ifade edilen bu eser’in günümüze ulaşan kısmı iki cilt halinde George Makdisi tarafından neşredilmiştir. Ancak bu eserin yetmiş cilt veya iki yüz cüzden oluştuğu söylenmiştir. Muhtelif konuları ihtiva eden bu eserde dönemin tartışma konularını da görmek mümkündür.

3.4.2.*Resâil fi’l-Kur’an*: Kaynaklarda ismi farklı şekillerde geçen bu eser Eş’ariler’in kelam-ı nefsi’ye dair görüşlerini eleştirmek için yazılmış olup, Allah’ın harf ve sesle konuştuğunu kanıtlamaya çalışılmaktadır.

3.4.3.*el-Cedel*: Mezhepler arası tartışma kurallarını ortaya koyan bu eser de G. Makdisi tarafından yayınlanmıştır.

3.4.4.*el-Vâzih fi Usûli’l-Fıkıh*: Farklı bölümler halinde, usûl-fıkıh, usûlcülerin ve fakihlerin cedeli hakkında ve diğer bölümünde deliller, tarifler, nasih-mensuh kıyas ve fetva, hakikat ve mecaz gibi konuları içermekte olup yazma halindedir.²⁹

4. İbn ‘Akîl ve “Kelamullah” Meselesinde Eş’arîliğe Tenkitleri

İbn ‘Akîl’in yaşadığı dönemde Kelâmullah meselesini kendileriyle tartıştığı grubun Eş’ariler olduğu görülmektedir. İbn ‘Akîl kendisini bu tartışmaya çeken ve reddiye kaleme almasına sebep olan saikleri şöyle açıklamaktadır:

*“Doğru yol ve onun eserleri zayıflayıp dinin esasları ve şiarı yıkıldı. Bid’atler her taraflı kaplayıp, ateşi ile ortalığı yaktı. Allah’ın kelamı, insanlar tarafından değersiz bir duruma gelip, cahillerin elinde değersiz duruma düştü. İnsanlar, Kur’an ayetleri ile tartışmaya, ayetleri (kendi görüşleri doğrultusunda keyfi yoruma tabi tutarak) çarpıtmaya başladılar ve böylece Kelamullah’ın değerine leke sürer hale geldiler.”*³⁰

İbn ‘Akîl’e göre “Kur’an mahlûktur” diyenler Kur’an, “mahlûk bir yazı ile yazılmış, ateşe atıldığında yanan, kâğıt üzerinde bir araya getirilmiş şekillerden ibarettir” şeklinde inanmışlar ve otantik yapısını bozmuşlardır. Bu yapılanlar Kur’an’ın değerini düşürmek, hakkını yemek, faziletini inkâr etmek demektir. Ona göre, Kur’an diri olsa bu durumdan ne kadar muzda-

²⁸ Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Telbisü İblîs*, 356-360.

²⁹ Yavuz, “Ebü’l-Vefâ İbn Akîl”, 19: 304.

³⁰ Ebu’l-Vefâ İbn ‘Akîl, *Cüz’ün fi’l-uşûli’l-dîn Meseletü’l-Kurân* (Riyad: Mektebetü’l-Dâri’l-İslam, 1413), 47.

rip olduğunu, şikâyetçi olduğunu dile getirecektir.³¹ İbn Akil, kendi devrinde devam ede gelen yoğun tartışmaların neticesini bu şekilde ortaya koyarken, aynı şekilde kullandığı üslup ile de bu durumdan ne kadar rahatsız olduğunu da ortaya koymuş olmaktadır. Her ne kadar Kelamullah tartışmalarının Mihne sonrası bittiği kabul edilse de bu ifadeler göstermektedir ki İbn 'Akıl'in yaşadığı dönemde tartışmalar hala canlılığını korumaktadır. O dönem Bağdat'ında tartışmanın sadece şiddeti ve tarafları değişmiştir. Bir zamanlar Mu'tezile ile olan tartışmalar yerini, Eş'arîler ile olan anlaşmazlıklara bırakmıştır. Hatta tartışmalar Selçuklu veziri Nizamülmülk'e kadar ulaşmış; neticede bazı çözümler ortaya konmaya çalışılmışsa da, tam bir uzlaşma temin edilememiştir. Hatta kendisine yazılan bir mektuba verdiği cevapta vezir Nizamül'l-Mülk, "Biz Nizamiye Medreselerini tartışmaları bitirelim diye açtık. Siz tartışmaları çoğaltıyorsunuz" diyerek durumdan rahatsızlığını dile getirmiştir.³²

İbn 'Akıl'e göre, bu dönemde bazıları maksatlarını gizleyerek Kur'an hakkında sözler söylemektedirler. Açık bir şekilde Kur'an mahlûktur diyemeyen bu kişiler sözlerini normal insanların anlayamayacağı bir üslup ile süsleyerek ifade etmektedirler. Bu şekilde davrananlar kimlerdir? Aslında bu sorunun cevabı risalenin kendisinde ortaya çıkmaktadır. Zira İbn 'Akil ileride değineceğimiz gibi, Eş'arîleri muhatap olarak kabul etmekte, zikredilen tutumları Eş'arîlerin sergilediğini, yaptıklarının bu manaya geldiğini öne sürmektedir. Hatta bu tutum ve davranışlar öyle bir suç ve hata teşkil etmektedir ki, insanlar bu durumun farkında olsalar onları (Eş'arîleri) he lak etmekte acele edeceklerine inanmaktadır.³³

Bu atmosferde İbn 'Akıl çalışmasının ne anlama geldiğini ve amacının ne olduğunu dile getirerek " İşte ben şimdi Allah'ın emri hakkında sorulan her şeyi izah ve her musannifin maksatlarını bağırıp çağırmaksızın ve hakaret etmeksizin açıklayacağım" demektedir.³⁴ Bu durum da göstermektedir ki bu dönemde tartışmalarda birbirine hakaretler olmaktadır. Yöntem olarak ilmi bir izah getireceğini ortaya koyan İbn 'Akil, muhalif olarak gördüğü kimselerin görüşlerini eleştirirken onlara sorularla cevap vermiş, ayetlerle konuyu anlattığı gibi, hadislerden ve aklî istidlallerden de yararlanmıştır. İbn 'Akil'in eleştirdiği kişiler, bu konu çerçevesinde sadece Mu'tezile değildir. Aynı zamanda Hanbelilerle de mücadele etmek durumunda olan Eş'arîler olduğu görülmektedir. Bu noktada Eş'arîlerin kelam-ı ilahinin tabiatına dair görüşlerinin ortaya konulması, tartışmanın tarihsel zeminini anlamamız açısından önem arz etmektedir.

³¹ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akil, *Mes'eletü'l-Kur'ân*, 47.

³² Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 299.

³³ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 299.

³⁴ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akil, *Mes'eletü'l-Kur'ân*, 49.

4.1. Eş'ariler'e Göre Kur'an/Kelamullah'ın Mahiyeti

İbn 'Akîl'in Eş'ariler hakkında ki görüşlerine geçmeden önce, ana hatlarıyla Eş'arilerin, Kelamullah konusu hakkında neler söylediklerinin ortaya konması gerekmektedir. Zira bütün mezheplerde söz konusu olduğu gibi bir konu hakkında aynı mezhepten olan düşünürlerin her zaman aynı doğrultuda görüş beyan ettiklerini söylemek mümkün değildir. Belli dönemlerde mezheplerin kendi içerisinde bazı konuların ve tutumların daha fazla ön plana çıktığı görülmektedir. Nitekim Ehl-i Hadis olduğunu söyleyen Hanbeliler içerisinde kelamî yöntemi kullanan İbn 'Akîl ve Ebu'l-Ferec gibi örnekler de mevcuttur. Bu bağlamda Eş'arilerin kendi içerisindeki farklılıklarını ve ihtilaflarını değerlendiren Subkî (ö. 771/1370) Eş'arilerin diğer mezheplerle (Hanefilerle) yaşadıkları ihtilaflardan daha çok kendi içinde ihtilaf olduğunu ifade etmektedir.

Kelamullah meselesi İmam Eş'ari ile *Kelam-ı nefsi* ve *Kelam-ı lafzi* ayrımı yapılmak suretiyle çözüm noktasında belli bir aşamaya gelmiş ve kısmen de başarılı olunmuş bir konudur.³⁵ Ancak bir zamanlar Ehl-i Hadis ve Hanbelilerin Mu'tezile ile olan tartışmaları, Eş'arilere yönelmiş, Kelam-ı Nefsî ve Kelam-ı Lafzî üzerine yoğunlaşmıştır. İbn 'Akîl işte bu noktada tartışmalara katılmakta ve bazı değerlendirmeler yapmaktadır.

Eş'arilere göre, Kur'an Allah kelamıdır ve kadimdir. Elimizde olan, seslerle okunan, harflerden teşekkül eden, bir zaman dilimi içerisinde indirilmiş olandır. Lafızlardan ibaret olan ise mahlûktur. Bu durumda Kur'an, zat-ı ilâhi ile kaim olması yönünden *Kelam-ı nefsi* olup kadimdir; harflerden ve seslerden oluşan kısmı *Kelam-ı lafzi* olup hadistir yani mahlûktur.³⁶ Böylece Eş'ariler Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenlere karşı çıktıkları gibi, kelamın sûre, harf ve ayetlerden oluşan, okunan ve yazılanın da kadim olduğunu söyleyen Hanbeli ve Haşviyye ve bazı Ehl-i Hadis'e karşı çıkmışlar, iki taraf arasında orta bir yol tutmaya çalışmışlardır.³⁷

Yaşadığı dönemde hangi Eş'ari düşünürü ya da Eş'arileri hedef aldığını tespit edemediğimiz İbn 'Akîl, Kelamullah konusunda lafzî ve nefsi taksimine karşı çıkmış ve risalesini bu çerçevede yazmıştır. Kelam-ı nefsi ve lafzî ayırımının nasıl anlaşıldığı ve Hanbelî bir düşünür açısından ne anlam ifade ettiğini görmek; Hanbelî-Eş'ari ilişkilerinin tarihsel serüvenini anlamlandırmak yönünden önemlidir.

³⁵ Hüseyin Aydın, *Ebu'l-Hasen El-Eş'ari'de Nazar Ve İstidlal* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2012), 230.

³⁶ Cüveynî, *el-İrşâd*, 95; Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâşid*, 3: 106; Mehmet Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 235.

³⁷ Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, 236.

4.2. Kelam-ı İlahî'nin Yapısının Neliği ve İbn 'Akîl'in Eş'arîlik Eleştirisi

İbn 'Akîl Kur'an'ın neliğine dair tartışmada karşı tarafın delillerini ve iddialarını ortaya koyarken gerçeklere uygun davrandığını ve muhaliflerin iddialarını olduğu gibi aktarmaya gayret ettiğini görmekteyiz. O daha çok sorduğu sorular üzerinden muhaliflerin görüşlerini ortaya koymaya çalışmış, böylece kendi iddialarının yanlışlığını ispatlamayı tercih etmiştir.

İbn 'Akîl'e göre Kur'an, ayetlerde anlatıldığı gibi “Şüphesiz o, çok değerli ve sağlam bir kitaptır. Ona ne önünden ne de ardından batıl gelemez. O, hüküm ve hikmet sahibi, övülmeye layık Allah tarafından indirilmiştir.”³⁸; “O, elbette değerli bir Kur'an'dır. Korunmuş bir kitaptadır.”; “Tur'a, yayılmış ince deri sayfalara düzenle yazılmış kitaba yemin olsun ki.”³⁹, “Şüphesiz bu hükümler ilk sayfalarda, İbrahim ve Musa'nın sayfalarında da vardır.”⁴⁰ “Ona ancak tertemiz olanlar dokunabilir.”⁴¹ özellikleri ve sıfatları olan bir kitaptır. Yine Kur'an hakkında Hz. Peygamber, “Düşman topraklarına Kur'an'ı götürmeyin. Zira ona dokunup zarar verirler”⁴² buyurmaktadır. Dolayısıyla Kur'an, yani kelam-ı ilahi mürekkep ve kalem olmadan da vardı. Harfler yaratıldıktan sonra ona ancak temiz olanların dokunabileceği hükmü gerçekleşmiştir.⁴³ İbn 'Akîl, şayet elimizde bulunan Kur'an, asıl olanın dışında başka bir yapıya sahipse ise, niçin “ancak temiz olanların dokunabileceği” gibi bir şartı getirildiği sorusunu sormakta; ayrıca asıl olan Kur'an bâki ve kalıcı ise düşman topraklarına götürülecek olan mushaflara verilecek zardan niçin endişe edildiğini ve yine ona yapılacak olan saygısızlıklardan niçin kaygı duyulduğunu sormaktadır? İbn 'Akîl, bu istidlâl ile mushaflarda olan yazının da harfin de kadim olduğunu yani gayr-ı mahlûk olduğu görüşünü temellendirmeye çalışmaktadır. Buradan hareketle İbn 'Akîl şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Onlara göre, kadim olan Kelam, Allah'ın zâtı iledir. İşte bu dalaletlerini süsleyerek sunmaktadırlar. Onlara göre kesin olan Kur'an'ın mahlûk olduğudur. Onların bu durumu âlimlerce anlaşılmıştır.” İbn 'Akîl bu şekilde nefsî ve lafzî ayırımı yapılmasının Kur'an mahlûk-tur demekle aynı olduğunu söylediği gibi bu yanlışlığın üstünün örtüldüğünü iddia etmektedir. Hatta ona göre bu kimselere, “Kur'an hakkında görüşünüz nedir diye sorulsa onlar, “Kur'an kadimdir, mahlûk değildir.” derler. Yine onlara “Peki Kur'an temiz sayfalarda satırlara geçmiş olan sureler değil midir? Okuyanların lisanlarından işitilen değil midir? diye sorsak bu sefer “Kadim olanın hikâyesi ve işitilenin ibaresidir” diyeceklerdir. İbn 'Akîl bu durumu çok çarpıcı bir ifade ile ortaya koyar. Ona göre bu ifadeler as-

³⁸ Fussilet, 41/ 41-42.

³⁹ Tûr, 52/ 1-2-3.

⁴⁰ A'lâ, 87/18.

⁴¹ V'akî'a, 56/ 79.

⁴² Müslim, Kitabü'l-Emâre, Hadis no:1869.

⁴³ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, Mes'eletü'l-Kur'ân, 47-48.

ında tarihsel tecrübe ile bilinen ama şekli/tarzı değiştirilmiş sözlerdir. Bundan dolayı o, “Ey Müslümanlar! Bilinen şeklin dışında yeni bir şekilde söylenen şu Mu’tezile sözüne bakın! Benim onların davalarında nasıl yarıldıklarına dair söyleyeceklerimi dinleyin! Şüphesiz ki onlar Kur’an’ın yaratılmış olduğu görüşündeler. Onların nasıl açık bir şekilde i’tizali düşüncede olduklarını ayetlerden istişhâd ile göstereceğim.”⁴⁴ demektedir. İbn ‘Akîl’in bu düşüncede olması, Eş’ariler hakkında bu kanaati taşıması aslında şaşılacak bir durum değildir. Mezhepler tarihi kaynaklarında ve birçok eserde anlatıldığı gibi İmam Eş’arî, Mu’tezile’den ayrıldıktan sonra kendisinin Ehl-i Hadis metodunu benimsediğini ifade etmiş olsa da birçok Hanbelî tarafından bu gerçek bir ifade olarak görülmemiş ya da niyet olarak i’tizali düşüncelerden uzaklaşmayı istese de İmam Eş’arî’ de her zaman i’tizali düşüncelerin etkisinin var olduğu kabul edilmiştir. Hatta daha hayatta iken İmam Eş’ari, bu kanaati yıkmak için dönemin en etkin Hanbeli düşünürlerin olan Berberhâri ile görüşmüş *el-İbane* isimli eserini bu dönemde yazmıştır. Bu eserde görüşlerini, “Bizim inandığımız ve savunduğumuz görüş şudur: Allah’ın kitabına, Peygamberimizin sünnetine, sahabe, tabiin ve hadis imamlarından rivayet edilenlere tutunmuşuzdur. Biz buna bağlanmışızdır. Ebû Abdillâh b. Ahmed b. Hanbel’in –Allah onun yüzünü ak etsin- söylediklerini söylüyoruz ve onun görüşlerine muhalefet edenlerden uzağız.”⁴⁵ şeklinde ortaya koymuştur. Kendi döneminde bu şekilde samimiyeti sorgulanan İmam Eş’arî, İbn ‘Akîl, İbn Teymiye ve talebesi İbn Kayyim tarafından aynı hususlarda eleştirilmiş ve bu durum günümüze kadar devam etmiştir. Bizim dikkatimizi çeken bir husus İbn ‘Akîl’in, Eş’arîleri ve İmam Eş’ari’yi bu ithamla yargılarken kullandığı üstü kapalı bir ifadedir.

Bu metinde ilk olanlardan i’tizale meyli olan bir kişinin görüşlerini açıkça söylemeye cesaret edemediği, sonraları Ehl-i Hadis’in görüşlerine kail birinin bu i’tizali görüşleri saklamaya çalıştıkları ama başarmadıklarını anlatılmaktadır.⁴⁶ Bizce bu ifadeler dönemin devlet yönetimi ve sosyal alanda Eş’arîlerin daha etkili olduğu bir dönem olması hasebiyle, İbn ‘Akîl’in yaşadığı dönemde İmam Eş’ari’ye açıkça bir ithamda bulunamadığını ama tarihi olarak Hanbelîlerin İmam Eş’ari hakkında ki kanaatlerinin aynı kaldığını ve kendisi tarafından kabul edildiğini göstermektedir. Nitekim İbn ‘Akîl, “Eş’ariler’in kendilerini bu konuda Ahmed b. Hanbel’le aynı yolda ve görüşte oldukları iddiası batıl bir sözden”⁴⁷ ibaret olduğunu düşünmektedir.

Hanbelîlerin Kur’an tartışmalarında lafzî ayırımı gidenler hakkındaki daha açık kanaati ve ithamları, onların Cehmî olduklarıdır. Nitekim İbn ‘Akîl’in de övgü ile kendisinden bahsettiği İbnü’l-Bennâ el-Hanbelî (ö.471)

⁴⁴ Ebu’l-Vefâ İbn ‘Akîl, *Mes’eletü’l-Kur’ân*, 49-50.

⁴⁵ Eş’arî, *el-İbane an Usûli’-d-Diyâne*, 8.

⁴⁶ Ebu’l-Vefâ İbn ‘Akîl, *Mes’eletü’l-Kur’ân*, 50.

⁴⁷ Ebu’l-Vefâ İbn ‘Akîl, *Mes’eletü’l-Kur’ân*, 66.

er-Redd ale'l-Mübtedia' isimli eserinde bu hususu: " Salih b. Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir; Babamdan işittim ki Cehmiyye üç kısma ayrılır: 1- Kur'an mahlûktur diyenler, 2- Allah'ın Kelamıdır deyip sükût edenler, 3- Lafzı mahlûktur diyenler"⁴⁸ şeklinde ifade etmektedir. İbn 'Akîl, aynı durumu ifade eden başka bir rivayeti de kitabına almıştır. Bu rivayet diğer rivayete nispetle daha ağır ifadeleri içermektedir. Rivayete göre Abdullah b. Hanbel, babasına, "Tilavet mahlûktur, Kur'an ise mahlûk değildir" diyen kişiyi sormuş, Ahmed b. Hanbel, "Bunu diyen kimse mübtedianın daha üstünde kâfir bir kişidir. Bu söz Cehmiyye'nin sözü ve onlara uyanların sözüdür" diyerek cevap vermiştir.⁴⁹ Dolayısıyla Hanbelîlerin, Eş'arîler'e açıkça Cehmî olduklarını söylemeseler de dolaylı olarak bu ithamı yapmaktan çekinmedikleri görülmektedir. Eş'arîler tarafından ileri sürülen bu iddianın halka karşı bir geçerliliği olsun diye Mu'tezile'nin kullandığı dili değiştirerek yeni bir tanım ortaya atmalarını eleştirmektedir. İbn 'Akîl'in eleştirdiği konulardan birisi de bazıları tarafından İmam Ahmed b. Hanbel hakkında ileri sürülen görüşlerdir. Kim ve kimler olduğunu bilemediğimiz bu kişiler (muhtemelen farklı amelî ve itikadi mezhep taraftarlarıdır) hakkında İbn 'Akîl, "Cahillerin dilinden duyduğum şaşılacak şeylerden biri de "İmam Ahmed bir fakih değil, muhaddisdir" sözüdür. Bu söz cehaletin son noktasıdır. Zira temellerini hadisin oluşturduğu nice tercih ve görüşleri insanlar bilmiyorlar. İnce bir bakış (anlayış) ile onun meseleler hakkındaki sözleri görülür/ anlaşılır. Onun bu yönünü görmeyenler İmam Ahmed'in mezhebinin yayılmasından rahatsız olanlardır. Hatta âlimlerin çoğu "Bizim içtihatlarımızın aslı İmam Ahmed ve görüşleridir. Fer'î görüşlerimiz ise filan kimselere aittir." demektedirler. Öyleyse, asıl olanın ve insanların bu halden razı olma durumu meselenin aslını anlamak için sana yeter."⁵⁰ İbn Akil bu metinde karşı çıktığı bu görüş ve sahiplerini açıkça söylemiyor. Ama elimizde mevcut olan ve çalışmamız esnasında kullandığımız *Cüz'ün fi'l-Usûl* isimli eserinde Eş'arîleri cahillikle suçlaması aynı zamanda İmam Eş'arî'nin *el-İbâne* adlı eserinde İmam Ahmed hakkındaki sözü İbn 'Akîl'in eleştirdiği görüş sahiplerinin Eş'arîler olma olasılığını da yükseltmektedir. İmam Eş'arî *İbâne*'de şöyle demektedir: "Bizim inandığımız ve savunduğumuz görüş şudur: Allah'ın kitabına, Peygamberimizin sünnetine, sahabe, tabiin ve hadis imamlarından rivayet edilenlere tutunmaktır. Biz buna bağlanmışızdır. Ebû Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in -Allah onun yüzünü ak etsin- söylediklerini söylüyoruz ve onun görüşlerine muhalefet edenlerden uzağız."⁵¹ Ancak bu tutumu genel olarak Hanbelîlerin ve özelde İmam Ahmed b. Hanbel'in itikadi veya amelî mezhep olarak akıl ve nasların anlaşılması ve yorumlanmasında daha ziyade ılımlı ya da orta yolu benimseyen gruplar için kullandıklarını kabul edersek, durum daha netlik kazanmış olacaktır.

⁴⁸ İbnü'l-Bennâ el-Hanbelî, *er-Redd ale'l-Mübtedia* (Riyad: Darü'l-Emr, 1430), 113.

⁴⁹ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ele'tü'l-Kur'ân*, 67.

⁵⁰ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 347.

⁵¹ Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 8.

Zira Hanbelîlerin karşısında bu ılımlı akılcıları kimi zaman Hanefiler/Şafiiler, kimi zaman Eş'arîler oluşturmaktadır.⁵²

Durum böyle olunca yine İbn 'Akîl'in ifadesiyle 'katı bir tavır sergileyen' Hanbelileri tanımakta fayda olacaktır. İbn 'Akîl, kendisine "Hanbeliler nasıl kimselerdir?" diye sorulunca "Onlar sert mizaçlı bir topluluktur. Onların şakası az, ciddiyeti fazladır. Gösteriştten uzaktırlar. Kendi görüşlerinden ayrıлып rivayeti kabul ederler. Tevilden kaçınmak için nasların zahirine tutunmayı tercih ederler. Onlar amel-i salih bolca yapmaya, ilimle derinleşmekten çok, vera ve takvada ilerlemeye çalışırlar. İlimlerden anlayabildiklerini yaparlar, bilmedikleri konular hakkında Allah'tan korktukları için "Bu konuda Allah daha iyi bilir" derler. Ben onların hiçbirinde teşbihe dair bir şey duymadım. (Onlar hakkındaki bu iddia) ancak imanlarından dolayı onların ayetlerin ve haberlerin zahirine fazla sarılmaları, inkâr ve teville düşmeksizin bu şekilde davranmalarından dolayıdır. Allah biliyor ki ben, bu taifeden kadar bid'atlerden kaçınabilmiş ve uzakta kalabilmiş başka bir grup olduğuna inanmıyorum."⁵³ şeklindedir.

4.2.1. Kur'an'ın Mahiyeti:

İbn 'Akîl'e göre ayetlerde Kur'ân'ın mahiyetine dair zikredilen hususlar, Eş'arîler'in anlattığından farklıdır. Mesela "hâzâ" ismi işaretinin Kur'an'ı anlattığı ayetlerde ismi işaret olan "hâzâ" kulaklarımızla duyduğumuz, dillerimizle okuduğumuza işaret etmektedir. İbn 'Akîl'e göre Eş'arîler, Allah'ın zatında/nefsinde olan bir kelamın kadim olduğunu, kulaklarımızla duymadığımız, hissedemediğimiz, okunmamış ve inmemiş bir Kur'an olduğunu, bizim hissettiğimiz kelamın mahlûk olduğunu söylemektedirler.⁵⁴ Hâlbuki bu ayetlerde "ism-i işaret ile ifade edilen Eş'arîlerin anlattığının aksinedir. Zira burada işitilen ve okunan Kuran'dır. Eş'arîler ise Allah için kendi nefsi ile kaim bir kelam ispat ederken, dinlediğimiz ve okuduğumuz bu Kur'an'ın aslî/nefsî olandan farklı olduğunu iddia ederek aslında Kur'an'ın inmemiş, işitilmemiş ve metlûv olmadığını iddia etmektedirler. Bu takdirde Hz. Allah'ın, "Yoksa "Onu (Kur'an'ı) uydurdu mu? diyorlar. De ki: "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Allah'tan başka gücünüzün yettiklerini de (yardıma) çağırıp, siz de onun gibi uydurma on sure getirin"⁵⁵ ya da "De ki: Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'anın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun bir benzerini getiremezler."⁵⁶ ayetleri ile anlatılan Kur'an hangisi olacaktır? Eğer elimizde olan, Arapların ilk duyduklarında inanmak istemedikleri Kur'an mı? Eğer böyle ise nasıl olur-

⁵² W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fırlalı, 3. Bs (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 200-206; Christopher Melchert - Ali Hakan Çavuşoğlu, "Ahmed b. Hanbel'in Muhalifleri", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi) V/3* (2005): 393-410-410.

⁵³ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 339.

⁵⁴ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ele'tü'l-Kur'ân*, 51.

⁵⁵ Hûd, 11/13.

⁵⁶ İsrâ, 17/88.

da ona lafzî diyerek mahlûk olduğunu söylersiniz? Allah elimizde olan Kur'an'ı değil de nefsî olan kelamı kastetmiş ise bu durumda kimsenin bilemediği, kullarının işitemediği bir kitabın/kelamın benzerini kullarından niçin getirmesini istesin."⁵⁷ şeklinde izah eden İbn 'Akîl, mantıkî deliller kullanmak suretiyle Eş'arîleri eleştirmektedir.

4.2.2. Hikâye-Mahkî İlişkisi:

İlahi kelam ile Kur'an arasındaki ilişkinin mahiyeti Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasında tartışma konusu olduğu gibi Ehl-i Sünnet, kendi içerisinde de bu konuyu tartışmıştır. Bu tartışma Kur'an'ın mahlûk olup olmasını direkt olarak etkilemese de, eldeki mevcut kelam ile ezeli kelam arasındaki ilişkinin mahiyetini belirleme açısından önem taşımaktadır. Mu'tezile açısından konunun hikâye-mahkî ilişkisi içerisinde incelenmesi kendi görüşleri açısından bir tutarlılık ifade etmektedir. Zira Mu'tezile'ye göre, hikâye-mahkî ayrımı aynı zamanda ilahi kelamın mahlûk olduğunun delili olmaktadır. Hikâye edilen ve hikâye mahlûk olmaktadır.⁵⁸

Ehl-i Sünnet'in bu konuya bakışı dönemsel farklılıklar taşımaktadır. İlk dönem Ehl-i Sünnet kelamcıları hikâyenin, mahkî ile aynı olduğunu, dolayısıyla her ikisinin de gayr-ı mahlûk olduğunu savunmuşlardır.⁵⁹ Kelam-ı ilahiye dair tartışmaların merkezinde olan Ahmed b. Hanbel, bu tartışmalar esnasında ortaya konan "hikâye" anlayışını kabul etmez. Ona göre Hz. Peygamber ve onun ashabından böyle bir rivayet duyulmamıştır. Kur'an-ı Kerim'de geçen "*Allah Musa ile doğrudan konuştu*"⁶⁰ ayeti de hikâye-mahkî ilişkisini ortadan kaldırmaktadır. Zira bu ayette "kelleme" fiili "teklîmen" mastarı ile tekid edilmiştir. Bu durumda bu ayette anlatılan bizzat bir kelamdır, sözdür. Dolayısıyla duyulan ve işitilen, başkasından gelen bir rivayete dayanan hikâye ve anlatıdan ibaret olan mahkî olamaz. Bu ayette anlatılan, Allah'ın Musa (as)'ya bir "tefhim"i de değildir. Zira Kur'an ayetlerinde kelam ve tefhim kelimeleri birbiri yerine kullanılmadan farklı yerlerde ayrı kullanılmıştır. Şayet Allah bu ayette "tefhim"i dilemiş olsaydı Süleyman (as.) hakkında zikredilen "*Biz hüküm vermeyi Süleyman'a kavratmıştık*"⁶¹ ayetinde olduğu gibi zikrederdi. Dolayısıyla Kur'an'ın mahlûk olup olmadığını, hikâye ve mahkî ilişkisi ile anlatmaya gerek yoktur. Şayet bu şekilde anlatılmış olsa da her iki yönden mahlûk değildir.⁶²

Daha sonra ki dönemde İbn Küllâb (ö.240/854) ve Ebu'l-Hasen Eş'arî, kendi dönemlerinde yaşanan tartışmalar ekseninde, Kur'an'ın bütün yönle-

⁵⁷ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ebetü'l-Kur'ân*, 54.

⁵⁸ Ebu'l Muin Meymun b Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usulî'd-Din*, ed. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012), 1: 394; Öge, *İlahi Kelamın Yapısı*, 124-125.

⁵⁹ en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usulî'd-Din*, 1: 394.

⁶⁰ Nisâ, 4/164.

⁶¹ Enbiya, 21/79.

⁶² Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ebetü'l-Kur'ân*, 54.

ri ile mahluk olmadığını savunanların iddialarda teşbihe düşme ihtimalini de göz önünde tutarak Mu'tezile ve geleneksel Sünnî anlayışın arasında ifrat ve tefrite düşmeden orta bir yol tutmaya çalışmıştır. Teşbîh ve tecsîmden kaçınma maksadına binaen kelâmı ilahinin nefsî ve lafzî ayrımı yapılmasını ya da hikâyeye-mahkî ilişkisi ile meselenin anlatılmasını İbn 'Akîl'de de görmek mümkündür. İbn 'Akîl, Eş'ariler'in bu şekilde yapmış oldukları izahları büyük bir hata olarak görmektedir. Zira ona göre böyle iddialar ile yola çıkmak, kişiyi hedefine vordırmayan delillerdir.⁶³

4.2.3. Tilavet-Metlûv/ Kiraat Makrû İlişkisi:

İbn 'Akîl, eserinde Eş'arilerin Kur'an hakkındaki görüşlerini farklı şekillerde özetlemeye çalışmaktadır. İbn 'Akîl'e göre Eş'ariler, Kur'an hakkında "Kiraat, tilavet, harfler ve sesler mahlûktur. Fasit akılları ile daha sonra şöyle söylerler: Metlûv, makru', mesmu' ve mektub ise gayr-ı mahlûktur. Kelâm Allah'ın zatı ile kaim bir manadır. Allah, harfler ve sesler olmaksızın konuşur. Allah Musa ile konuşmadı, tefhim etti."⁶⁴ Görüşünü savunmaktadırlar. İbn 'Akîl bu şekilde özetlediği görüşlere ciddi eleştirilerde bulunmaya devam eder. İlk tenkidi kelâmın tarifine dairdir. İbn 'Akîl, şayet tartışmanın konusu olan Allah'ın kelâmı ile tarif edilen şey, "Allah'ın zatı ile kaim olan bir sıfat" ise bu takdirde sıfatın mevzuftan ayrılmaması gerekir. Mevsufun (Allah) keyfiyeti ve tarifi bilinemediğine göre sıfat nasıl anlaşılır? Bundan dolayı kelâmın nefsi ve lafzi olarak ayrılması gerekir diyen Eş'arilere, "Bizim tartıştığımız şey bu değildir. Biz kelâmın Allah'tan ayrıldığını söylemiyoruz. Kelâm-ı ilahi Allah'ın bir nuru olarak bizi kalplerimize konmuş olan, kulaklarımızla duyduğumuz, lisanlarımızla konuştuğumuz ve mushaflarımıza yazdığımız şeydir. Ayrıca eğer Kur'an ister tilavet ister metlûv olması hasebiyle tarifinde "Allah ile kaim olan mana" diye düşünülürse ve mana da lafızlardan oluşmadığına göre mütekellim ile sâkit arasındaki fark nasıl olacak. Yoksa Allah için her iki durum caiz mi oluyor? diye sormaktadır.⁶⁵ Ona göre tilavet ve metlûv, kiraat ve makru ayrımı yapmak yanlıştır. Bu şekilde ayırım yapmak Kur'an'ın muhtelif yerlerinde zikredilen kelâm, nida gibi harf ve sestem ibaret olduğu Araplar tarafından kesin olarak bilinen hususlarda zorlama yorumlar yapmaktan, hakikatin kastedildiği yerlerde mecazları ortaya koymaktan ibaret olan bidatlerdir. Bu ifadeler İbn 'Akîl'e göre Mu'tezile mezhebinin iddialarından farklı değildir. Aradaki fark, yeni bir şekilde remizlerle ortaya konmaya çalışılan, bilindik görüşler olmasıdır. İbn 'Akîl'e göre Eş'ariler, Allah harfler ve seslerden ibaret olan kelâm ile konuşur olduğunu söylemenin küfür olduğunu inanmaktadırlar. Bundan dolayı İbn 'Akîl, Eş'arilerin ümmetin geneline muhalefet ettiklerini

⁶³ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ebetü'l-Kur'ân*, 79.

⁶⁴ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ebetü'l-Kur'ân*, 91.

⁶⁵ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ebetü'l-Kur'ân*, 95-96.

ve birçoğunu idlal ettiklerini dini ve aklî deliller ortaya koymak suretiyle ispat etmeye çalışmıştır.⁶⁶

4.2.4. Müteşâbihlerin Tevili:

Kelamullah konusunda İbn Akil'in eleştirdiği Eş'arîlerle arasındaki ihtilafın temelini oluşturan konunun müteşâbihlerin tevili konusu olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü tevil, teorik olarak, ulûhiyete yakışmayacak olan tasavvurlardan, sıfatlardan ve fiillerden Allah'ı uzak tutmak için ortaya çıkmış olan bir anlama ve yorum şeklidir. Bu yorum tarzı, kelam-ı ilahide mevcut bazı ayetlerin, insanların tasavvurunda bir şekilde mevcut olan ve İslam inanç sisteminin genel kabullerine ters düşecek olan tasavvurlar ve yargılar oluşturmalarını engellemek için ortaya konmuştur.

Bu düşüncenin temellerini ve izlerini kadim gelenekte ve eski dinlerde görmek mümkündür. Müslümanların farklı dinler ve toplumlarla karşılaşması sonrası İslam düşüncesine girmiş olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda müellife göre tevil meselesini ortaya atan Cehm b. Safvan'dır. İbn Akil başta olmak üzere Ehl-i Hadis için örnek olan ve görüşleri şartsız kabul edilen Ahmed b. Hanbel'in eserinde bu tartışmanın temellerine dair izleri bulmak mümkündür. Rivayete göre Cehm bir Senevî ile tartışır ve aralarında şöyle bir tartışma geçer:

Senevî: Sen Allah'ın bir olduğuna inanıyorsun değil mi?

Cehm: Elbette.

Senevî: Allah'ı hiç gördün mü?

Cehm: Hayır.

Senevî: Allah'ın sözünü işittin mi?

Cehm: Hayır.

Senevî: Peki Allah'ın kokusunu hiç duydun mu?

Cehm: Hayır.

Senevî: Ona dokundun mu?

Cehm: Hayır.

Senevî: Peki onun Allah olduğunu nereden bildin?

Bu tartışma sonunda Cehm, tartışmada öne sürülen ve duyular vasıtasıyla algılanan bir Allah inancının, aynı zamanda Allah'ı kabul etmemek gibi bir sonuca ulaştığını görmesinden dolayı şöyle bir teori geliştirmiştir: "Allah gözle görülmeyen bir ruhtur. O'nun yüzü görülmez, sesi işitilmez, kokusu alınmaz. Gözlerden uzaktır. O'nun misli gibi bir şey yoktur. Bir mekânda değildir. Tekellüm etmemiştir. Dolayısıyla ne dünyada ne ahirette O'nu

⁶⁶ Ebu'l-Vefâ İbn Akil, *Mes'eletü'l-Kur'ân*, 92-93.

kimse göremez” olduğunu kabul etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Cehm b. Safvân’ın, Senevî karşısında tuttuğu yolun çıkmazlarını yine aynı argümanları devreye koymak suretiyle: ”tanımlayamadığın, “şeydir” demekle beraber diğer şeyler gibi değildir demekle aynı zamanda “Lâ şey’e” yani “yoktur” demiş olduğun bir Allah nasıl olur? İşitilmeyen, görülmeyen ya da putlar gibi konuşamayan bir Allah nasıl olur?” demek suretiyle bu inancın yanlışlığını ortaya koymuştur.⁶⁷ Ancak Ahmed b. Hanbel’in bu anlayışı, sonraki dönemde Hanbelî düşüncede Allah tasavvurunun şekilci/Antopomorfist bir anlayışa kaymış olduğu görülmüştür. Hatta daha sonraki dönemde Hanbelî düşüncede etkileri görülen, aynı zamanda İbn ‘Akîl’in bir nevi sözcüsü ve takipçisi olan Ebu’l-Ferec el-Cevzî (ö. 597/1201) bazı Hanbelîlerin, Haşviyye ve Mücessime gibi davrandıklarını söylemeden edememiştir. Bu düşünce, Allah’ın görülmesi, vech, yed, Allah’ın görmesi ve işitmesi gibi hususlar da daha belirgin ortaya çıkmıştır. Eş’ariler gerek *Halku’l-Kur’an* ve gerekse müteşabih sayılan ayetlerin izahında orta bir yol tutmaya çalışmış, haber ve akli bir bilgi olarak kabul etmişlerdir. Bu şekilde seleften gelen haberi göz ardı etmeden, akıl ve düşünceyi de anlama faaliyetinin bir parçası kabul eden yöntem izlemeye çalışmışlardır. İbn ‘Akîl, her ne kadar muhalif gördükleri ile cedel ve münazara yaparken kıyas ve akli istidlallerde bulunmuş olsa da genel olarak bilgi teorisinde Haber’i öncelikli ve birincil kaynak kabul etmiştir. Bilgi teorisinin tamamen Haber’e dayanması aynı zamanda haberi vereni ve değerini de tartışma konusu yapmış olmaktadır. Her haber veren doğru haber vermeyeceğine göre hangi haber doğruya en yakın veya doğrunun/hakikatin kendisidir? Hanbeliler tarafından bu soruya bir Haber’le cevap verildiğinde ”Zamanların en hayırlısı benim asrımdır. Sonra benden sonrakiler..” şeklindeki rivayet ile zamanı ve o zamanın insanları tarafından verilen haberleri öne çıkarmaktadır. Dolayısıyla Hanbeliler için haber, selefin verdiği haberdir. Değer taşıyan ve anlama faaliyetinin aslı ve konusu olan, seleften gelen haberdir. Onların haber vermediği ve onların haberlerinde yeri olmayan hususlar tartışılmaz ve bir değer taşımazlar.⁶⁸

İbn ‘Akîl, tevil hakkında “Eş’ariler, aklın muhakemesi ve re’y ile müteşabih ayetleri tevil etmeye, hadisleri zahirlerinden çıkarıp şeriatın hilafına olacak şekilde yorumlamaya hücum etmişlerdir. Bu büyük bir hata ve günahdır. Aynı zamanda bu tavır, Allah’ın ”*O, sana kitabı indirendir. Onun bazı ayetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihdir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih ayetlerin peşine düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, ”Ona inandık, hepsi Allah katındandır” derler.*”⁶⁹ ayetinde müteşabihleri yorumlaya çalışan ve kalplerinde

⁶⁷ Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik / İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri*, 5. Bs (Kitap Yayınevi, 2014), 168.

⁶⁸ Nadim Macit, *Kuranın İnsan-Biçimci Dili* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 123.

⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/7.

eğrilik olan kimselerden olmaktadır.” demektedir. Bu ayeti delil olarak kullanan İbn 'Akîl, tevilin amacını göz önünde tutmadan literal bir okuma ile bu hükme varmış, Eş'arîler'in zemmi hak eden bir yolda olduklarını söylemiştir.

İbn 'Akîl, selevin böyle bir yöneme başvurmadığını anlatırken dikkat çeken ifadeler kullanmaktadır. İbn 'Akîl'e göre, “Selevin ve halef imamlarının mezhebi, Hz. Allah'ın sıfatlarına ve isimlerine, kıyas ve aklın ispat yollarına ve teville ihtiyaç duymadan tevkîfî olarak inanmaktır. Onlar, Hz. Allah'ın kendi hakkındaki sıfatlarını aklın teftişine tabi tutmayı; Hz. Peygamber ve ashabı Allah'ı nasıl vasıflamışlarsa, o şekilde inanmışlardır. Onlar, isimleri ve sıfatları reddetmeksizin, teville ihtiyaç duymaksızın teslim olmuş ve inanmışlardır. Tevil ve red, Eş'arîler ve Küllâbilerin ve onlara uyanların ortaya attığı bir bid'attir.”⁷⁰ İbn 'Akîl, bu ifadeler ile Ahmed b. Hanbel'in ifadelerinde Cehmiyye mezhebinin görüşleri olarak aksettirilen iddiaların, kendi döneminde Küllâbiler ve Eş'arîler tarafından ileri sürüldüğünü ispatlamaya çalışmış, aynı zamanda onları bid'at ehli olarak görmüştür.⁷¹ Bu tavır, düşünce tarihi açısından gözle görülür bir etki yapmasa da, dönemin Bağdat'ında siyasi iktidarın ve Nizamiye medreselerinin hâkim anlayışının Eş'arî düşünce olduğu göz önüne alındığında, eğitim ve siyaset mekanizmasına karşı bir tavır ve söylem olup, yer yer çatışma ve siyasi gerginlik oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Yine İbn 'Akîl'e göre, “hadisçilerin” ve “güvenilir imamların” bize naklettikleri diğer bir hususta, Hz. Allah'ın isimleri ve sıfatları konusunda haber verileden daha fazlasını araştırma ve soruşturmanın, cehalet ve anlayışsızlıktan kaynaklandığıdır. Zira, Hz. Peygamber kendisine Ruh'tan sorulduğunda, kendi akli ile cevap vermemiş, vahiy gelmesini beklemiştir. Gelen vahiyde “*Sana ruh hakkında soru soruyorlar de ki: “Ruh, Rabbinin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.”*”⁷² denmiştir. Bu ayetin verdiği cevapla Hz. Peygamber yetinmiş ise, bizlerin de aklımız ile ayetleri teftiş etmeden inanmamız gerektiğidir. Bu ayetlerin ortaya koyduğu tavrın aksine, aklın ve kıyası ve dolayısıyla tevili yüceltmek ve peşinden gitmek, İbn 'Akîl'e göre şeytanın düştüğü yola düşmektir ve sonu hüsrandır.⁷³

Tevil tartışmalarını değerlendiren İbn 'Akîl, daha öncede zikretmiş olduğu (Âl-i İmran 3/7) ayetini nahiv kuralları açısından daha derinlemesine incelemiş, tevil'in olmaması gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Konunun bu noktasında, dönemin olduğu kadar kendisinden sonra düşünce geleneginin en önemli yapı taşlarından olan İmam Gazali'nin konu hakkında

⁷⁰ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ebetü'l-Kur'ân*, 80.

⁷¹ Küllâbiyye ve Eş'ariyye arasındaki fikri ve metod benzerlikleri için bk. Tefvik Yücedoğru, *İbn Küllab ve Küllabiye Mezhebi* (Emin Yayınları, 2006).

⁷² İsra, 17/85.

⁷³ Ebu'l-Vefâ İbn Akîl, *Cüz'ün fi usûli'd-dîn Mes'ebetü'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetü Dârü'l-İslam, 1413), 81-82.

görüşlerinin ortaya konması önem taşımaktadır. Zira, İbn ‘Akîl, İmam Gazali’nin derslerini dinlemiş, aynı dönemde Bağdat’ta bulunmuştur. Eserinde eleştirdiği Eş’arilerin kimler olduğu net olmasa da İbn ‘Akîl’in özellikle tevil konusunda bu sert eleştirileri yaparken İmam Gazali ve onun tevil hakkındaki görüşlerinden habersiz olması mümkün görülmemektedir. Dönemin en meşhur Eş’arî kelamcısı olan İmam Gazali, tevil konusunda müstakil bir eser yazmıştır. *Kanûnu’t-Te’vîl* isimli⁷⁴ eseri, tevilin sınırları ve kurallarını açıklaması bakımından büyük önem taşımaktadır. İmam Gazali de, İbn ‘Akîl’in tevilin olmaması gerektiğine dair kullandığı Âl-i İmran 3/7 ayetini kullanır. Gazali’ye göre ayetin ilk kısmı olan “*Onun tevilini ancak Allah bilir*”, İbn Akil’in ve diğerlerinin, mutlak manada vakıf olması gerektiğini söyleyenlerin iddiası gibi ise, bu takdirde tevil peygamber dâhil olmak üzere tevil kimse bilemez. Bu yaklaşım ise, ayetin devamında özellikle ilim sahiplerinin ayrıca zikredilmesini anlamsız kılar. Zira sıradan halk da anlayamadığı yerlerde “*Ona inandık, hepsi Allah katındandır*” derler. Zira burada ilim sahiplerinin zikredilmesinin bir anlamı olmalıdır. Öyleyse tevil tamamen reddetmek mümkün değildir. İmam Gazali’ye göre, tevilin var olduğuna dair en güzel delillerden biri de, Hz. Peygamberin İbn Abbas’a yaptığı duadır. İbn Abbas, “Ben rasihûndanım. Çünkü Hz Peygamber bana “Allah’ım onu dinde fakih kıl ve ona tevil öğret” diye dua etti” demiştir. Dolayısıyla tevil, kelam-ı ilahiye anlamak için zorunludur.⁷⁵ İmam Gazali yaşadığı toplumda tevil hakkında farklı düşüncelerin ve muhalefetin hatta tekfir ithamının var olduğunu farkındadır. Bundan dolayı İslam mezheplerinin birbirleri hakkında ileri geri sataşmalarına ve özellikle tevil konusuna burada açıklamalar getirmiş, İbn ‘Akîl gibi Hanbelîlerin de itiraz edemeyeceği deliller ortaya koymuştur. *Faysalatu’t-Tefrika*⁷⁶ isimli eserinden bu konuya ait kısmı zikretmek tartışmanın taraflarını tanımak, İbn ‘Akîl’in iddialarına Eş’arilerin cevabını görmek açısından güzel bir örnek olacaktır. Gazali’ye göre:

“Te’vil sebebiyle tekfir etmek nasıl mümkün olur ki, İslam fırkalarından te’vil yapmak zorunda olmayan hiçbir fırka yoktur. Mesela insanların te’vilden en uzak olanı – Allah rahmet eylesin- Ahmed b. Hanbel’dir.

Te’villerin hakikatten en uzağı ve en garibi de sözü mecaz veya istiare saymaktır. O ise, akli ve şibhi varlıktır. Hanbelî işte bu şekilde te’vil yapmak zorunda kalmış ve ona kail olmuştur. Gerçekten de Bağdat’ta güvenilir Hanbelî imamlarından ben şu sözü işittim: Muhakkak ki Ahmed b. Hanbel, sadece şu üç hadisi açıkça te’vil etmiştir: “Hacerü’l-Esved, yeryüzünde Allah’ın sağ elidir.”; “Müminin kalbi, Rahman’ın parmaklarından iki parmak arasındadır.”; “Hakikaten ben, Rahman’ın nefesini Yemen tarafından hissediyorum.” İmam Ahmed b. Hanbel bu hadislerden ilkinin şöyle yorumlamıştır: Elin sahibine yaklaşmak için gelenekte sağ el öpülür. Allah Teala’ya yaklaşmak için de Hacerü’l-Esved öpülür. O, sağ elin benzeridir. Bu benzerlik ne zatında ve ne de sıfatları bakımındandır; ancak ârizî vasıflarından biri itibarıyla. Bu yüzden

⁷⁴ Ebu Hâmid el-Gazâlî, *Kanûnu’t-te’vîl*, 1992.

⁷⁵ el-Gazâlî, *Kanûnu’t-Te’vîl*, 5-6.

⁷⁶ Ebu Hâmid el-Gazâlî, *Faysalatu’t-Tefrika beyne’l-İslam ve’z-zendeka*, 1992.

ona "yemin" sağ el denmiştir. İşte bak! Te'vili kabul etmek hususunda insanların en uzağı olan Ahmed b. Hanbel bile te'vil yoluna gitmeye nasıl mecbur kalmıştır."⁷⁷

İmam Gazali, te'vil konusunda muhatap olarak Hanbeli bir kişiden bahsetmiş ama kimliğini açıkça ifade etmemiştir. Ancak onun Hanbelilerden bu yönde rahatsız olduğu ortadadır. O, bu ifadelerin sonunda "Hiç şüphe yok ki her fırka te'vile gitmek zorundadır. Ancak akılsızlıkta ve tecahül göstermede haddi aşarak şöyle diyenler müstesnadır: "Hacerü'l-Esved, gerçekten sağ eldir." demektedir.⁷⁸

İbn 'Akîl'in kesin olarak İmam Gazali ile tartıştığını bilemiyoruz. Ancak her ikisinin mezheplerinin görüş ve iddialarını isim vermeksizin "bazı kişiler, bazı Eş'arîler ya da bazı Hanbeliler" şeklinde zikrettiklerini görmekteyiz. Bu yaklaşımların, mezheplerin teşekkül süreçlerinde etkili olan bazı iddiaların ve yaklaşımların, mezheplerin varlıklarını devam ettirmek noktasında da önem taşıdığını görmekteyiz. Bu bağlamda İbn 'Akîl, Hanbelî düşünce içerisinde aklileşme sürecine katkı sağlamış bir âlim olmakla birlikte, geleneksel bir iddia olan "Kur'an mahlûk değildir" tezini savunmaya devam etmiştir.

Sonuç

İbn 'Akîl yaşadığı on ikinci yüzyılda Bağdat Hanbelilerinin önde gelen düşünürlerindedir. Çok zeki olması yanında eğitim çağında farklı mezhebi kimlikleri olan âlimlerden dersler almış, genç yaşta dikkatleri üzerine çekmiştir. Hocası Kadı el-Ferrâ'dan sonra Hanbelî düşüncede aklileşme sürecine katkı sağlayan bir âlim olan İbn 'Akîl, İslam mezheplerinden ve düşünce ekollerinden bazılarını eleştirmiş, kendi savunduğu mezhebin görüşlerini aklî istidlallerle ispatlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda İbn Akil'in İslam mezheplerinden görüşlerini eleştirdiği en önemli mezhep Eş'arîler olmuştur.

İbn 'Akîl'in muhatap olarak aldığı ve tenkit ettiği Eş'arîlerin kimler olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Ancak çağdaşı olan ve görüşme fırsatı bulduğu İmam Cüveyni, İmam Gazali gibi âlimleri eleştirmiş olması muhtemeldir.

İbn Akil'in incelediğimiz *Cüz'ün Fî'l-Mes'ele Usûlî'd-Dîn Meseletü'l-Kur'an* adlı eserinde Eş'arîlerin Kur'an'ın mahlûk olup olmaması hakkındaki görüşlerinden dolayı eleştirilerde bulunmaktadır. Eş'arîler, kelam-ı ilahinin insanlara bakan yönü olan harf, lafız ve ibarelerinin mahlûk olduğunu ve buna *kelam-ı lafzî* denmesi gerektiğini, kelamın Hz. Allah ile alakadar yönünün ise *kelam-ı nefsi* olup, gayr-ı mahlûk olduğunu iddia etmektedirler. İbn 'Akîl bu görüşlere karşı çıkmış, deliller ortaya koymaya çalışarak kelam-ı ilahinin bütün yönleri ile bir olduğunu, lafzının da gayr-ı mahlûk olduğunu

⁷⁷ el-Gazâlî, *Faysalatü't-Tefrika*, 83-85.

⁷⁸ el-Gazâlî, *Faysalatü't-Tefrika*, 85.

ispatlamaya çalışmaktadır. İbn ‘Akîl, Eş‘arîlerin kendi görüşleri diye ortaya attıkları ve savundukları görüşlerin aslında tarihsel olarak daha önce ortaya çıkmış olan Cehmiyye ve Mu‘tezile tarafından ileri sürülen iddialarla aynı olduğunu, sadece şekil ve ifade bakımından farklılıklar olduğunu iddia etmiştir.

Eş‘arîlerin bu görüşleri ile İslam toplumunu yanlış sürüklediklerini belirten İbn ‘Akîl, toplumun onların yapmış olduğu şeyin farkında olmuş olsa, Eş‘arîleri öldüreceklerini ifade etmiştir. Aynı zamanda bu yaklaşım, İbn ‘Akîl’e göre batıla düşmüş olan grubun nasıl değerlendirdiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Zira İbn ‘Akîl’in mutasavvıflar hakkındaki görüşleri de bunu teyit etmektedir. Ayrıca İbn ‘Akîl, Eş‘arîleri eleştirirken aynı zamanda kendi mezhebi ve imamı hakkında övücü ifadeler kullanmaya gayret sarfetmiş, Ahmed b. Hanbel hakkında ileri sürülen “fakih olmadığına” dair görüşü eleştirmiştir.

İbn ‘Akîl, Kur‘an hakkında görüş bildirenlerin tevili, dolayısıyla aklı ön plana aldıklarını ve böylece selefın yolundan çıktıklarını, Eş‘arîlerin de bu yolda gittiklerini özellikle vurgulamıştır. Eş‘arîlerin Allah‘ın sıfatlarını anlamada yanlış düşüklerini, bundan dolayı toplumun Kur‘an‘a olan saygısını kaybettiğini, tartışmalarda sıradan bir delil kullanır gibi Kur‘an ayetlerini değerlendirdiklerini; bütün bunları yaparken de kendilerini Ehl-i Sünnet olarak lanse etmeye çalıştıklarını iddia etmektedir.

Bu tartışma ekseninde İbn ‘Akîl, karşılaştığı bu durum karşısında kendi mezhebi görüşleri çerçevesinde yanlışları tartışmaya çalışan, Ehl-i Sünnet‘in diğer bir kanadını oluşturan Eş‘arîler‘e karşı ciddi tenkitler yapan bir Hanbelî âlim olarak dikkat çekmektedir.

Kaynakça

- Aydın, Hüseyin. *Ebu‘l-Hasen El-Eş‘ari‘de Nazar ve İstidlal*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2012.
- Cüveynî, İmâmü‘l-Haremeyn. *Kitâbü‘l-İrşâd ilâ Kavâti‘i‘l-edille fi uşûli‘d-dîn*. Kahire: Mektebetü‘-s-Sikâfe ed-Diniyye, 2009.
- Ebü Ğudde, Abdulfettah. *Meseletü Halkı‘l-Kur‘ân*. Beyrut: Mektebetü Matbûâtü‘l-İslamiyye, t.y.
- Ebu‘l-Ferec İbnü‘l-Cevzî. *Telbîsü İblîs*. Beyrut: Dârü‘l-Kalem, t.y.
- Ebu‘l-Vefâ İbn‘Akîl. *Cüz‘ün fi‘l-uşûlü‘d-dîn Meseletü‘l-Ķurân*. Riyad: Mektebetü Dârü‘l-İslam, 1413.
- Eş‘arî, Ebu‘l-Hasen. *el-İbâne an Usûli‘d-Diyâne*. Medine: el-Câmiatü‘l-İslâmiyye, 1975.
- Gazâlî, Ebu Hâmid el-. *Faysalatü‘t-Tefrika beyne‘l-İslam ve‘z-zendeka*. 1992.
- Gazâlî, Ebu Hâmid el-. *Ķanûnü‘-te‘vîl*. 1992.

- Hanbelî, İbn Receb el-. *er-Risâletü'l-Vâzıha fi'r- Redd ale'l-Eşâire*. 2 Cilt. Riyad: Mecmûatü'tuhaf en'Nefâis, 1999.
- Hanbelî, İbn Receb el-. *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*. 5 Cilt. Riyad, 2005.
- Hanbelî, İbnü'l-Bennâ el-. *er-Redd ale'l-Mübtedia*. Riyad: Darü'l-Emr, 1430.
- İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ. *Cüz'ün fi usûli'd-dîn Mes'ebetü'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetü Dârü'l-İslam, 1413.
- İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ. *Kitâbü'l-fünûn*. Boston, 1969.
- İbn Hanbel, Ahmed. *er-Redd ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye fi Mâ Şekke Fîhi Min Müteşabihi'l-Kur'ân ve Teevvelethü Ala Ğayri Te'vilihi*. Kuveyt: Mektebetü Ğaras, 2005.
- İbn Kudame, Muvaffakuddin. *Tahrîmün'n-Nazar fi KütübiEhli'l-Kelam*. London, 1962.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*. 10 Cilt. Dimeşk: Dârü İbn Kesîr, 2008.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik / İslami Köktencilğin Tarihi Temelleri*. 5. Bs. Kitap Yayınevi, 2014.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İz, 2007.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Berbehârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 476-477. İstanbul, 1992.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*. ANKara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Lekânî, İbrahim el-. *Umdetü'l-Murîd li Cevhereti't-Tevhîd*. 1. Bs, 4 Cilt. Ürdün: Dârü'n-Nûr, 2016.
- Macit, Nadim. *Kuranın İnsan-Biçimci Dili*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Makdisi, George. *Ibn'Aqil: Religion and Culture in Classical Islam*. 1 edition. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- Makdisi, Takıyyuddin Abdülğani el-. *Mihnetü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. Cîze: Dârü'l-Hicr, 1987.
- Melchert, Christopher - Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Ahmed b. Hanbel'in Muhalifleri". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi) V/3* (2005): 393-410-410.

- Nesefî, Ebu'l Muin Meymun b Muhammed en-. *Tabsıratü'l Edille fi Usuli'd-Din*. Ed. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012.
- Öge, Sinan. *İlahi Kelamın Yapısı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka planı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Teftâzânî, Sadeddin Mesud b. Ömer. *Şerhu'l-Akâid*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1966.
- Teftâzânî, Sadeddin Mesud b. Ömer. *Şerhu'l-Mekâşid*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fırlalı. 3. Bs. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebü'l-Vefâ İbn Akîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 310-304. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kurân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 371-375. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Yurdagür, Metin. "Haşviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 426-427. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Yücedoğru, Tevfik. *İbn Küllab ve Küllabiye Mezhebi / Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda*. Emin Yayınları, 2006.

Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi /
Journal of Divinity Faculty of Bayburt University
ISSN 2148-6700 / e-ISSN 2630-595X
Sayı: 10 2019/2- Aralık

Ahiretteki Karşılık Bağlamında Kur'an'da Suç-Ceza Uyumu -I-

*The Harmony Between Crime and Punishment in the Koran
in the Context of the Retribution in the Hereafter -I-*

Resul Ertuğrul

Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı, Bayburt / Türkiye
PhD., Bayburt University Faculty of Divinity, Department of Tafsir.
Bayburt / Turkey
rertugrul74@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9458-2544

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 05 Aralık / December 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: "Ahiretteki Karşılık Bağlamında Kur'an'da Suç-Ceza
Uyumu -I-", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,
10 (Güz) 2019) : 123-151

Öz

Ahret ile ilgili ayetler incelendiğinde dünyada işlenen suçlar ile ahirette verilecek cezalar arasında bir denge ve uyumun, işlenen amel türünden bir karşılığın Kur'an'da yer aldığı görülmektedir. Yaratılış gayesini unutan insan hangi günah ve suç ile yoğrulmuşsa ahirette alacağı karşılık da günahına uygun bir şekilde olacaktır. İnsan yeryüzü tarlasına neyi ekmişse ahirette onu biçecektir. Bu çalışmamız, kendilerine verilen akıl ve irade emanetini kötüye kullananların yaptığı kötülükler ile ilahi adaletin tecelli edeceği yer olan ahirette karşılaşılabilecek cezalandırılma şekilleri arasındaki bağlantının Kur'an'da nasıl yer aldığına ortaya konulması amacıyla matuftur. Bu bağlantı ve uyumun ortaya konulmasının bireysel ve toplumsal alanda işlenen suçların önlenmesine yönelik bir katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Ahiret, Hesap günü, Suç, Ceza, İlahi Adalet

The Harmony Between Crime and Punishment in the Koran in the Context of the Retribution in the Hereafter -I-

Abstract

A review of the verses in the Koran related to the Hereafter shows that there is a harmony between the crimes committed in the world and the punishments to be given in the Hereafter, and there are retributions corresponding to different types of deeds committed. The person who forgets the purpose of creation will face the retribution in the Hereafter in accordance with his or her sin, whichever sin or crime he or she is infused with. A human being will reap in the Hereafter whatever he or she sows in the field of the earth. This study was carried out to reveal how the Koran links the evils — done by people who abuse their abilities of reasoning and willpower consigned to them — with the ways in which they will be punished in the Hereafter, where divine justice will be manifested. We are of the opinion that a contribution can be made to the prevention of crimes committed on a personal and social level by emphasizing this link and harmony.

Key Words: Commentary, Koran, Hereafter, Day of Reckoning, Crime, Punishment, Divine Justice

Giriş

Bu çalışmamızda amellere ahirette verilecek karşılıklarda suç-ceza uyumunu ortaya çıkarabilmek için zahiri anlam ile yetinmedik, ayetlerin bağlamalarını, surenin ve Kur'an'ın bütünlüğünü dikkate alarak çözümlenmeler yapmaya, bu perspektiften suç-ceza uyumunu ortaya koymaya çalıştık.

Kur'an'da özellikle "ceza" kelimesinin ve türevlerinin geçtiği yerlerde iyiliğin ve kötülüğün mukabili olarak uyumlu bir karşılık öngörülür. İnsanın çabasının karşılığının kendine tastamam verileceğini¹ belirten Kur'an'ın sureleri bütüncül olarak incelendiğinde ve Kur'an'ın bütüncül mantığı da dikkate alınarak ayetlerin arasındaki bağlantılar sağlandığında görülecektir ki işlenen suçlar ile verilen cezalar arasında birebir uyum ve denge vardır. Özellikle cennet ve cehennem ehlini amelleri ve ahirette alacakları karşılıklar bakımından karşılaştırıldığında ayetlerin manaları daha da belirginleşmektedir. Zira ayetlerin arasındaki derin bağlantılar kurulmadan Kur'an tam olarak anlaşılacağı gibi sağlıklı neticelere de ulaşamamaktadır.

¹ en-Necm 53/39-41.

Kur'an'da Suç-Ceza Uyumu

Cezâ (جزاء) kelimesi iyi ve kötü karşılık,² “iyi veya kötü olan bir fiil ve davranışın tam ve yeterli karşılığını vermek”³ anlamına gelir.

Cezada fiil ile karşılık arasında makul bir dengeyin olması gerekir. Bazı günahlara kat kat ceza verileceğinin bildirilmesi ise cezada denklik esası ile çelişmez. Zira kendilerine kat kat ceza verilecek kimselerin kötülükte ön ayak ve öncü oldukları veya konumları itibarıyla güzel örnek olmaları gerekirken kötü örneklik teşkil ettikleri görülmektedir. Ayetlerde güzel fiillere kat kat mükafat verileceğinin bildirilmesi, hatta bu konuda bir üst sınırın belirtilmemiş olmasından dolayı mükafat anlamındaki cezada (karşılıktaki) denkliğin gerekli olmadığı⁴ söylenebilir. Ancak verilen mükafatlarda da herkesin amelinin niteliğine göre bir orantı bulunmaktadır. Bunlara ilaveten helak olan kavimler de dahil olmak üzere Kur'an'da gerek dünyevi gerekse uhrevi cezalarda tekdüze bir yapıdan ziyade çeşitlilik olduğu görülmektedir.⁵

Kur'an'da suçlular için belirlenen dünyevi cezalarda olduğu gibi⁶ helâk olan kavimlere verilen cezalarda da suç-ceza uyumu ve dengesi vardır.⁷ Bunların yanı sıra ahirette kötü amellere verilecek karşılıkların da işlenen suçlarla uyum arz ettiği ve benzeştiği görülmektedir. Kur'an'da yer alan “kötülük yapanın onunla ve misliyle cezalandırılacağı”⁸ prensibi değişmeyen yasalar (sünnetullah) gereği birey ve toplum bazında geçerli olmasının yanında ahiret hayatı için de geçerli olup, işlenen suçlar, ahirette suça uygun bir cezayla karşılık bulacaktır.⁹ Suçlulara yaptıklarının tattırılmasıyla azgınlıklarının neticesi görülmedik bir azap, hüsrân ve ahiret iflası olacaktır.¹⁰

² İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (öl. 711/1311), "czy" md., *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Alî el-Kebîr vd., 6 Cilt, (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1119 H.), 7/619.

³ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğıb el-İsfahânî, "czy" md., *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk: Safvân Adnân Dâvûdî, 2. bsk., (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1997), 195; Adil Bebek, "Ceza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993) 7/469. Ceza kelimesinin anlamları ve Kur'an'daki kullanımları için bk. Adem Yıldırım, *Kur'an-Sünnet Işığında Cezanın Amacı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2013), 8-10.

⁴ Bebek, "Ceza", 7/469.

⁵ Erdoğan, Suat, "Kur'an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3, (2014), 127.

⁶ Geniş bilgi için bk. Suat Erdoğan, *Kur'an ve Sünnet Işığında Suç-Ceza Uygunluğu (Münasebet)*, (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2014); Murat Polat, *İslam Ceza Hukukunda Suç ve Ceza Arasındaki Denge*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).

⁷ Bk. Resul Ertuğrul, "Helak Olan Kavimlerde Suç-Ceza Uyumu -I-", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/5 (2017), 165-185; "Helak Olan Kavimlerde Suç-Ceza Uyumu -II-", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/7 (Haziran 2018), 145-173.

⁸ Yûnus 10/27; Şûrâ 42/40. F. Râzî, bu ilkeye ahirette verilecek karşılıklar için tefsirinde yer verir. Fahreddin Muhammed er-Râzî, (öl. 606/1209), *Mefâtihu'l-ğayb*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 2/ 77, 14/99.

⁹ "Böylece yaptıkları her şeyi yanlarında hazır buldular." Kehf 18/49.

¹⁰ et-Talâk 65/8-9.

Dünya hayatını imtihan yurdu,¹¹ geçici bir yararlanma, zevk alma, ahiret hayatını ise sürekli kalınacak yer¹² olarak niteleyen Kur'an, bu dünyada yapılan amellerin karşılığının ahirette benzeri ve dengi ile verileceğini dile getirmektedir. Şöyle ki hesap gününü yevmüddîn "ceza ve karşılık günü"¹³ olarak nitelendiren Kur'an, bu karşılığın da amellere uygun ve denk olacağını¹⁴ "وَفَأَقَا جَزَاءً" *"uygun bir karşılık olarak"*¹⁵ ayeti ile belirtmiştir. Gerekli miktarın ne üstünde ne altında,¹⁶ hak edilenden ne fazla ne de noksan olduğu için¹⁷ uygun ve denk bir cezadır. Bunlara ilaveten herkese kazandığının karşılığının verileceğini, asla zulmedilmeyeceğini,¹⁸ kötülük yapanın onunla¹⁹ ve yaptığı kötülüğün misliyle²⁰ cezalandırılacağını ifade eden birçok ayet bulunmaktadır.

"ثُمَّ يُجَزَاهُ الْجَزَاءَ الْأَوْفَى" *"Sonra ona karşılığı tastamam verilecektir."*²¹ "Herkes ne yaptıysa, karşılığı tastamam verilir."²² Hesap gününde amellerin karşılığının tastamam hatta daha fazlasıyla²³ verileceğini ifade eden bu ayetler ceza (karşılık) kelimesinin geçtiği çok sayıdaki ayetle birlikte değerlendirildiğinde, ahiretin sonsuzluğu da dikkate alındığında verilecek olan karşılıkların suç ile orantılı olacağı ve amelin niteliğine göre katlanacağı anlaşılmaktadır. Nitekim şeytana tabi olanlara sunulacağı bildirilen cehennemî "جَزَاءً مُؤَفَّرًا" *"tastamam bir karşılık"*²⁴ olarak niteleyen ayetteki "مُؤَفَّرًا"nın kö-

¹¹ el-Mülk 67/2; el-İnsân 76/2.

¹² el-Mü'min 40/39.

¹³ el-Fâtiha 1/4.

¹⁴ Bu kelimenin asıl manası uygunluk olsa da "aynı seviyede" ve "denk olma" manasına da gelmektedir. İbn Manzûr, "v-f-k" md., *Lisânü'l-Arab*, 6/4884. İsfahânî de bu kelimeye "iki şey arasındaki mutabakat" manası verir. İsfahânî, "v-f-k" md., *Müfredât*, 877.

¹⁵ en-Nebe 78/26. Suç ve ceza arasındaki dengiyi bu ayet özetlemiş gibidir. Amellerine uygun bir karşılık olmak üzere demektir. وَقَا uygun muvafık düşmek, uyuşmak anlamındadır. Muğâtele (vuruşmak) anlamındaki "kâtâl"e benzemektedir. Mukatil, "Sözü edilen azab işlemiş olan günaha uygundur. Şirkten daha büyük bir günah olmayacağı gibi, ateşten daha büyük bir azab da olmaz," demiştir. Hasan el-Basri ve İkrime ise onların amelleri kötü idi, Allah da onları kötü edecek şeyi onlara verdi, demişlerdir. Ayetleri çok büyük çapta yalanladıkları gibi azap da büyük olmuştur. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (öl. 671/1273), *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah İbn Abdulmuhsin et-Türkî, 24 Cilt, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 22/21-22. Yazır da masdar olan bu kelimenin "tamamen uygun" anlamında aşırılık ifade eden bir sıfat olduğunu belirtmiştir. Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9 Cilt, (İstanbul: Çelik-Şura Yayınları, 1993), 8/229.

¹⁶ Ebû Mansûr Mâtürîdî, (öl. 333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Fatma Yusuf Heymi, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1425/2004), 5/369.

¹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 31/17.

¹⁸ Yâsîn 36/54: el-Mü'min 40/17.

¹⁹ en-Nisâ 4/123.

²⁰ el-En'âm 6/160; el-Mü'min 40/40; eş-Şûrâ 42/40.

²¹ *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009); en-Necm 53/41.

²² *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*; ez-Zümer 39/70.

²³ Cevherî, "vefâ" fiilinde tamam olma ve çok olma anlamı olduğunu belirtir. İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (öl. 400/1009'dan önce), "czy", *Tâcü'l-luğa ve şîhâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar, 6 cilt, 4. bsk., (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâ'îyn, 1990), 6/2526.

²⁴ el-İsrâ 17/63.

kü olan “v-f-r” kelimesinin tamamlığa ve çokluğa²⁵ delalet etmesi de bu durumu desteklemektedir.

Allah'ın sünneti gereği kötü amellerin karşılığı ölümle beraber ayrılmayan kalıcı bir sıfat haline gelecek şekilde nefse (ruha) etkisine göre olur.²⁶ Fitratı ne oranda bozulmuşsa kişi o oranda cezalandırılır. Nitekim selim (temiz)²⁷ ve Allah'a yönelmiş bir kalple²⁸ gelenin kurtulacağını belirten ayetler, amellerin insan tabiatını ve iç dünyasını şekillendirmesiyle kalbin alacağı şekle göre ahiretteki karşılıkların verileceğini vurgulamaktadır. O gün hiç kimse dünyadaki konumunun dışında bir yere konulmayacaktır.²⁹

مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا “Kim bir kötülük işlerse, onun kadar ceza görür...”³⁰ “Mişl” kelimesi mutlak olarak kullanıldığında sadece bir açıdan değil, her yönü ile birbirinin dengi olan ve biri diğerinin yerine geçen iki şey arasında kullanılır.³¹ “Suça göre, suça uygun, benzeri, misli” anlamındaki “mişlühâ” kelimesi cezanın belirlenmesinde suçu referans olarak göstermektedir.³²

مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ “Kim bir kötülük yaparsa, onunla cezalandırılır.”³³ ayetinde ceza kelimesi verilmeksizin bihî (onunla) zamiri ile “sû” (suç) kelimesine atıfta bulunularak adeta suçla ceza aynileştirilmektedir. Bu durum suç ile ceza arasındaki ilintinin en üst düzeyde varlığının da bir delili olarak görülebilir. Neticede ilgili ayetlerde geçen “mişl” kelimesi suç ile ceza arasında biri diğerinin yerine geçen çok yönlü bir denkliliğin ve uyumun varlığını zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla suçların farklılık göstermesinin doğal bir sonucu olarak cezalarda farklılıklar meydana gelmekte ve çeşitlilik ortaya çıkmaktadır.³⁴

İşlenen suçun aynısıyla karşılık vermenin fail açısından ceza olarak kabul edilemeyeceği durumlarda suçun zıddıyla cezalandırma söz konusu olmaktadır. Örneğin Allah'a karşı mücadeleye girip büyüklenmenin cezası, suçla ters orantılı olarak alçaltılma şeklinde ortaya çıkmaktadır.³⁵ Bu konu-

²⁵ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ İbn Fâris (öl. 395/1004), “vfr” md., *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 6 cilt, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 6/129; İsfahânî, “vfr” md., *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, 877.

²⁶ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-hakîm (Tefsîrü'l-Menâr)*, (Kahire: Daru'l-menâr, 1366/1947), 8/234. Reşid Rızâ aynı suredeki سَيَجْزِيهِمْ وَصَفَهُمْ (En'âm 6/139) ayetinin de bunu açıkladığını söyler.

²⁷ eş-Şu'arâ 26/89; es-Sâffât 37/84.

²⁸ Kâf 50/33.

²⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/207. Maturidi, Yâsîn suresi 54. ayetinin (فَالْيَوْمَ لَا تُظَلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا) tefsirinde zulmün bir şeyi konulduğu yerin dışına koymak manasına geldiğini belirterek ayetin muhtemel manalarından birinin bu olduğunu söyler.

³⁰ el-Mü'min 40/40.

³¹ İbn Manzûr, “msl” md., *Lisânü'l-Arab*, 6/4132; Erdoğan, “Kur'an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu”, 130.

³² Erdoğan, “Kur'an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu”, 130.

³³ en-Nisâ 4/123.

³⁴ Erdoğan, “Kur'an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu”, 132.

³⁵ el-Mücâdile 58/5; Erdoğan, “Kur'an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu”, 139.

da diğer bir örnek Hz. Peygamberin şu hadisidir: “*Büyüklik taslayanlar kıyamet günü insan şeklinde zerrecikler gibi mahşer yerine çıkarılacaklar, her yönden zillet kendilerini kaplayacak...*”³⁶

Hız. Peygamberin intihar eden kişinin ahirette intihar ettiği şekilde azap göreceğini³⁷ belirtmesi de suç-ceza uyumunun bir başka örneğidir. Bu ve benzeri örneklerden anlaşıldığı gibi suç-ceza uygunluğu ilkesi bu dünya ile sınırlı olmayıp, ihlal edilen Allah hakkı kapsamında ahiretteki cezalandırma için de geçerlidir.³⁸

Amellerin karşılığı hususunda şu temel ilke yer alır: “*Günahın açığını da gizlisini de bırakın! günah işleyenler, yaptıklarının cezasını mutlaka çekeceklerdir.*”³⁹ Herkesin kazanacağını yalnız kendisine ait olması ve hiçbir suçlunun başkasının suçunu yüklenmemesi⁴⁰ suç-ceza dengesine bir örnektir.

Suçun ihlal ettiği haklar, failin amacı, sıfatı, suçun ağırlığı, işleniş şekli gibi birden çok kriter cezanın belirlenmesine ve suç ile ceza arasındaki hassas dengenin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Suçun içeriğindeki küçük bir ayrıntı dahi sonucu etkilemekte ve farklı yaptırımlar söz konusu olmaktadır.⁴¹

Allah katında her şeyin bir ölçüye (فَئْر) göre,⁴² kâinatın işleyişinin bir denge ve teraziye (المِيزَان) göre olması, insanlardan bu dengeye uymalarının⁴³ ve adaleti sağlamalarının⁴⁴ istenmesi cezaların da bir ölçü ve dengeye göre olmasını gerektirir.⁴⁵ “*Şüphesiz suçlular sapıklık ve çılgınlık içindedirler. O gün yüzüstü ateşe sürüklendiklerinde «Cehennem elemi tadın!» denir. Biz, her şeyi bir ölçüye göre yarattık.*”⁴⁶ ayetlerinde işlenen suçta uygun olarak ahirette verilecek cezanın bildirilmesinin hemen akabinde her şeyin bir ölçüye göre yaratıldığının bildirilmesi bu noktada dikkat çekicidir.

... كَذَلِكَ نَجْزِي “...işte böyle karşılık veririz”⁴⁷ şeklinde biten ayetlerde iyilerin dünya ve ahirette mükâfatlandırılmasının, kötülerin ise cezalandırılma-

³⁶ Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünen*, 5 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, “Şifâtü'l- Kıyâme”, 47.

³⁷ Örneğin “Her kim kendini bir dağdan aşağı atarak öldürürse, bu kimse cehennem ateşi içinde ebedî olarak kendisini yüksekte aşağıya atacaktır.” “Bir demir parçasıyla intihar eden cehennemde ebedî olarak onu kendine batırarak azap görür.” Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, el-Câmi’u’s-Şâhih, 8 Cilt, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Tıb”, 56; Tirmizî, “Tıb”, 7.

³⁸ Erdoğan, “Kur’an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu”, 146.

³⁹ el-En’âm 6/120.

⁴⁰ el-En’âm 6/164.

⁴¹ Erdoğan, “Kur’an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu”, 142.

⁴² er-Ra’d 13/8. Ayrıca bk. el-Hicr 15/21; el-Mü’minün 23/18; eş-Şûrâ 42/27; ez-Zuhuf 43/11; el-Kamer 54/49.

⁴³ er-Rahmân 55/7-9.

⁴⁴ el-Hadîd 57/25

⁴⁵ Yıldırım, Kur’an-Sünnet Işığında Cezanın Amacı, 125.

⁴⁶ el-Kamer 54/47-49.

⁴⁷ el-En’âm 6/85; el-A’râf 7/40, 41, 152; Yûnus 10/13; el-Yusuf 12/22, 75; Tâhâ 20/127; el-Enbiyâ 21/29; el-Kasas 28/14; el-Fâtır 35/36; es-Sâffât 37/80, 105, 110, 121, 131; el-Ahkâf 46/25; el-Kamer 54/35; el-Mürselât 77/44.

sının nasıllığı, niteliği ortaya konularak verilen karşılıkların yaptıklarıyla uyumuna vurgu yapılmaktadır.

*“Biz onlara zulmetmedik, fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı.”*⁴⁸ *“Başka değil ancak yaptığınız amellerin cezasını çekeceksiniz.”*⁴⁹ şeklindeki ifadeler cezanın, failin eylemlerinin sonucu olduğunu diğer bir deyişle kişinin kendi cezasını kendisinin verdiğini ortaya koymaktadır.⁵⁰

Cehennem yedi kapısı olup, her bir grubun günahlarının niteliğine ve kötülükteki derekelerine göre farklı kapıdan girerek farklı katmanlara yerleşecek⁵¹ olması da adaletsizliğin olmayacağına, herkesin hakkını alacağına bir örnektir.

1.1. Toplum Etkileme Konumunda Olanların Karşılıkları

Kur'an'da Hz. Peygamberin hanımlarının açık bir çirkinlik yapmaları halinde iki kat azap, Allah ve elçisine itaat edip salih amel işlemeleri halinde ise iki kat mükafat alacakları belirtilmektedir.⁵² Bunun yanında Hz. Peygamberin Allah'ın indirdiği vahiy dışında Allah adına birtakım sözler uydurması halinde şiddetle cezalandırılacağı⁵³ vurgulanmaktadır. Ayrıca sahip oldukları ilmi yaşamayıp terk edenler şiddetle kınanmaktadır.⁵⁴ Bu ayetler de delalet ediyor ki derece en yüksek olunca muhalefet durumunda ceza da en büyük oranda olmaktadır.⁵⁵ Zira toplumda lider konumunda olanların iyi ve kötü amelleri kendileriyle sınırlı kalmaz bilakis birçok insanın kurtuluşuna ve hüsrana sebep olabilir. İşte bu yüzden iyiliğe yönelttikleri ile mükafatlandırılırlar, kötülüğe sevk ettikleri ile de cezalandırılırlar.⁵⁶

Ahirette tabi olanlar kendilerini cehenneme sürükleyenler için iki kat azap isteyeceklerdir.⁵⁷ Akıl ve irade emanetine ihanet ederek körü körüne öncükleri takip eden veya gücü elinde bulundurup da toplumda kötülüğü, fitne ve fesadı yayanlarla dünyevi çıkar için birlikte hareket ederek dolaylı da olsa zulme destek veren kesimin azabı onlar gibi iki kat/ kat kat olacaktır.⁵⁸ Kötü olan ve kötülük yollarını açarak iki kat azabı hak eden önderlere uyarak fikirleri, güçleri, tutum ve davranışlarıyla onları destekleyip güçle-

⁴⁸ en-Nahl 16/118; Ayrıca bk. Hûd 11/101; ez-Zuhruf 43/76.

⁴⁹ en-Neml 27/90.

⁵⁰ Erdoğan, “Kur'an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu”, 136.

⁵¹ el-Hicr 15/43-44.

⁵² el-Ahzâb 33/30-31.

⁵³ el-Hâkka 69/44-47. Ayrıca bk. Yûnus 10/15-20; el-İsrâ 17/74-75, 86.

⁵⁴ el-A'râf 7/175-176; el-Cuma 62/5.

⁵⁵ Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr el-Ceknî eş-Şenkîfî (1325-1393 h.), *Eğvâü'l-beyân fi İzhâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, ts.), 3/733; Küçük adamların büyük günahları küçüktür. Büyük adamların ise küçük günahları büyüktür.

⁵⁶ Seyyid Ebû'l-A'la Mevdûdî (1903-1979), *Tefhîmü'l-Kur'ân*, trc. Muhammed Han Kayani vd., 7 cilt, 2. bsk., (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 4/409-410; Hz. Peygamber bu meyanda şöyle buyurmuştur: *“Bir iyiliğe öncülük eden kimseye o iyiliği yapanın ecri gibi sevap vardır.”* Müslim, “İmâre”, 133.

⁵⁷ es-Sâd 38/61; el-Ahzâb 33/67-68.

⁵⁸ el-A'râf 7/38.

rine güç kattıkları, bâtil ideolojilerini yaydıkları ve sonrakilere kötü örnek oldukları için iki kat suçludurlar ve iki kat azabı hak etmişlerdir.⁵⁹

“...Kim Rabbinin zikrinden (Kur’an’dan) yüz çevirirse, Rabbi onu gittikçe artan çetin bir azaba uğratar.”⁶⁰ Kur’an’dan yüz çevirenin sapması arttıkça azabı da o derece artar. Batıl yoldaki çabanın büyümesine göre azap da büyür. “İnkâr edip de (insanları) Allah yolundan alıkoyanlar var ya, işte onlara, yapmakta oldukları bozgunculuklar sebebiyle, azaplarını kat kat artıracağız.”⁶¹ Bu ayet amellerin ahiretteki karşılığı hakkında önemli bir ilke belirlemektedir. İnkâr etmekle kalmayıp bir de hak yola engel olmak ve küfrü, fesadı yaygınlaştırmak için gayret edenlerin batıl çabalarının katlanmasına göre ahiretteki azapları da kat kat artmaktadır.⁶² Zira küfrü kendisiyle kalmıyor katlanarak büyüyor, yaygınlaşıyor.

Hesap gününe ayrışma ve hüküm günü⁶³ diyen Kur’an, ahirette iyilerle kötülerin, ıslah edenlerle fesat çıkaranların, muttakiler ile facirlerin asla bir tutulmayacağını⁶⁴ ve hiç kimsenin yaptığının zayi olmayacağını⁶⁵ bildirmektedir. Bunun yanında herkese kazandığının karşılığının verilmesinin⁶⁶ ve iyilikte önde olanların ortaya çıkartılmasının⁶⁷ kâinatın yaratılış gayelerinden olduğunu vurgulamaktadır.

Kur’an’da kötülük yapanın gerek Müslüman ve gerekse ehlikat olsun yaptığı kötülükle cezalandırılacağı belirtilmiştir: “Ne sizin kuruntularınız ne de ehl-i kitabın kuruntuları (gerçektir); kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür...”⁶⁸ ayeti Allah katında ayrıcalıklı olduklarını ve ne yaparsa yapsınlar ahirette cezalandırılmayacaklarını iddia eden gruplar hakkında inmiştir. Herkes ne yaparsa karşılığını görür, kendi eseri, çabası olmayan şeylerden dolayı ise herhangi bir karşılık almazlar, haksızlığa uğratılmazlar.

İyilerin Mükâfatlarının Kat Kat Olması

Allah yolunda fedakârlık yapanlara bu dünyada verilecek güzelliklerin yanında ahiret hayatında da çok daha büyüğünün verileceğini,⁶⁹ ahiretteki

⁵⁹ Hayreddin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 5 cilt, 6. bsk., (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/524.

⁶⁰ el-Cin 72/17.

⁶¹ en-Nahl 16/88; İyilikten alıkoymanın örneği için bk. el-Fetih 48/25; el-Mâûn 107/1-7.

⁶² Onlara “Rabbiniz ne indirdi?” denildiği zaman, “Öncekilerin masalları” dediler. Böylece kıyamet gününde kendi günahlarını tam olarak, bilgisizce saptırdıkları kimselerin günahlarının da bir kısmını yüklenirler. en-Nahl 16/24-25. Araf suresinde de tabi olanlarla olunanların azaplarının kat kat artırılacağına vurgu yapılmaktadır. el-A’râf 7/38.

⁶³ el-Mürselât 77/38; en-Nebe 78/17.

⁶⁴ Sâd 38/28; el-Câsiye 45/21.

⁶⁵ el-Kehf 18/30; el-Enbiyâ 21/47, 94; Lokman 31/16; ez-Zilzâl 99/7-8.

⁶⁶ el-Câsiye 45/22.

⁶⁷ Hûd 11/7.

⁶⁸ en-Nisâ 4/123.

⁶⁹ en-Nahl 16/41.

derecelerin ve üstünlüklerin de insanların dünyadaki birbirlerine üstünlüklerinden çok daha büyük olacağı⁷⁰ Kur'an tarafından haber verilmektedir.

Kötülük işleyenlerin yaptıklarının karşılığını göreceğini, iyilik yapanlara ise yaptıkları iyilikten daha hayırlısının,⁷¹ on katının⁷² ve yedi yüz katının⁷³ verileceğini, yaptıklarının en güzeliyle mükâfatlandırılacaklarını⁷⁴ ifade eden ayetlerden de anlaşıldığı gibi kötülüğe dengi bir ceza varken iyiliklerin mükafatı Allah'ın engin rahmeti gereği, iyilerin niyet, gayret ve samimiyetine göre kat kat verilecektir.

Yapılan iyiliklerde insanlığa faydalı olma, kendini ve etrafını ıslah etme (şâlihât) boyutunun olması da mükafatı daha da artırarak cenneti hak ettirmektedir.⁷⁵ Nitekim "salih olma" peygamberlerin en temel vasıflarındandır.⁷⁶ Onların dualarında dünyada⁷⁷ ve ahirette⁷⁸ salihler arasına katılma ile davalarını yürütecek salih çocuk isteği⁷⁹ ön plana çıkmaktadır.

1.3. Münafıkların Cehennem En Alt Katında Olmaları

Bu dünyada ileri derecede isyan edenler ileri derecede şiddetli bir ceza ya uğrayacaklardır. Binâenaleyh bu ceza, o günaha denk ve uygun olmuş olur.⁸⁰ En kötünün en büyük azaba gireceğini⁸¹ belirten Kur'an, münafıkların cehennem en alt tabakasında olacaklarını vurgulamaktadır.⁸² Konuyla ilgili Reşîd Rızâ şöyle demektedir: Münafıklar cehennem en alt tabakasındadırlar. Çünkü onlar küfürle nifaki birleştirdikleri, Allah'ı ve inananları aldatmaya çalıştıkları için cehennem ehlinin en şerlileridir. Ruhları en aşağı, kişilikleri en alt seviyededir. Fıtratlarını bozmuş olsalar da kâfirler kendileri için dinde nifaka, Allah'ı ve mü'minleri aldatmaya, ikiyüzlülük yaparak yalanda ve aldatmada ısrar etmeye razı olmazlar. Münafıklar insanların ruh ve idrak bakımından en aşağısı oldukları için cehennem en alt tabakasına layıktırlar. Onları azaptan koruyacak, en alt tabakadan üst tabakaya çıkaracak yardımcıları da yoktur.⁸³ Hadislerde de Allah katında insanların

⁷⁰ el-İsrâ 17/21.

⁷¹ en-Neml 27/89; el-Kasas 28/84.

⁷² el-En'âm 6/160.

⁷³ el-Bakara 2/261.

⁷⁴ el-Necm 53/31.

⁷⁵ et-Tîn 95/6; el-Beyyine 98/7-8. "İman edip salih amel işleyenlere yaptıklarının kat kat fazlası mükafat vardır." es-Sebe 34/37.

⁷⁶ Âli İmrân 3/46; el-En'âm 6/85; el-Enbiyâ' 21/75, 86; el-Kasas 28/27; el-Kalem 68/50.

⁷⁷ en-Neml 27/19; eş-Şu'arâ' 26/83.

⁷⁸ el-Bakara 2/130; en-Nahl 16/122; el-Ankebût 29/27.

⁷⁹ Âli İmrân 3/39; Yûsuf 12/101; Meryem 19/1-6; es-Sâffât 37/100, 112.

⁸⁰ Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 31/17. Kur'an'da, kötülükte öncü olanların cehenneme kendilerini izleyenlerin önünde gidecekleri belirtilir. (el-Hûd 11/98-99.)

⁸¹ el-A'lâ 87/11-12.

⁸² en-Nisâ 4/145.

⁸³ Reşîd Rızâ, *Tefsirü'-Menâr*, 5/474.

en şerlisinin herkese farklı yüzle gelen ikiyüzlüler olduğu,⁸⁴ dünyada iki yüzü olanın kıyamet günü ateşten iki dili olacağı⁸⁵ belirtilmiştir.

2. Ahirette Suç-Ceza Uyumu

Ahiretteki suç-ceza uyumunu şu maddeler çerçevesinde ele alacağız:

Ahireti Yok Sayanın Oranın Nimetlerinden Mahrum Olması

Ahireti inkârın sebeplerinden birisi sorumluluktan kaçınmaktır. Sorumsuzca yaşamak arzusuyla hesabı verilebilir bir hayat yaşamak istemeyenler ahireti inkâr ederek hesaptan kurtulacaklarını sanırlar ve bu şekilde kendilerinde sahte bir psikolojik rahatlama hissederler.

Kur'an'da kendilerine verilen nimetlere karşı nankörlük etmeleri sebebiyle mahrumiyetle cezalandırılan toplumlarla ilgili örneklerin bulunmasının⁸⁶ yanında ahireti yok sayanın ve sorumsuzca davrananların ahiretteki nimetlerden mahrum kalacakları da vurgulanmaktadır.

Kişinin bir sıfat sebebiyle sahip olduğu hak, o sıfatın yokluğu ile yok olur ve fail hak mahrumiyetine uğrar. Mesela ahiret ve hesap gününü yok saymanın cezası o günün nimetlerinden mahrum olma şeklinde gerçekleşecektir. Zira ahiret nimetlerine sahip olmak, öncelikle ahiretin varlığını kabul etmekle mümkündür. Nitekim bir ayette⁸⁷ inkârcıların Allah'ın ayetlerini inkâr edip durmalarından dolayı yok saydıkları nimetlerden mahrum edilecekleri, işledikleri suça uygun bir ceza ile o günü unutmaya karşı unutulmayla cezalandırılacakları ifade edilmektedir.⁸⁸

Büyük ve ağır günün⁸⁹ ağır azabını⁹⁰ inkâr edenlerin ve kendilerinden alınan ağır sözleşmeyi⁹¹ bozanların, Allah'ın ayetlerini ve elçilerini alaya ve hafife alanların amelleri adalet terazisinde tartıldığında bir değer ifade etmeyecektir.⁹²

Allah'a iftira edenler Allah'a haksızlık etmiş ve laneti de hak etmişlerdir. Onlar, insanları Allah'ın yolundan alıkoymak ve o yolu saptırmak isterler. Gerçekleri iştirmeğe ve görmeye tahammül edemeyen bu kişilerin katmerli çabalarına karşı azap kendilerine kat kat artırılacaktır.⁹³ Zira bunlar, Allah'a karşı cephe alıp, O'nun davasını ziyana uğratmaya, O'nu aciz bırakmaya çalıştıkları için asıl kendilerini dünyada ziyana, ahirette ise en ağır hüsrana

⁸⁴ Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'âs, *Sünen*, 5 Cilt, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Kitâbü'l-Edeb", 34; Tirmizî, *Bir ve's-Şıla*", 78.

⁸⁵ Ebû Dâvud, "Kitâbü'l-Edeb", 34.

⁸⁶ en-Nahl 16/112; el-Kehf 18/32-44; es-Sebe 34/15-17. Erdoğan, "Kur'an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu", 141.

⁸⁷ el-Arâf 7/50-51.

⁸⁸ Erdoğan, "Kur'an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu", 141.

⁸⁹ Meryem 19/37; el-İnsan 76/27.

⁹⁰ İbrahim 14/17; Lokman 31/24; el-Fussilet 41/50.

⁹¹ en-Nisâ 4/154; el-Ahzâb 33/7.

⁹² el-Kehf 16/105-106.

⁹³ Hûd 11/18-20.

uğratmışlardır. Allah'a eş olarak uydurdukları kendilerine dahi faydası olmayan aciz varlıklar ise onları terk etmiştir.⁹⁴ En güçlüye karşı cephe alıp da aciz varlıklara güvenenler orada acz içerisine düşeceklerdir. Hakikate karşı kör-sağır davrananlarla Allah'a gönülden bağlanarak gönül dünyasını diri tutanların hedefleri farklı olduğu gibi vardıkları yer de farklı olacaktır.⁹⁵

Rablerinin davetine güzel karşılık verenlere ahirette en güzel şekilde karşılıp ağırlanacakları yer olan cennet varken, bu çağrıya cevap vermeyip de dünyayı dinlenme ve eğlenme yeri olarak görenler için ise en kötü dinlenme yeri olan cehennem vardır. Yeryüzünde ne varsa hepsi, hatta kat kat fazlası onların olsa, kurtulmak için hepsini kurtuluş fidyesi olarak verseler de dünyada yaptıkları yanlış hesap sonucu, hesapların en kötüsü böyleselerini beklemektedir.⁹⁶

Dünyada İyiliklerin Tüketilmesi ile Ahirette Mahrumiyet

Ahiretteki karşılığa inanmayarak bütün güzel şeylerini dünyada harca-yıp zevkini, sefasını sürenlerin ahiretteki mahrumiyeti Kur'an'da şu şekilde dile getirilir: *"İnkâr edenler ateşe arz olunacakları gün (onlara şöyle denir): Dünyadaki hayatınızda bütün güzel şeylerinizi harcadınız, onların zevkini sürdünüz. Bugün ise yeryüzünde haksız yere büyüklük taslamanızdan ve yoldan çıkmanızdan dolayı alçaltıcı bir azap göreceksiniz!"*⁹⁷ Ahireti düşünmeksizin dünyada sahip oldukları güzellikleri zevkusefa uğruna heba edenlerin ahirette ellerinin boş kalacağını, sahip oldukları ile kibirlenenlerin ahirette denk bir ceza olarak alçaltılacaklarını ayet net bir şekilde belirtmiştir.

Kur'an'da yaratılış gayesini unutarak dünyanın geçici zevkleri ile oyalanınların varacakları yerin ateş olduğu vurgulanarak⁹⁸ dünyadaki kısacık zevke karşın onun zıddı olan ıstırap ve acı öne çıkartılmaktadır.

Sınanmak için dünyaya gönderilen insan, cennete göre yaratılmıştır ve onunla tatmin olacak bir yapıya sahiptir. Bu nedenle hiçbir lezzetten tam olarak tatmin olamayanlar kendilerine özgü bir cennet kurma hayaliyle cennetin zevkini dünyada arayarak zevkin doruğuna ulaşmak için birbirleriyle yarışmaktadırlar. Bu uğurda masumları sömürmek, katletmek de dâhil her türlü bencil eylemlere başvurmaktadırlar. Netice ise yaratıcıyı hiçe sayıp, O'nun kendilerine bahsettiği imkânlarla O'nun yoluna engel olmaya kalkarak vardıkları yer zevkin doruğu değil de azabın zirvesi olmaktadır. Dünyaya yerleşip oradan hiç ayrılmamak üzere planlar kurarak dur durak bilmeden çabalayanların karar kıldıkları yer en kötü durak olan cehennem

⁹⁴ Hûd 11/21-22.

⁹⁵ Hûd 11/23-24.

⁹⁶ er-Ra'd 13/18.

⁹⁷ el-Ahkâf 46/20.

⁹⁸ Bk. Ali İmrân 3/196; Yûnus 10/70; İbrahim 14/30; Lokman 31/24; ez-Zümer 39/8; ez-Zuhruf 43/83; et-Tûr 94/45-47.

olacaktır. Dünyayı ebedi sanıp da bütün yatırımlarını dünyanın zevki için yapanlar ahirette “*vâdedildikleri azabı gördükleri gün sanki dünyada sadece gündüzün bir saati kadar kaldıklarını sanırlar.*”⁹⁹

Din istismarcılığı yaparak dünyevi çıkarlar elde etmek isteyen dini önderler de bu noktada kınanmaktadır. Bunlar, insanların mallarını batıl yolla yiyip, dini de yanlış temsil etmeleri neticesinde kendileri ve savundukları dinleri halkın nazarında değer kaybına uğramasıyla Allah yoluna set ve engel olmaktadır. Biriktirdikleri altın ve gümüşleri de Allah yolunda infak etmeyerek adeta onlarla bütünleşen din adamlarının, altın ve gümüşlerin ateşte kızdırılmasıyla onlarla yüzlerinin, yanlarının ve sırtlarının dağlanacağı haber verilmektedir. «*İşte bu kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık yağmakta olduğunuz şeylerin (azabını) tadın!*»¹⁰⁰

Zuhruf suresinde inanmayanların altına ve dünya ziynetine olan düşkünlüğü ele alınmaktadır. Bu surenin ana teması budur diyebiliriz. Zira onlar kendilerine gelen haktan hoşlanmıyorlar,¹⁰¹ sorgusuz sualsiz atalarının yolundan gitmeyi tercih ediyorlar,¹⁰² dünyalık süs ve saltanat arzuyorlar, peygamberden de bu şekilde isteklerde bulunuyorlar.¹⁰³ Allah, onları bırak kendilerine vad edilen günlerine kavuşuncaya kadar daldıkları bu avuntu içinde oyalansınlar, oynayadursunlar,¹⁰⁴ buyurmaktadır. Akabinde ahirette uyanıp perişan hale düşecekleri, dünyada kötülükteki ısrarlarının benzeri olarak azabın onlardan hafifletilmeyeceği ve yok olup bir daha dirilmeyeceklerini sandıkları ahirette yok oluş isteklerinin kabul görmeyeceği dile getirilir.¹⁰⁵

“*İnkâr edenler ise (dünyadan) faydalanırlar, hayvanların yediği gibi yerler. Onların yeri ateştir.*”¹⁰⁶ Dünya zevklerinin içine dalanlar ahirette ateşte konaklarlar. Nimetin sahibini ve hak sahiplerini görmezden gelip kendi dışındakilere saldıran haklarını yiyenleri adeta öfkesinden parçalanacak seviyede canavara dönüşmüş olan cehennem yiyecektir. Tattıkları nimetlerin sahibinden gafil bir şekilde zakkum ağacını andırır tarzda dışı güzel içi zehirleyici olan günahlarla ruhlarını zehirleyenler hayvanların bile yemeğe tenezzül etmediği pis kokulu, çirkin görünüşlü zakkum ağacından yerler. Karınlarını onunla doldurup, onun üzerine develerin içmesi gibi şiddetle kaynayan kaynar su içerler. Yaptıklarına uygun bir karşılık olarak bu şekilde ağırlandılar.¹⁰⁷

⁹⁹ el-Ahkâf 46/35.

¹⁰⁰ et-Tevbe 9/34-35.

¹⁰¹ ez-Zuhruf 43/78.

¹⁰² ez-Zuhruf 43/22-24.

¹⁰³ ez-Zuhruf 43/33-35, 53.

¹⁰⁴ ez-Zuhruf 43/83.

¹⁰⁵ ez-Zuhruf 43/74-77.

¹⁰⁶ Muhammed 47/12.

¹⁰⁷ el-Vâkı'a 56/51-56; Seyyid Huseyn el-Affânî, *el-Cezâu min cinsi'l-'amel*, 2 cilt, 2. bsk., (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye 1417/1996), 2/457.

Akıl, basiret ve apaçık sağlam delille hareket edenler, kötü amelleri kendilerine süslenen ve onları aşağılara çeken aldatici arzularının peşinden gidenlerle asla bir olmaz, ahiretteki makamları da farklılaşır. Aldatici şeylerin esiri olmayanlar cennette her şeyin mükemmel olan asıllarından yerler. Günahlara akılsızca üşüşerek onlarla ruhlarını zehirleyenlerin ve böylece iç dünyalarını ve maneviyatlarını paramparça edenlerin ahirette içtikleri kaynar su ile bağırsakları ve iç organları parçalanır.¹⁰⁸ Hidayete tabi olanların ise Allah hidayetini artırır ve onlara takvalarını (kendilerini kötü sonuçtan koruyacak bilinci) verir.¹⁰⁹ Allah'ın rızasından hoşlanmayıp sırtlarını O'na dönenlerin ise melekler yüzlerine ve sırtlarına vurarak canlarını alır, samimiyetten yoksun amelleri de boşa gider.¹¹⁰

*“Kim, (yalnız) dünya hayatını ve ziynetini istemekte ise, işlerinin karşılığını orada onlara tam olarak veririz ve orada onlar hiçbir zarara uğratılmazlar. İşte onlar, ahirette kendileri için ateşten başka hiçbir şeyleri olmayan kimselerdir; (dünyada) yaptıkları da boşa gitmiştir...”*¹¹¹ Zikredilen şeylerle nitelenenlere ahirette “nar” diye isimlendirilen azap dışında hiçbir şey yoktur. Çünkü oradaki karşılık dünyadaki gibi amelleredir. Onlar iman ve takva ile nefsi arındırmak gibi ahiret nimetleri için hiçbir şey yapmadılar.¹¹²

Kur'an, anlık sahte hazları sonsuz ve mükemmel nimetlerle takas ederek çarçabuk geçen dünyanın adi zevklerine talip olanlara dünyada Allah'ın dilediği kadar çarçabuk verileceğini, bu şekilde yanlış tercihte bulunanların ahiretteki paylarının ise kınanmış ve kovulmuş olarak girecekleri cehennem olacağını belirtir. Mü'min olarak ahireti isteyip de ona ulaşmak için gereği gibi çalışanlara ise çalışmalarının karşılığının verileceğini vurgular.¹¹³

Hz. Peygamber *“Bir kimse dünyada hamr (şarap) içer de tövbe etmeden ölürse; ahirette ondan mahrum olur.”*¹¹⁴ buyurmaktadır. Amellere verilen karşılık, aralarındaki münasebet esası üzerine kuruludur. Bir şeye yeltenecek belli bir lezzete ulaşma gayesiyle isyan eden kimsenin cezası, beklenti anında o lezzetten mahrum bırakılması şeklinde olur. Bundan dolayı dünyada sarhoşluk veren madde içenin ahiretteki cezası arzusunun tersi istikamette olacaktır.¹¹⁵ İşlenen her haram, bir mahrumiyet doğurur.¹¹⁶ İçki müptelasının ahiret şarabından mahrum olması yaptığına uygun bir karşı-

¹⁰⁸ Muhammed 47/14-15.

¹⁰⁹ Muhammed 47/17.

¹¹⁰ Muhammed 47/27-28.

¹¹¹ Hûd 11/15-16.

¹¹² Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 12/48.

¹¹³ el-İsrâ 17/18-19.

¹¹⁴ Buhârî, “Eşribe”, 1; Müslim, Ebu'l-Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyri, *el-Câmi'u's-Şahîh*, 3 Cilt, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Eşribe”, 77; Tirmizî, “Eşribe”, 1; Benzer bir hadis tartışmalı bir konu olan erkeklerin ipek giymesi hakkındadır: *“Dünyada ipek giyen kimse ahirette onu giyemez.”* Buhârî, “Libâs”, 25; Müslim, “Libâs ve'z-Zîne”, 11.

¹¹⁵ Yıldırım, Kur'an-Sünnet Işığında Cezanın Amacı, 267.

¹¹⁶ Yıldırım, Kur'an-Sünnet Işığında Cezanın Amacı, 254.

lıktır. Bir şeyi vakti gelmeden önce acele ile elde etmek isteyen ondan mahrum kalarak cezalandırılır. Bu kimse içenlere lezzet veren cennetin şarap ırmaklarını aklı gideren, dünya ve dini ifsat eden pis bir içki ile takas etmiştir.¹¹⁷ Ahirette de amel türünden uygun bir ceza olarak şarap ırmaklarından mahrum olur. Sahte lezzetlerle aldanan, gerçek lezzetten mahrum kalır. İçki uğruna ebedi bir lezzeti sattığını anlayınca orada dehşetli bir şekilde ayrılır.

Hz. Peygamber *“Dünyada şöhret için elbise giyene Allah kıyamet gününde zillet elbisesi giydirir.”*¹¹⁸ buyurmuştur. Elbiseyi dünya sevgisiyle giyip böbürlendiği için karşılık yurdu ve perdelerin kaldırılıp sırların ortaya döküldüğü yer olan ahirette onu küçük konuma düşürüp rezil edecek bir elbise giydirilir. Ceza amel türündendir. Elbisesini kibirlenmek için yere sarkıttığı için ahirette de o elbise onu o şekilde aşağıya çeker, alçaltır.¹¹⁹

Kalem suresinde ürünlerini devşirirken fakirleri bahçelerine yaklaştırmak istemeyen bahçe sahiplerinin günahlarına uygun ceza olarak ürünlerinin yok edildiği dile getirildikten sonra ahiretteki ceza ve mahrumiyetin daha büyük olacağı belirtilir.¹²⁰ Sorumluluk bilinci ile bu dünyada fakirin hakkını verenler için ise Rableri katında nimet cennetleri (bahçeleri) vardır.¹²¹

Kibirlenenlerin Alçalmış Halde Cehenneme Girmeleri

Kibirlenenlerin kibirlerinin zıddı bir cezayla cezalandırılacakları ve ahirette aşağılanacakları birçok ayette belirtilmiştir: *“Rabbimiz şöyle buyurdu: Bana dua edin, size cevap vereyim. Çünkü bana ibadeti bırakıp büyüklük taslayanlar aşağılanarak cehenneme gireceklerdir.”*¹²²

Allah’a ve elçisine başkaldırıp savaş açan ve yeryüzünde fesat çıkarana verilecek cezaların suçlarına uygun olarak onlar için dünyada alçalma ve rezillik, ahirette ise daha büyük azap olduğu belirtilmektedir.¹²³ Aynı şekilde helak olan kavimler örneğinde isyanda ileri gidenlere dünyada suçlarına uygun rezillik azabı yanında ahirette daha büyük alçalma olacağı vurgulanır. Haddini aşan bu tiplere yaptıklarına uygun olarak verilen taşkın azaba ilaveten ahirette verilecek azabın daha şiddetli ve kalıcı,¹²⁴ daha zor,¹²⁵ daha rezil edici,¹²⁶ daha büyük,¹²⁷ daha belâlı ve daha acı¹²⁸ olacağı belirtilir.

¹¹⁷ Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (öl. 1031/1622). *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmî'i's-şâgîr*. 6 Cilt. 2. bsk. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1391/1972), 6/157; Affânî, *el-Cezâu min Cinsi'l-Amel*, 2/222.

¹¹⁸ Ebû Dâvud, “Libâs”, 5.

¹¹⁹ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, 6/219. Affânî, *el-Cezâu min Cinsi'l-Amel*, 2/326.

¹²⁰ el-Kalem 68/33.

¹²¹ el-Kalem 68/34.

¹²² el-Mü'min 40/60. Ayrıca bk. en-Nisâ 4/173.

¹²³ el-Mâide 6/33. Bk. Erdoğan, “Kur'an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu”, 171.

¹²⁴ Tâhâ 20/127.

¹²⁵ er-Rad 13/34.

¹²⁶ el-Fussilet 41/16.

¹²⁷ ez-Zümer 39/26; el-Kalem 68/33.

¹²⁸ el-Kamer 54/44-46. Allah'a ve kurtuluşları için gönderilen peygambere savaş açanlar için dünyada hezimet ahirette de daha acı bir kayıp, Allah'ı kaybetme vardır.

Kur'an gerçek manada yücelmenin ve alçalmanın ne olduğunun formüllerini vererek yükseldiğini sanırken alçalanlardan olunmaması için insanları uyarılmaktadır.¹²⁹ Bu noktada Kur'an, münafıkları örnek olarak zikreder. Kâfirlerle dost edinip ve onlar katında izzet elde etmek isteyen münafıklar¹³⁰ cehennemden en alt tabakasında zillete düşer olacaklardır. Allah'ı kandırmak isteyip de gerçekte kendilerini kandıran münafıklar¹³¹ En Yüce katında yücelmeyi bırakıp da insanlar nezdinde yükselmek isterken en aşağılara yuvarlanacaklardır. Aynı şekilde ne o taraftan ne de bu taraftan olup çıkarı için her iki tarafa zıplayan iki yüzlüler¹³² alçalırken bile cehennemde bir derece elde edemeyip cehennemden en alt katına düşeceklerdir.¹³³

Göklerde ve yerde nice ayetler (işaretler, mucizeler) varken onlara ibretlik nazarla bakmayıp şuursuzca yüz çevirenler, büyüklüğün maddi ve fiziki büyüklükte olduğunu sanarak ayetleri kabul etme konusunda kibirlenenler için kalbi olan insanların bakabildiği göklerin ulvi âleminin kapıları açılmayacaktır. Devenin küçülmeden iğne deliğinden geçmesi nasıl mümkün değilse onlar da Allah ve daveti karşısında mütevazı olmadan cennete giremeyeceklerdir.¹³⁴ Allah'a ibadet etme konusunda büyülenmeyip O'na secde eden melekler O'nun katına yükselirken,¹³⁵ kibirlenerek gözlerini ulvi âleme kapatırlar için ise gözlerini dehşetten açacak olan cehennem ateşinden düşecekler ve üzerlerinde ateşten örtüler olacaktır.¹³⁶

İzzeti ve şerefi, yüceler yücesi Allah katında değil de hiyerarşik olarak kendilerinden çok daha aşağıda olan ve kendi emirlerine amade kılınmış olan cansız nesnelere katında arayanlar değerlerini bu kadar düşürdükleri için kıyamet gününde rezil rüsva olurlar.¹³⁷ Tapılan putlar da, azgınlık içinde yitip gidenler de, kibirden dolayı yoldan sapan iblis ve ordusu da tepetaklak cehennem çukuruna atılırlar.¹³⁸ Âlemlerin Rabbine denk tutulan putların¹³⁹ kendilerine tapılacak kadar değeri asla hak etmedikleri ortaya çıkar ve haksız yere çıkarıldıkları en üst makamlardan cehennemden en derin kuyularına yuvarlanırlar. Bu şekilde mesafe genişlemiş olduğu ve en kötü sona düşer oldukları için duyulan kaybetme hissi de en doruk noktaya ulaşır.

Kur'an, Allah'a iftira edip ölüm anında ve ahirette alçalan kibirli bir tip-ten bahsetmektedir. Allah'a karşı yalan uydurarak, akli sarhoşlukla kendi-

¹²⁹ el-Kehf 18/103-104.

¹³⁰ en-Nisâ 4/139.

¹³¹ en-Nisâ 4/142.

¹³² en-Nisâ 4/143.

¹³³ en-Nisâ 4/145.

¹³⁴ el-A'râf 7/40.

¹³⁵ el-A'râf 7/206.

¹³⁶ el-A'râf 7/41.

¹³⁷ en-Nahl 16/27-29. Kur'an, ateşe atılmanın ve orada çaresiz kalmanın, oraya düşenler için rezillik ve rüsvaylık olduğunu beyan eder. Âli İmrân 3/192.

¹³⁸ eş-Şu'arâ 26/91-95.

¹³⁹ eş-Şu'arâ 26/98.

sine vahiy geldiğini iddia eden bu kişiyi ölümün şiddetli sarhoşluğu yakaladığında çaresizliğe gömülecektir. Allah'ın vahyini küçümseyip O'nun indirdiğinin benzerini ben de indiririm, diyerek ilahlığa soyunan bu tipler kibirleninin karşıtı olarak aşağılık bir azaba duçar olacaklardır.¹⁴⁰

Malıyla, eviyle barkıyla kibirlenen ve her ikisiyle birlikte yerin dibine batırılarak alçalan Karun kıssasının anlatılmasının akabinde şu ifade yer alır: *“İşte ahiret yurdu! Biz onu yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuğu arzulamayan kimselere veririz. (En güzel) akıbet, takvâ sahiplerinindir.”*¹⁴¹

Kötü tuzak kuranlar başkalarını alçaltmak ve hiç beklenmeyen yerden yaklaşılarak tuzak kurduğu kişiyi alt etmek, yerin dibine batırmak isterler. Bu tipler tuzaklarının dengi bir cezaıyla cezalandırılarak hiç fark etmedikleri bir yerden yakalanıp tuzakları başlarına çevrilerek¹⁴² alçalırlar.

İktidar imkânı verilip de bu imkânlarını kötüye kullanarak türlü entrikalar çeviren, çevirdikleri entrikalarla da kendilerini tuzağa düşürdüklerinin farkında olmayan mücrimlerin (suçluların), büyüklenmelerine karşı Allah katında aşağılanma ve küçülme, tuzaklarına karşın da şiddetli bir azap vardır.¹⁴³

Her bir ilahi mesajla muhatap olduğunda küçümseyen, onlarla alay eden, onları apaçık büyü olarak gören, ölümden sonra dirilmeyi hayretle karşılayan inkârcılara¹⁴⁴ *“De ki: Evet, hem de hor ve hakir olarak (diriltileceksiniz).”*¹⁴⁵ Bu şekilde günahlarınıza uygun bir azapla karşılaşacaksınız.

Allah'ın ayetlerine karşı kibirlenip de onları inkâr edenlerin kıyamet günü yüzleri kapkara kesilecektir, ortak koşmaları sebebiyle amelleri boşa gidecek ve gerçek manada ziyana uğrayanlar da onlar olacaktır.¹⁴⁶ Kendilerine ayetler okunduğunda kibirlenenler¹⁴⁷ hamd ve övgünün göklerin, yerin ve âlemlerinin rabbinin hakkı olduğunu, göklerde ve yerde ululuğun (kibriyâ') O'na ait olduğunu, O'nun aziz ve hakîm olduğunu¹⁴⁸ anlayacaklardır.

Hiçbir delil olmaksızın Allah'ın ayetleri hakkında tartışmaya girerek asla ulaşamayacakları bir kibre kapılanları¹⁴⁹ ve “yeryüzünde bizden daha büyüğü, güçlüsü yoktur” diyenleri dünyanın alçaltıcı zillet azabı, ahiretin ise en alçaltıcı azabı yakalayacaktır.¹⁵⁰ Yürüyüşüyle ve ayağını şiddetle yere

¹⁴⁰ el-En'âm 6/93.

¹⁴¹ el-Kasas 28/83.

¹⁴² en-Nahl 16/45-47.

¹⁴³ Bk. el-En'âm 6/123-124.

¹⁴⁴ es-Sâffât 37/11-17, 35, 58-59.

¹⁴⁵ es-Sâffât 37/18.

¹⁴⁶ ez-Zümer 39/59-63.

¹⁴⁷ el-Câsiye 45/31.

¹⁴⁸ el-Câsiye 45/36-37. Sure bu manadaki ayetlerle sona ermektedir.

¹⁴⁹ Bk. el-Mü'min 40/56.

¹⁵⁰ Bk. el-Fussilet 41/15-16. Ad kavmi örneği.

vurmasıyla yeri delemeyen, boyca da yüce dağlara ulaşamayan insanın kibirlenerek yürümeye hakkı yoktur.¹⁵¹

Kalem suresinde Hz. Peygambere, bir takım gayriinsani vasıflarından dolayı aşağılık konumda olmasına rağmen bu durumunu göremeyip kendisine mal ve oğullar verildi diye kibirlenen tipe boyun eğmemesi, yakında onun kibir alameti olan hortumu (burnu) üzerine damga vurulacağı bildirilmektedir.¹⁵² Zira burnu havada olan bu tiplere boyun eğmek onların kibirini daha da artırır. Kur'an'ı işitince bakışlarıyla peygamberi devirecek gibi olan, ona mecnun diyen¹⁵³ ve sağlığında secde çağrısına uymayan bu kibirli tipleri, ahirette uygun bir ceza olarak secdeye güç yetiremez, baldırları açılmış (kibirden yerde sürüdükleri elbiseleri kalmamış), gözleri düşmüş, yere eğilmiş bir halde zillet kaplayacaktır.¹⁵⁴

Alak suresinde ifade edildiği gibi insan, Rabbine döneceğini unuttuğu zaman kendini kendine yeterli görerek azgınlaşır. Bu azgınlığı orada kalmayıp insanları hakka çağırınları engellemek, onları Allah'a yönelmekten ve ibadetten alıkoymak ister. Bu tip yaptıklarından vazgeçmezse kibirden havaya kalkmış yalancı ve günahkâr perçeminden yakalanıp ateşe atılır.¹⁵⁵

Bilinçleri tersine çevrili olduğu için kendilerini dünyada inananlarla eşit görmeyerek, kendilerinin hayatlarını yaşadıklarını, inananların ise ölü olduklarını sananların ahirette bakışları keskinleşince durumun tam aksine olduğunu anlarlar. Karanlık ile aydınlık, manen kör, sağır ile gören ve işiten kimseler bir olamayacağı¹⁵⁶ gibi iman edip salih ameller işleyenler ile kötülük yapanlar da bir değildir. Bunun için basit görüşle hareket ettiklerini iddia edip alt tabakadan saydıkları¹⁵⁷ inananlarla eşit seviyeye yükselme-yeceklerdir. Asıl körlüğün basiret körlüğü, ölü ve diri olmanın da manen ölü ve diri olmak olduğunu anlayacaklardır.

Basiretten Yoksun Yüzükoyun Yürüyenlerin Yüzüstü Ateşe Sürüklenmeleri

Kur'an bu dünyada ilahi alem ile bağlantı kuracak insani özelliklerini bertaraf edip yüzüstü yürürcesine hareket edenlerin ahirette utançtan başlarını kaldıramayıp yüzüstü ateşe sürükleneceklerine dikkat çeker: *"...Kiyamet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüzükoyun haşr ederiz..."*¹⁵⁸ Bu ayetteki yüzüstü haşr edilmeye alakalı *"Birisiz ey Allah'ın Resülü,*

¹⁵¹ Bk. el-İsrâ 17/37.

¹⁵² el-Kalem 68/10-16.

¹⁵³ el-Kalem 68/51.

¹⁵⁴ el-Kalem 68/42-43.

¹⁵⁵ el-'Alak 96/6-19. Tefsirlerde bu surede anlatılan kişinin Hz. Peygamberi ibadetten ve görevinden alıkoymaya çalışan Ebu Cehil olduğu belirtilir. Kur'an, isim vermeyerek bu tipolojilerin her çağda olacağına dikkat çeker.

¹⁵⁶ el-En'âm 6/50; Hûd 11/24; er-Ra'd 13/16, 19; en-Neml 27/80; er-Rûm 30/52; el-Fâtır 35/19-23; el-Mü'min 40/58.

¹⁵⁷ Hûd 11/27.

¹⁵⁸ el-İsrâ 17/97.

*kâfir kıyamet günü yüzüstü nasıl haşrolunur, diye sordu. O da buyurdu ki: Dünyada iken onu ayakları üstü yürüten, kıyamet günü yüzüstü yürütmeye kadir değil midir?*¹⁵⁹ hadisini aktaran İbn 'Aşur, bu hadis çerçevesinde şu değerlendirmeyi yapar: "Bu, günaha uygun bir cezadır. Zira onlar dalaleti hak şeklinde sundular, hakka da batıl damgası vurdular. Onların cezaları yüzlerinin ayaktan bedel olarak yürüme organına dönüştürülmesidir."¹⁶⁰ Aynı hadisi aktaran birçok müfessir ilgili ayeti, "*O gün yüzükoyun ateşe sürülenecekler*"¹⁶¹ ayeti ile açıklamışlardır.¹⁶² Râzî ise bu yorumları aktardıktan sonra İslam filozoflarının şu görüşüne yer verir: "İnkarcıların ruhları iyiler alemine ve Allah'ın huzuruna değil de dünyaya ve onun lezzetlerine şiddetle bağlıdır. Kalplerinin ve ruhlarının yüzü (yönü) dünyaya dönük olunca şüphesiz mahşerde toplanmaları da yüzüstü olacaktır."¹⁶³

Dünyada her şeyi tersyüz ettikleri, akıl terazisiyle yanlış ölçüp biçtikleri, amuda kalkmış bir halde dünyaya bakıp da her şeyi ters görenler gibi ters dönmüş bir bilinçle kâinatı değerlendirip yukarıyı aşağı, aşağıyı yukarı, üstünü alçak alçağı üstün, yakını uzak uzağı yakın gördükleri için ahirette de yüzüstü bir şekilde mahşer yerine sürülürler. Dünyada yüzükoyun yürüyen canlılar gibi Allah'ı tasavvur edemedi, dik durup da gökyüzüne bakamayıp kâinat ayetlerini okumaktan gafil oldukları için kıyamet gününde de yüzüstü sürünerek kör, sağır ve dilsiz bir şekilde haşr olurlar.¹⁶⁴ O gün herkes dünyadaki konumuna uygun bir yere konulur.

Bütün azaların komut merkezi olan göğüslerin özünü, beynin işleyişini en iyi bilen Allah¹⁶⁵ insanlara yeryüzünü boyun eğdirdi ki onun omuzlarında dimdik yürüsünler ve nihayetinde Kendisine dönecekleri Rablerine doğru yol alıp, yücelsinler.¹⁶⁶ İki büklüm yüzükoyun yürüyüp yerin derinliklerine dalarak kaybolmasınlar. "*Şimdi (düşününün bakalım), yüz üstü kapanarak yürüyen mi (varılacak) yere daha iyi erişir, yoksa doğru yolda düzgün yürüyen mi?*"¹⁶⁷

Bir ayet (işaret, delil, mucize) görseler hemen yüz çevirirler ve «süregelelen bir büyüdür» derler. İnkâr edip hevalarına, arzularına uyarlar. Onlara kötülükten vazgeçirecek nice önemli haberler gelmiştir. Bu haberler, zirve-

¹⁵⁹ Buhârî, "Rikâk", 45; Müslim, "Şifâtü'l-Münâfikîn ve Ahkâmihim", 54.

¹⁶⁰ Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi İbn 'Aşur (öl. 1394/1973), *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunis: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1984), 15/217. İbn Aşur, daha sonra şu değerlendirmeyi yapmıştır: Bundan maksat da çirkinleştirmeyi ve azabı birleştirmektir. Çünkü yüz yerin sertliğine ayaklardan daha az dayanıklı ve narindir. Bk. a.y.

¹⁶¹ el-Kamer 54/48.

¹⁶² Bk. Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (öl. 538/1144), *el-Keşşâf 'an haqâ'iki ğavâmi'zi't-tenzil ve 'uyûni'l-eġâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, thk: eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcûd-eş-Şeyh Alî Muhammed Mu'avvid, (Riyâd: Mekbetü'l-'Abikân, 1418/1998), 2/667-668; Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Ķur'ân*, 3/196; Râzî, *Mefâtîhu'l-ġayb*, 21/61.

¹⁶³ Râzî, *Mefâtîhu'l-ġayb*, 21/62.

¹⁶⁴ el-Furkân 25/34; en-Neml 27/90; el-Kamer 54/47-48.

¹⁶⁵ el-Mülk 67/13-14.

¹⁶⁶ el-Mülk 67/15.

¹⁶⁷ el-Mülk 67/22.

ye ulaşmış birer hikmet olmasına rağmen uyarılar fayda vermemiştir. Kabul etmeleri için çağrıldıkları, onları kötülüklerden alkoyma gücüne sahip net, etkili, hikmet yüklü haberleri süfli arzularına uyarak inkâr edenleri davetçi benzeri görülmemiş, bilinmedik korkunç bir şeye¹⁶⁸ çağıracaktır. Apaçık işaretleri, ayetleri görmek istemeyenler çağırının yapılacağı kıyamet gününde, gözleri düşmüş, yıkılmış (utançtan yere bakar)¹⁶⁹ bir halde, dağılmış çekirgeler gibi kabirlerden çıkarlar. İradesiz varlıklar gibi boyunlarını çağırana doğru uzatmış olarak koşarlar.¹⁷⁰ Zira onlar akli yeteneği olmayan ve arzularının istediği tarafa dağılan çekirge sürüleri gibi hak yoldan savruluyorlardı. Elçinin kendi içlerinden çıkmasıyla kolayca elde ettikleri ve öğüt almak için kolaylaştırılan Kur'an'a uymaktan kaçınanlar için o gün zor bir gün olacaktır.¹⁷¹

Allah'ın ayetlerine karşı diklenip de¹⁷² şeytani güç, fikir ve ideolojilerin çektiği tarafa doğru düşünmeden kör, sağır, dilsiz olarak köleler gibi koşanlar dünyada bu şekilde yüzükoyun süründükleri gibi ahirette de yüzüstü haşır olunurlar, başlarını ve bakışlarını yukarı kaldıramazlar. *"Boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu halde, sıcak suya sürüklenirler, sonra da ateşte yakılırlar."*¹⁷³ *"Sonra onlara, "Allah'ı bırakıp da ortak koştuklarınız nerede?" denilir. Onlar da "(Yüzüstü bırakıp) bizden uzaklaştılar derler..."*¹⁷⁴

Dünyada Manen Kör Olanın Ahirette Kör Olması

Kesin olarak inanmaları için, göklerin yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin yaratıp terbiye edicisi olan Rablerinden bir rahmet olarak¹⁷⁵ gerçeği açıklayan apaçık bir elçi apaçık kanıtlarla¹⁷⁶ gelmişti. Allah'ın bu ikramlarına ve elçisinin apaçıklığına rağmen O'nun elçisinden yüz çevirip "öğretilmiş, cinlenmiş" diyerek onun mahiyeti kapalı cinlerle irtibatlı olduğu ithamında bulundular.¹⁷⁷ İşlemekte oldukları kötülüklerin kalplerini kaplamasıyla¹⁷⁸ semadan inen hakikatlere karşı kör-sağır davranarak eğlenip duranların açıktan gözlerinin kararmasıyla gökyüzünü apaçık bir duman içinde görerek elem verici bir cezaya uğratılmaları¹⁷⁹ suçlarına uygun dünyevi bir cezadır. Kör olanların kıyamet gününde ise görüp kaçacak yer-

¹⁶⁸ el-Kamer 54/2-6; شَيْءٌ نُكْرٌ daha önce benzerini bilmediği için ruhları ürktüen korkunç bir şeydir. Kıyametin korkunçluklarından biridir. Zemahşeri, *Keşşâf*, 4/ 422.

¹⁶⁹ el-Kamer 54/7. Huşû'u'l-ebşâr, zillet ve rezillikten kinayedir. Çünkü zelinin zilleti, azizin izzeti gözlerinde belirir Zemahşeri, *Keşşâf*, 4/422.

¹⁷⁰ el-Kamer 54/7-8.

¹⁷¹ el-Kamer 54/8. Bu surede 4 yerde (54/17, 22, 32, 40) *"Andolsun Kur'an'ı düşünüp öğüt alınsın diye kolaylaştırdık"* buyrulması ahiretin onlar için niçin zor olduğunu açıklar gibidir.

¹⁷² el-Mü'min 40/69.

¹⁷³ el-Mü'min 40/71.

¹⁷⁴ el-Mü'min 40/73-74.

¹⁷⁵ ed-Duhân 44/5-8.

¹⁷⁶ ed-Duhân 44/13, 19.

¹⁷⁷ ed-Duhân 44/13-14.

¹⁷⁸ el-Mutaffifin 83/14.

¹⁷⁹ ed-Duhân 44/9-11.

leri olmayacak, şiddetli bir yakalanışla yakalanacaklar ve yaptıkları kendilerine tattırılacaktır.¹⁸⁰

*“Onları kıyamet günü körler, dilsizler ve sağırlar olarak yüzüstü haşr edeceğiz.”*¹⁸¹ Ahirette bu duyu organlarının algıları ve lezzetleri gideceği için Allah onlara sağır, dilsiz ve kör adını vermiştir. Belki bu organlarla onlardan yararlanma arasına Allah'ın Kur'an'da sözünü ettiği üstlerindeki ve altlarındaki ateş tabakası engeli¹⁸² de girebilir. Bu duyu organlarından yararlanmadıkları ve bunları emredilen alanlarda kullanmadıkları için bu duyuların fonksiyonları ahirette onlardan giderilir.¹⁸³ Peygambere ve Kur'an'a karşı batıl sözlerinin karşılığı olarak orada kör ve dilsiz olurlar. Hakkı dinlemekten kaçınmalarının karşılığı olarak sağır olurlar.¹⁸⁴ Zira onlar basiretleri ile görmez, hakkı konuşmaz ve dinlemezlerdi. Ahirette de aynı şekilde olacaklar, gözlerini aydınlatacak şeyleri göremeyecekler, hoşlarına gidecek şeyleri duyamayacaklar ve bir delille de konuşamayacaklardır.¹⁸⁵

*“Şüphesiz biz, ahirete inanmayanların işlerini kendilerine süslü gösterdik; o yüzden körcesine bocalayıp dururlar.”*¹⁸⁶ Akıllarını kullanıp da madde ile mana, somut ile soyut arasında bağ kuramayanlar, sorumsuzluktan zevk alarak gittikleri yolu güzel görenler, apaçık ve müjde olan Kur'an'ın vaatlerine gözlerini kapatarak kendilerini saptıran şeylerin peşinden koşanlar kâr ettiklerini sanmalarına rağmen ahirette en çok ziyana uğrayacak olanlardır.¹⁸⁷

*“Biz, Kur'an okuduğun zaman, seninle ahirete inanmayanların arasına gizleyici bir örtü çekeriz. Ayrıca, onu anlamamaları için kalplerine bir kapalılık ve kulaklarına bir ağırlık veririz...”*¹⁸⁸ *“Bu dünyada (gönül gözü) kör olan kimse ahirette de kördür; üstelik iyice yolunu şaşırmıştır.”*¹⁸⁹ Hakka karşı kör olan mahşerde bakmanın zevkenden mahrum kalır.¹⁹⁰ Burada körlükten maksat gözün değil, kalbin körlüğüdür.¹⁹¹ Zira kalp gördüğünde gözün görmemesi zarar vermez. Gözü görmeyenler kalplerinin basiretiyle düşünürler ve düşünceleri fayda verir.¹⁹²

“Her kim de benim zikrimden (Kur'an'dan) yüz çevirirse, mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşr ederiz. O da

¹⁸⁰ ed-Duhân 44/16

¹⁸¹ el-İsrâ 17/97.

¹⁸² ez-Zümer 39/16.

¹⁸³ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 3/196.

¹⁸⁴ İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 15/217.

¹⁸⁵ Zemahşeri, *Keşşâf*, 2/668; Şenkîti, *Edvâü'l-beyân*, 4/684.

¹⁸⁶ en-Neml 27/4.

¹⁸⁷ en-Neml 27/1-6.

¹⁸⁸ el-İsrâ 17/45-46.

¹⁸⁹ el-İsrâ 17/72. İsrâ suresinin sure bütünlüğü bu gerçeği dile getirir.

¹⁹⁰ İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 15/217.

¹⁹¹ Bk. el-Hac 22/46.

¹⁹² Bk. el-Abese 80/1-4; Şenkîti, *Edvâü'l-beyân*, 3/730.

*şöyle der: "Rabbim! Dünyada gören bir kimse olduğum hâlde, niçin beni kör olarak haşr ettin?" Allah, "Evet, öyle. Ayetlerimiz sana geldi de sen onları unuttun. Aynı şekilde bugün de sen unutuluyorsun" der.*¹⁹³ Bu cevap basireti kör olanlara bir dikkat çekmedir. Bu kişi, ameli türünden cezalandırıldı. Allah'ın, elçisini kendisiyle gönderdiği zikirten yüz çevirip akıl ve gönül gözü ona karşı kör olunca Allah da kıyamet gününde gözünü kör etti ve dünyada Kur'an'ı terk ettiği gibi onu azaba terk etti.¹⁹⁴ Bu kişi, görmesi için çağrıldığı ayetleri göz ardı ettiği gibi kör olarak haşr olması da uygun bir karşılık olarak onun cezasıdır.¹⁹⁵

İlimde ulaştıkları nokta dünyanın sadece zahirini bilmek olanlar,¹⁹⁶ gayb âlemi hakkında bir bilgiye dayanmaksızın hakikat namına hiçbir şey ifade etmeyen zanlarına tabi olanlar ahirette yaptıkları ile cezalandırılırlar,¹⁹⁷ basiretlerine geçirdikleri kılıflar onlardan kalkmaz,¹⁹⁸ güzelliğin kaynağı olan Allah'ı ve ahiretin gerçek güzelliklerini görmekten mahrum kalırlar.

Kâf sûresinde ölünce perdenin kalkması ile her şeyin hakikatinin net bir şekilde görüleceği belirtilir.¹⁹⁹ Ahiret, insanın zihni meşguliyetleri ile mutlak ahlaki gerçeklik arasındaki bütün perdelerin parçalandığı, en derin benliğini bulduğu yerdir.²⁰⁰ Hak ve hakikatin ortaya çıkacağı (el-Hâkka) Kıyamet gününde insanın tüm içyapısı şeffaf bir şekilde ortaya dökülecektir, insan kendini bütün açıklığı ile görecektir. Orası ekim yeri değil, harman yeridir, yani ürün alma yeridir.²⁰¹ Dünyada cennet ağacı eken orada onun meyvesinden yer, cehennem zakkumu eken de onun meyvesinden yer.

Allah'ı ve O'nun Ayetlerini Unutanın Ahirette Unutulması

Kur'an'da birçok ayette bu dünyada Allah'ı, O'nun ayetlerini ve hesap günü ile yüzleşmeyi unutanın ahirette unutulacağı vurgulanmaktadır.²⁰² Nisyan (unutma) ile ilgili ayetlerde ulema iki vecih belirtmişlerdir. Birincisi nisyandan maksat terk etmektir ve nisyân çoğunlukla ayetlerde bu manada kullanılmıştır. İkincisi ise hatırlamanın zıddı olan unutmadır.²⁰³ Ahireti unutanın ahirette unutulması ile ilgili ayetlerde nisyânın manası ateşe terk

¹⁹³ Tâhâ 20/124-126.

¹⁹⁴ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350), *et-Tefsîrü'l-Kayyim*, thk. Muhammed Hâmid el-Fîki, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 361.

¹⁹⁵ İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 16/332.

¹⁹⁶ er-Rûm 30/7.

¹⁹⁷ en-Necm 53/27-31.

¹⁹⁸ el-Mutaffifîn 83/14.

¹⁹⁹ "Andolsun sen bundan gaflette idin; derhal biz senin perdeni kaldırdık. Bugün artık gözün keskindir (denir)." el-Kâf 50/22. Ayrıca bk. es-Secde 32/12.

²⁰⁰ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996), 184.

²⁰¹ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 200-202.

²⁰² el-A'râf 7/51; et-Tâhâ 20/126; el-Câsiye 45/34; (Onlara şöyle denilecek:) "O hâlde, bu gününüze kavuşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın. Biz de sizi unuttuk." es-Secde 32/14.

²⁰³ Şenkîti, *Edvâü'l-beyân*, 4/647.

etmektir. İlmın giderilmesi manasında nisyana gelince bu, Allah için imkân-sızdır.²⁰⁴

“O kâfirler ki, dinlerini bir eğlence ve oyun edindiler de dünya hayatı onları aldattı. Onlar, bu günleri ile karşılaşacaklarını unuttukları ve âyetlerimizi bile bile inkâr ettikleri gibi biz de bugün onları unutturuz.”²⁰⁵ Bu ayetteki nisyânın tefsiri konusunda iki görüş vardır. Birincisi nisyân terk etmektir. Bugüne kavuşmak için yapması gereken amelleri terk ettikleri için azaba terk edilirler. İkincisi unuttukları gibi onlar da unutulurlar, unutanın muamelesi kendilerine yapılır, ayetleri terk edenler ateşe terk edilir. “Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür.”²⁰⁶ ayetinde olduğu gibi Allah onların unutmalarının karşılığını unutma diye isimlendirdi. Burada unutmaktan maksat onların isteklerine cevap verilmez ve onlara merhamet edilmez.²⁰⁷

Allah’ın ayetlerini inkâr edip duranlara, yok saydıkları nimetlerden mahrumiyet ve işledikleri suçun cinsinden, dünyaya dalıp ahireti unutma ve görmezden gelme suçuna uygun olarak unutulma ve görmezden gelinme şeklinde karşılık verilecektir.²⁰⁸ Dünya hayatından başka bir hayat yoktur diyerek dünya hayatına aldanıp da o güne kavuşacağını unutan kimseler ateşe terk edilerek unutulacaklardır.²⁰⁹ İnkârlarına mukabil Allah’ın onları inkârının nasıl olacağını göreceklerdir.²¹⁰

Münafıklar, Allah’ı unutan ve Allah’ın kendilerini unuttuğu ve kendilerine kendilerini unutturduğu²¹¹ kimseler olarak Kur’an’da nitelenirler. Allah’ı unutmalarına karşın Allah da onları lanetlemiş ve çıkarları için sürekli olarak bir taraftan diğerine dönenleri sürüp gidecek bir azaba terk etmiştir.²¹²

Alaya Karşı Alay Etmek

Kur’an’da Allah ile,²¹³ O’nun ayetleri²¹⁴ ve elçileri ile,²¹⁵ inananlar ile,²¹⁶ uhrevi azap ile²¹⁷ alay edenlerin²¹⁸ ahirette alay edilecek konuma düşecek-

²⁰⁴ Meryem 19/64; Tâhâ 20/52. Şenkîti, *Edevâü'l-beyân*, 3/355.

²⁰⁵ el-Arâf 7/51.

²⁰⁶ eş-Şûrâ 42/40.

²⁰⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14/99.

²⁰⁸ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 8/440; Erdoğan, “Kur’an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu”, 138, 146.

²⁰⁹ el-Câsiye 45/24, 34-35.

²¹⁰ el-Hac 22/44; es-Sebe 34/45; el-Mülk 67/18.

²¹¹ el-Haşr 59/19.

²¹² et-Tevbe 9/67-68.

²¹³ el-Bakara 2/9; et-Tevbe 9/65

²¹⁴ et-Tevbe 9/65; el-Kehf 18/106; el-Enbiyâ 21/2-3; el-Câsiye 45/9; el-Ahkâf 46/11.

²¹⁵ el-En’âm 6/10; et-Tevbe 9/65; Hüd 11/38-39; el-Kehf 18/106; el-Enbiyâ 21/41; el-Mü’minûn 23/33-34; el-Me’âric 70/36-38.

²¹⁶ el-Bakara 2/9, 13-14, 212; et-Tevbe 9/79.

²¹⁷ el-Mü’minûn 23/35-37.

²¹⁸ İstihzâ bir kimseyi şaka ile rezil etmek, şeref ve onurunu kırmak istemektir. Yazır, *Hak Dini*, 1/212. “İstihzâ” kelimesi ve türevleri Kur’an’da 34 defa geçmektedir. “Sehîra” (el-Bakara 2/212; et-Tevbe 9/79; el-Mü’minûn 23/110), “le’ibe” (el-Enbiyâ 21/2-3), “dahike” (el-Mutaffifin 83/29, 34), “ğâmeze” (el-Mutaffifin 83/30) ve “fekihe” (el-Mutaffifin 83/31) kelimeleri de alay ve eğlenme manasında kullanılır.

leri ve kendileriyle alay edileceği, Allah'ın alaylarının karşılığını vereceği belirtilir.²¹⁹ Zira Allah'a istihza yakışmaz. Müşâkele sanatı²²⁰ gereği Allah'ın istihzası onlara alay etmelerinin karşılığını ve cezasını vermesi,²²¹ bu şekilde alay edeni rezil ederek ilahi adaleti sağlamasıdır.²²²

Peygambere alay etmek için, putlarına da sevgi ve tazim için koşanlar,²²³ bütün bunlara rağmen şu sefil kişiler cennetlikse biz de haydi haydi cennetliğiz, diyerek nimet cennetlerine gireceklerini sananlar,²²⁴ ahirette pişmanlıklar içerisinde, zillet bürümüş bir halde put vb. dikili bir şeye koşar gibi kabirlerinden fırlayarak çıkacaklardır. O gün çok güvendikleri putlardan bir şey umamayacaklarını anlayınca kendilerini zillet, horluk ve aşağılık duygusu kaplayacaktır.²²⁵ Basiretsizliklerinin ortaya çıkması ile alaya alınacak konuma düşeceklerdir. Dünyada inananlarla sırtarak alay ettikleri gibi ahirette ateş yüzlerini yakınca dişleri sırtır halde kalacaktır.²²⁶

Alay edenler her konuda kendilerinin önde olduklarını sanıyorlardı: *"İnkâr edenler, iman edenler hakkında dediler ki: «Bu iş bir hayır olsaydı, onlar bizi geçemezlerdi...»*²²⁷ Gerçeğin öyle olmadığını bu dünyada olmasa da ölünce anlayacaklar: *"Kâfir olanlar için dünya hayatı cazip kılındı. (Bu yüzden) onlar, iman edenler ile alay ederler. Oysa ki, (iman edip) inkârdan sakınanlar kıyamet gününde onların üstündedir..."*²²⁸ Allah'ın büyüklüğü karşısında boyun bükme takva sahipleri, dünyada kendileriyle alay ederek üste çıkanlara karşı ahirette üstünlük elde edeceklerdir. Kazananlar alay edenler değil edilenler olacaktır.²²⁹

Hadlerini aşarak Allah'ın ve elçisinin davasını alçaltmak isteyen, iman edenlerle niçin alay ettikleri sorulduğunda da eğlenceye daldıklarını söyleyen münafıklar için cehennem alçalma ve rezillik yeri olacaktır.²³⁰ *"...Allah onların bu alay ve küçümsemelerini onlara geri çevirecektir."*²³¹ Kur'an'da iki kez azap edilecek, sonra da büyük azaba uğratılacak kesim olarak münafık-

²¹⁹ el-Bakara 2/15; et-Tevbe 9/79.

²²⁰ "Müşâkele, edebî bir amaç veya nükte için bir kelimenin başka bir anlam ve bağlamda tekrar edilmesi şeklinde gerçekleşir." İsmail Durmuş, "Müşâkele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/154.

²²¹ Allah'ın istihzası, alay etmenin cezasını ve karşılığını vermek anlamında olduğu gibi Allah'ın mekri ve keydi de tuzaklarının karşılığını vermek anlamındadır. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Çur'ân*, 1/314-315.

²²² Yazır, *Hak Dini*, 1/212-213.

²²³ el-Me'âric 70/36-37.

²²⁴ el-Me'âric 70/38.

²²⁵ el-Me'âric 70/43-44.

²²⁶ el-Mü'minûn 23/104.

²²⁷ el-Ahkâf 46/11.

²²⁸ el-Bakara 2/212.

²²⁹ el-Mü'minûn 23/110-111.

²³⁰ et-Tevbe 9/63-65.

²³¹ et-Tevbe 9/79. Müslümanların izzet ve şereflerini lekeleyenleri Allah'ın rezil edeceğine dair hadisler vardır. Bk. Tirmizî, "Bir ve'-ş-Şıla", 85.

lar gösterilir.²³² Nitekim onlar ikiyüzlülüklerine karşı iki kez azabı hak etmişlerdir.

Hiçbir doğruluk endişesi taşımadan küstahça böbürleneler, içlerinde sevinç pınarı kaynayanlar boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu hâlde aşağılanmış olarak, pişmanlıklar içerisinde kaynar suya ve ateşe sürüklenirler.²³³ *“Peygamberleri onlara apaçık bilgiler getirince, onlar kendilerinde bulunan (beşerî) bilgiye güvendiler (onu alaya aldılar). Alaya aldıkları şey kendilerini boğuverdi.”*²³⁴ O zaman dünyadakinin aksine az gülüp çok ağlayacaklardır.²³⁵ Zira dünyada inananlara gülüyor ama ağlanacak hallerine ağlamıyorlardı.

Hesabın yaklaşmasından gaflet içinde olan, dünyada kendilerine gelen her bir uyarıyı alaya alan, gönülleri oyunda oynasta olan,²³⁶ çağrıldıkları her lehviyata ve şirke düşünmeden koşarak kendilerine zulmedenlerin ahirette de kalpleri bomboş hava kesilecektir.²³⁷ Kimini alçaltıp kimini de yükseltecek olan kıyamet gününün²³⁸ ağırlığıyla beraber alçalacaklardır.

Allah’ın ayetlerini iştirip de sanki hiç duymamış gibi büyüklük taslayarak ayetler ile alay edenler için büyükmelerine ve alaylarına uygun olarak alçaltıcı ve elim bir azap vardır.²³⁹ Allah’ın ayetlerini alaya alarak alçaltmaya çalışanlar alçaltılırlar. Hayatlarının gayesi edinerek gözlerinde büyüttükleri kazançları ve Allah’a denk saydıkları dostları onlara hiçbir fayda sağlamaz. Şirk pislğine battıkları gibi pislkten bir azaba duçar olurlar.²⁴⁰

Ayetleri Gizleyerek Hakkı Konuşmayanla Allah’ın Ahirette Konuşmaması

Kur’an’da “Allah’ın indirdiği kitaptan bir kısım ayetleri gizleyenlerin” yani konuşması gerektiği yerde susma şeklindeki suçlarına karşılık, suç-ceza uyumu olarak Allah’ın ahirette kendileriyle konuşmayacağı bildirilmektedir.²⁴¹

Bakara suresinde Kitapta açıklanmış olan apaçık delilleri ve hidayeti gizleyenlerin dünya ve ahirette lanete uğrayacakları belirtilmiştir.²⁴² Zira rahmet olan kitabı gizleyen Allah’ın rahmetinden, Allah’ın sözünü gizleyen de ahirette O’nun sözünden ve O’nunla konuşmaktan mahrum kalır. Al-

²³² et-Tevbe 9/101.

²³³ el-Mü’min 40/70-73.

²³⁴ el-Mü’min 40/83. Alaylarının inkarcıları kuşatacağına birçok yerde dikkat çekilir: el-En’am 6/10; en-Nahl 16/34; el-Câsiye 45/33. İnkarcıların ettikleri alayların kendilerini kuşatması yaptıklarına denk bir cezadır.

²³⁵ et-Tevbe 9/82.

²³⁶ el-Enbiyâ 21/1-3.

²³⁷ İbrahim 14/42-43.

²³⁸ el-Vâkıa 56/3.

²³⁹ el-Câsiye 45/8-9. 8. ayette “elim bir azapla müjdele” buyrulmasında ironi var.

²⁴⁰ el-Câsiye 45/10-11.

²⁴¹ el-Bakara 2/174; Erdoğan, “Kur’an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu”, s. 146.

²⁴² el-Bakara 2/159.

lah'ın ayetlerinin değerini kavramayıp onlara fiyat biçerek az bir paraya satıp da o bedeli yiyenler karınlarına sadece ateş doldurmuş olurlar. Ruhun gıdası ve arındırıcısı olan tertemiz ayetleri az bir maddi karşılıkla satıp da pis bir bedel alarak kirlenenleri Allah temize çıkarmaz. Bu şekilde edinmek istedikleri fiziki lezzete karşın onlara elem dolu bir azap vardır.²⁴³ *“Onlar doğru yol karşılığında sapıklığı, mağfirete bedel olarak da azabı satın almış kimselerdir. Onlar ateşe karşı ne kadar dayanıklıdır!”*²⁴⁴ O azabın sebebi, Allah'ın, kitabı apaçık bir hakikat olarak indirmiş olmasına karşın, onların bunu gizleyip yalanlamış olmalarıdır.²⁴⁵ İçlerinde gizlenen, insanlığa ışık olması için ortaya çıkarılmayan hakikat, ahirette onlar için ışığın kaynaklarından olan ateşe dönüşür.

Allah'ın kelimasını, kullarıyla konuşmasını gizleyenlerle Allah'ın kıyamet gününde konuşmayacağını belirten başka ayet grubu da Ali İmran suresinde Yahudilerle ilgili bir bağlamda yer alır. Bu ayetlere göre Allah'ın dinini istismar ederek dünyalık paylarını alanların, dillerini eğip bükerek kendi indi fikirlerini Allah'a nispet edip, Allah'ın sözlerini ve Allah'a verdikleri sözü gizlemeye çalışanların ve az bir bedelle değiştirenlerin bu şekilde Allah'ın dinini kirletenlerin ahirette hiçbir payları yoktur ve kıyamet gününde Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır.²⁴⁶ Müslümanlardan Allah'ın vahyine karşı aynı muameleyi yapanlar da aynı sona duçar olurlar. Zira Allah indinde ayrıcalıklı bir grup yoktur.

Bu konuda Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *“Kime bir ilim sorulur da onu gizlerse kıyamet gününde ona ateşten bir gem vurulur.”*²⁴⁷ Konuşulması gereken yerde sustuğu için yaptığı için karşılığı olarak ağzına ateşten gem vurulur. Hadis günaha benzer bir cezayı öngörüyor. Çünkü Allah kitap verilenlerden onu insanlara açıklayıp gizlememesi için söz aldı. Hadiste ilim öğrenmeye teşvik vardır. İlim öğrenmekten maksat da onu yaymak ve halkı hakka davet etmektir. İlimi gizleyen ise bu hikmeti iptal etmiş, her şeyi en güzel yapan hikmet sahibi Allah'tan uzaklaşmıştır. Bunun için onun cezası maksadını anlatmaktan alıkonmuş hayvana benzer bir şekilde ağzına gem vurulmasıdır.²⁴⁸

Sonuç

Hayat kitabı olan Kur'an, bize hayatı nasıl anlamlandıracığımızı ve nasıl yaşayacağımızı öğretir. İndiriliş gayesi insanın bizzat kendisi olan Kur'an, esas itibarıyla insanın kurtuluşu sorunuyla ilgilenir. Kur'an'ın en büyük maksadı ümmeti ve bütün insanlığı topyekûn ıslah etmektir. Dolayısıyla işlenen suçlara aynı türden cezalar öngören ahiretle ilgili her bir ayeti de

²⁴³ el-Bakara 2/174.

²⁴⁴ el-Bakara 2/175.

²⁴⁵ el-Bakara 2/176.

²⁴⁶ Âli İmrân 3/77-78.

²⁴⁷ Tirmizî, “İlim”, 3; Ebû Dâvûd, “İlim”, 9.

²⁴⁸ el-Münâvî, *Feyzü'l-ğadîr*, 6/146.

insanlığı ıslah maksadına yöneliktir. Rahmet ipi olan Kur'an cennet ve cehennem ile ilgili ayetleri peş peşe getirerek yapılan her eylemin yapısına uygun iyi veya kötü bir karşılığı olduğunu gözler önüne serip vicdanları uyarak muhatapları iyi ve kötü yolu tercih etmekle baş başa bırakır. Allah'ın rahmetine girmesi için yaratılan her bir insanı doğru tercihte bulunarak dünya ve ahiret kurtuluşunu kazanmaya çağırır.

Fail suçu hangi cinsten işlemişse karşılığı da o cinsten olacaktır. "Karşılıklar yapılan işin türünden olur" ilkesi gereği suç ve ceza arasında bir uygunluk vardır. Kur'an'da bu uygunluğa hem ilkesel olarak hem de örneklerle yer verilmiştir. İşlenen suç ve günahların cezasının dengiyle verileceği belirtilmiştir. İşlenen suçların insana emanet edilen fitratını, iç dünyasını ve tabiatını bozduğu kadarıyla karşılık verileceğine de işaret edilmiştir. Bu meyanda özellikle oturaklı bir şahsiyeti olmayıp karakter bakımından en dipte olan, yakından müşahede ettiği vahye ve Müslümanlara ihanet eden, çıkarı için her tarafa dönebilen münafık tiplerin cehennemden en alt tabakasında olacağı dile getirilmiştir.

Kur'an'da en şiddetli şekilde cehennemle uyarılanlar maddeyi ve çıkarını ön planda tutup, çıkarı için her tarafa zıplayan ikiyüzlülerin yanı sıra indirildiği dönemin mütekebbir, zalim, toplumu ezen, sömüren, Allah'ın verdiği gücü Allah'a isyanda kullanan, hak ve hakikatten uzaklaştıran kesimi olduğu görülmektedir. Günümüzde de aynı misyonu sürdüren grupların ve güçlerin cehennemi en layıkıyla hak edenler olacağı söylenebilir.

Toplumu değiştirip dönüştürecek mevkiye ve güçte olanların yaptıkları iyilik ve kötülüklerin karşılığının insanları etkileme oranına ve süresine göre olacağı anlaşılmaktadır. Özellikle işlenen suçların, insanlığa etkisi ve bıraktığı izler oranında ahiretteki azabın şiddetini artıracığı ve süresini uzatacağı ortaya çıkmaktadır. İnkârın ve onun sonucu olan fiillerin katlanarak büyümesi azabı da o oranda artırmaktadır. Kötülüklerle büyüklüklerine göre dengi cezalar varken iyiliklerin mükâfatı Allah'ın engin rahmeti gereği ve iyilerin samimiyeti ve çabası oranında kat kat verilecektir. Kul kendince yapsa da Allah rahmetinin büyüklüğünce ödülü artıracaktır.

Belli kanunlara ve ilkelere (sünnetullah) göre davranan, hayata ve yaratıldığı şeylere de belli denge, kural ve ölçüler (kader) koyan Allah ahiretteki karşılıkları da merhametiyle yoğrulmuş bir adalet ölçüsüne göre verecektir. Orada hiç kimseye en küçük bir haksızlık yapılmayacaktır. Azaba layık görülenlerin cezaları da ince bir teraziye göre farklı farklı verilecektir. Cehennemden çok katmanlı olması ve her katmanın azap derecelerinin farklı olması da işlenen suçlara uygun adaletli karşılıkların verileceğinin bir göstergesidir.

Ahireti yok sayan ve sorumsuzca davrananlar ahiretin nimetlerinden mahrum kalacaklardır. Zira ahiret nimetlerine sahip olmak, öncelikle ahiretin varlığını kabul etmekle mümkündür. Oradaki karşılığa inanmaya-

rak bütün güzel şeylerini dünyada harcıyıp zevkini, sefasını sürenler, imtihan için yaratılan sahte lezzetlere aldananlar, gerçek lezzetten mahrum kalacaklardır. Bu konuda uyaran Kur'an ahireti yok sayanların dünyadaki kısacık zevke karşın onun zıddı olan ıstırap ve acıya talip olduklarına dikkat çekmektedir.

Bu dünyada kibirlenenlerin kibirlerinin zıddı bir cezayla cezalandırılacaklarını ve ahirette aşağılanacaklarını dile getiren Kur'an gerçek manada yücelmenin ve alçalmanın ne olduğunun formüllerini de vererek yükseldiğini sanırken alçalanlardan olunmaması için insanları uarmaktadır. Ölümden sonra dirilmeyi inkâr edenler aşağılanmış olarak dirilecekler ve aşağı tabakadan sayarak küçümsediklerinin seviyelerine erişemeyeceklerdir.

Dünyada yüzükoyun yürüyen akılsız canlılar gibi ulvi aleme bakamayıp kâinat ayetlerini okumaktan gafil olanlar kıyamet gününde de yüzüstü sürünerek kör, sağır ve dilsiz bir şekilde haşr olurlar. Hakka karşı kör ve sağır kesilenler ahirette de bakmanın zevkinden mahrum kalarak, Allah'ı ve gözlerini aydınlatacak şeyleri göremezler.

Bu dünyada Allah'ı, O'nun ayetlerini ve hesap günü ile yüzleşmeyi unutan ahirette unutulur yani azaba terk edilir. Dünyaya dalıp ahireti unutma ve görmezden gelme suçuna uygun olarak işledikleri suçun türünden unutulma ve görmezden gelinme şeklinde bir karşılık alırlar.

Allah'ın ayetleri ve elçileri ile, inananlar ve uhrevi azap ile alay edenlere ahirette değer verilmeyecektir. Alay ederek üste çıkmaya çalışanlar için cehennem alçalma ve rezillik yeri olacaktır.

Allah'ın indirdiği kitaptan bir kısım ayetleri kişisel çıkarları için gizleyenlerle ve konuşması gerektiği yerde susanlarla Allah ahirette konuşmayacaktır. Gerçeği gizleyerek onun karşılığında kirli bir bedel alanları Allah ahirette temize çıkarmayacaktır.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm.

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*. 2. bsk., Dâru'l-Hadîs: Kahire, 1988.

'Affânî, Seyyid Huseyn. *el-Cezâu min cinsi'l-'amel*. 2 Cilt, 2. bsk., Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1417/1996.

Bebek, Adil. "Ceza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/469-470. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhih*. 8 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

- Cevherî, İsmâil b. Hammâd (öl. 400/1009'dan önce). *Tâcü'l-luğa ve şîhâhu'l-'Arabîyye*. thk. Ahmed Abdülgafur Attar, 6 cilt, 4. bsk., Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1990.
- Durmuş, İsmail. "Müşâkele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 32/154-155. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'âs. *Sünen*. 5 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Erdoğan, Suat. "Kur'an ve Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3, (2014), 125-182.
- Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996.
- İbn Aşur, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi (öl. 1394/1973). *Tefsîrü't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunis: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1984.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ (öl. 395/1004). *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed (öl. 751/1350). *et-Tefsîrü'l-Kayyim*. thk. Muhammed Hâmid el-Fiki. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (öl. 711/1311). *Lisânü'l-'Arab*. thk. Abdullah Alî el-Kebîr vd. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1119 H.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb (öl. 465 H.). *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. 2. bsk., Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1418/1997.
- Karaman, Hayreddin vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt, 6. bsk., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (öl. 671/1273). *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah İbn Abdulmuhsin et-Turkî, 24 Cilt, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî (öl. 333/944). *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Fatma Yusuf Heymi. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1425/2004.
- Seyyid Ebû'l-A'la Mevdûdî (1903-1979). *Tefhîmü'l-Kur'ân*. trc. Muhammed Han Kayani vd., 7 Cilt, 2. bsk., İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.

- Münâvî, Muhammed Abdürraûf (öl. 1031/1622). *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-şagîr*. 6 Cilt. 2. bsk. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1391/1972.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn el-Haccâc el-Ğuşeyri. *el-Câmi'u's-Şahîh*. 3 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Polat, Murat. *İslam Ceza Hukukunda Suç ve Ceza Arasındaki Denge*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed (öl. 606/1209). *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîrü'l-Ğur'âni'l-hakîm (Tefsîrü'l- Menâr)*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1366/1947.
- Şenkîtî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr el-Ceknî eş-(1325-1393 H.). *Eğvâü'l-beyân fî izâhi'l-Ğur'ân bi'l-Ğur'ân*. 9 Cilt. Mekke: Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, ts.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Çelik-Şura Yayınları, 1993.
- Yıldırım, Adem. *Kur'an-Sünnet Işığında Cezanın Amacı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2013.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (öl. 538/1144). *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. Tahkik ve Ta'lîk: eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcûd - eş-Şeyh Alî Muhammed Mu'avvid. 4 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-'Abîkân, 1418/1998.

Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi /
Journal of Divinity Faculty of Bayburt University
ISSN 2148-6700 / e-ISSN 2630-595X
Sayı: 10 2019/2- Aralık

Gelenekten Geleceğe İslami Düşüncede Yenilik

Mehmet Zeki İşcan, Kitap Yayınevi, İstanbul,

2015, 339 sayfa,

Sertifika No: 12055, ISBN 978-605-105-151-2

Muhammet Aydın

Dr. Öğretim Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslam Mezhepleri Tarihi ABD, Gümüşhane / Türkiye
PhD., Gümüşhane University Faculty of Divinity, Department of History of
Kalam and Islamic Sects, Gümüşhane / Turkey
maydin@gumushane.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-0099-9024

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap Tanıtımı / Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 08 Mayıs / May 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 05 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Muhammet Aydın, “Mehmet Zeki İşcan, Gelenekten Geleceğe İslami Düşüncede Yenilik Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015. ”,
Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,
10 (Güz) 2019) : 153-158

Bu eserde İşcan, İslam dūřuncesinde yeniliğin imkânını ve meşruiyetini tartışmaktadırdır. Eserde yazar-katı bir biçimde gelenekçilik ya da modernlik ikileminde kalınmaksızın gelenekle ilişkimizin sağlıklı bir tarzda kurulduğunda- geleceği nasıl inřa edebileceğimize ilişkin dūřüncelerini kaleme almıştır. Eser giriş ve iki kısımdan oluşmaktadır. Her kısımda önemli ve özđün konular önemli şahsiyetler üzerinden ele alınmaktadır.

Giriř bölümünde yazar, dini hareketlerin siyasi alanda oldukça fazla görünüre hale geldiklerini belirtir. Siyasi ihtiraslar da daha önce görülmedik bir evrenselliğe ulaşmıştır. Günümüzde siyaset her yeri kaplamıştır. Çağımızın siyasi nefretlerin dūřünsel örgütlenme çağı olduğu da ifade edilmiştir. İslami hareketler de aynı yolun yolcusu olduklarından nefret ve şiddet söylemi dindarlık algılarında baskın hale gelmiştir. Fanatizm, din ve siyaset alanındaki olağan sınırı ihlal, dinsel alandan siyasi alana kaymadır. Üstelik siyaseten haklılık bütün kusurları örtmekte, din siyasal ayrımların aracı olarak kullanılmaktadır.

İslami hareketlerde görülen baskın özelliklerden biri nassçı tutum, rivayet hevesi, metin merkezilik ve bu yüzden hakikat tellallığı yapmaktır. Bir doğrunun peşine takılma ve onu bulmuş olmaktan emin olma, bir dogma için duyulan tutku, bir dogmanın içine yerleşme, İslami hareketlerin fanatizminin en önemli sebebidir.¹

Türkiye’de dini dūřüncenin baskın özelliklerinden birinin de katı ahlakçılık ve katı bir entelektüel hoşgörüsüzlük olduğu söylenebilir. Bu durum, durgun ve kapalı toplumun bir sonucu olup, bunun nedeni insanın kendini ciddi dini meselelerle sınırlama isteğidir.

Yazar dini dūřüncede insana hareket/manevra alanı açmanın gerekliliğinden bahseder. “İnsanın insan olma çabası din adına yasaklanamaz. İnsan paranteze alnamaz. Din dendiğinde insana insan olduğunu daha çok hatırlatan bir maneviyat anlaşılmalıdır. İnsan onuru, insani oluşu ve duruşu yani onun yaratıcılığını kabule dayanır. İnsanın var oluř alanlarının kabulünü, dūřünülmezlikler perdesinin şeffaflaşmasını, insanın kendi yaşamının aktörü ve yönetmeni olarak kavranmasını gerektirecek bir dini dūřünceye ihtiyaç bulunmaktadır.”² Dođrusu eseri bu bağlamda insanın önünü açan bir çalışma olarak değerlendirmek mümkün. Hanefi’nin tespitini ödünç olarak kullanacak olursak teoloji kadar antropoloji yapmak gerekmektedir. Madem insan halifedir, Tanrı erkinin bir bölümü artık insandadır. Eđer insan halife ise Allah’ın iradesinin bir kısmı, Allah’ın özđürlüđünün bir kısmı ona geçmiştir.

¹ İřcan, Mehmet Zeki, Gelenekten Geleceđe İslami Dūřüncede Yenilik, s. 11.

² İşcan, a.g.e., s. 14.

Çalışma birçok makaleden oluşması hasebiyle bazı makalelerin isimlerini vermekle yetinmek isteriz. Kitabın ilk kısmı dokuz makaleden oluşmaktadır.

1.1. Din/İslam Nedir Ne Değildir?

1.2. Din Olması İstenmeyen Din

1.3. Selefi Din Anlayışı ve Sosyo-Politik Arkaplan: Selefilik, tarihte ortaya çıkan tüm görüntüleriyle bir dini ihya hareketi sadedindedir. Hadis cemaati/Ehli hadis, İbn Teymiye ekolü, Muhammed b. Abdülvehhab hareketi ve bir çok yönüyle 20. yüzyıl islamcılığı, temel esaslar olarak dini aslına ırcayı, onu bidatlerden temizlemeyi, mezhebi görüşlerden Kur'an ve hadise dönüşü benimsemişlerdir.

Selefilik, bütün Sünni düşünceyi etkisi altına almıştır. Öyle ki selefi anlayış, saf İslam, İslamın özü gibi görülebilmektedir. Ancak bu kanaate İşcan itiraz eder: "Yalın İslam çabası, İslami yerinden yurdundan çıkarmış fakat muhayyel yatay dayanışma biçimlerinin bir parçası haline getirmiştir. Çünkü saf inanç diye bir kategori bağlamı bulunmamaktadır. Selefilik en önemli ideali olan çıplak İslam, geleneğe ve tarihe dayalı İslamdan daha fazla dış koşullar tarafından belirlenmektedir. Yalın İslam, gerçek İslama götürmemiştir."³

1.4. Selefilik Şiilik Değerlendirmeleri Bağlamında Nefret ve Şiddet Söylemi

1.5. Dini Bir Otorite Olarak Sahabe Algısı: İslam düşünce tarihinde sahabeye fonksiyonel açıdan yaklaşma İşcan'a göre din nazariyesinde görülen gelişmelere bir itiraz, bir protesto hüviyetindedir. Bundan başka fetihlerle birlikte çok farklı kültürel ve sosyal değerlere sahip insanlar, birbirleriyle karşılıklı etkileşime girmişlerdir. Bu durumda hayatın ve dinin düzeni için bir disiplin, toplumu belli bir yolda tutabilecek standardizasyon ihtiyacı başgöstermiştir. Ataların sünnetini takip etme gibi bir sosyo-psikolojik tavırla sahabeye ve ilk İslam nesillerine yönelmek, bu disiplinin araçlarını temin etmiştir.

Sahabenin dini konumunun sonuçlarını yazar iki maddede toplamaktadır. İlki "gayri devri tarih anlayışıdır." Diğeri ise "rivayete dayalı din anlayışıdır."⁴ Sahabenin dini otorite olarak benimsenmesiyle birlikte bilgi/ilim, esas niteliğini değişmezliğinden almıştır. Bu, bilginin kutsallaştırılması bir bakıma ideolojik hale getirilmesidir. Sahabe dönemi anlayışını dinin asıllarından biri haline getirmek, tarihi dinin alanında kutsamakla aynı anlama gelebilir. En azından burada beşeri bir inşa olan tarih, dinin kaynağı haline gelmektedir.

³ İşcan, Gelenekten Geleceğe İslami Düşüncede Yenilik, s. 63.

⁴ İşcan, Gelenekten Geleceğe İslami Düşüncede Yenilik, s. 89-93.

1.6. Kalam Ezeli ise Din Mahallidir

1.7. Halku'l-Kur'an Teorisi ve Dinsel Bilgi Sorunu

1.8. Muhammed Abduh'un Nübüvvet Görüşü ve Çağdaş İslam Düşüncesine Etkileri

1.9. Allah'tan Ferrari İstemek ya da Türkiye'de Ana Akım İslami Gruplar ve Modernite

Kitabın ikinci kısmı ise şu makalelerden oluşmaktadır:

2.1. Dinsel Bilgi Sorunu ve Gelenek: Dinsel bilgi sorunu, öncelikle onun bilişsel değeri üzerinde durmayı gerektirir. Vahyi de bir dinsel bilgi sorunu olarak ele almak gerekir. Zira bazı vahyi ifadeler açıklayıcıdır, bazıları biyografiktir, bazıları tarihsel bilgidir. Bunlar din kapsamında görülmemelidir. Dinsel bilgi konusunda gelenekten katkı sağlanmalıdır. Ancak gelenek tek başına bırakılmamalıdır. Çünkü özgür sorgulamayı bastırabilir, baskıcı sosyal yapıları güçlendirebilir, doğmaları cesaretlendirebilir. Yazar gelenek konusunda yerinde bir tespitte bulunur: İslami gelenek oldukça farklı damarlara sahip zenginliktedir. Burada yapılan hatalardan biri geleneği tek bir damar olarak farz etmek ve bugünün din anlayışını bunun üzerine bina etmektir.

2.2. İslam Düşüncesinin Oluşumunda Öncü Bir Şahsiyet Olarak Hasan Basri: Yazar "bu dünyacı/this wordly" düşünce yapısına örnek olarak Ebu Hanife'yi gösterirken buna karşılık, "öte dünyacı/other wordly" tavrın İslam dünyasındaki ilk temsilcilerinden biri olarak Hasan Basri'yi zikreder. Rasyonel bir tefsir anlayışını benimseyen Hasan Basri, siyasallaşan dünyevileşen din anlayışları karşısında maneviyatı ön plana çıkarmak istemiştir. Hatta Hasan'ın öte dünyacı din anlayışını, Emeviler'in başını çektiği feodal ve aristokrat bir topluluğun dünya saltanatına ve tüketim ekonomisine karşı güçlü bir tepki ve protesto hareketi olarak yorumlamak mümkündür. Hasan'da dünyanın sadece ilgi tarafı reddedilmektedir. Bu aktif-riyazet anlayışı, İslam cemaati içinde ferdin keşfedilmesi, bir fert olarak insanın ele alınması şeklinde de okunabilir.⁵

2.3. Taassuba Dayalı Din Anlayışı Karşısında Ebu Hanife Zihniyeti: Bu makalede tepkisel-kabilevi zihniyetin yönlendirdiği din söylemiyle Ebu Hanife örneğinde akılcı-hadari din söylemini karşılaştırmayı esas almaktadır. Yazara göre Ebu Hanife, rivayete/esere dayalı dini yapılanmayı sorgulayan ilk isimlerden biri olmuştur. Ebu Hanife'ye göre bilgi, sadece geçmişten elde edilemez. Kıyas, her şeyin çaresi değildir. Onun metodu istihsan'dır. Yani şahsi kanaat ve tercih bildirmeyi esas almaktır. Çünkü istihsan, bir meseleyi kendi iç bütünlüğü içinde değerlendirmektir. Bu prensibin önemli yönü, düşünceyi geçmişin, geleneğin ve taassubun baskı-

⁵ İşcan, Gelenekten Geleceğe İslami Düşüncede Yenilik, s. 199.

sından kurtarmak, adeta onu hürleştirmektir. Böylece Ebu Hanife, toplumsal meselelerde nass'tan veya fikriden değil olgudan hareket etmektedir. Kapalı din anlayışı karşısında Ebu Hanife, akılcı-hadari din anlayışı ile şehirli bir sivilizasyonu temsil etmiştir. Dinin genel ilkelerine vurgu yaparak, yerelleştirilmek istenen dini, aklılığı ve insanılığı esas almak suretiyle evrensel ölçülerde tanımlamaya çalışmıştır.

2.4. İslam Düşüncesinin Entelektüel Temellerinin Yeniden yorumlanmasında Maturidi'nin Katkısı: Maturidi'nin düşünce sistemini bir takım ayrıştırmalardan hareketle tasvir etmeyi denemektedir: "Akıl-nakil ayrımı; tefsir-tevil ayrımı; din-şeriat ayrımı; iman-amel ayrımı ve din-siyaset ayrımı"⁶ Maturidi hadis kitaplarında zikredilen rey ile Kur'an hakkında konuşma yasağını tefsir ve tevil ayrımı ile aşmaya çalışmıştır. Hadislerde yer alan yasak tefsirle ilgilidir. Tefsirde Rasulullah ve sahabe otoritesi söz konusudur. Tevil de caizdir. Ancak yasak olan Allah'ı şahit tutmak ve açıklamanın kesin olduğunu ileri sürmektir. Diğer yandan din-siyaset ayrımında ise imametın melikliğe ait siyasi bir iş olması hasebiyle siyasetin meliklerin elinde olduğunu, dinin ise nebilerin elinde olduğunu düşünür. Akılcı din söyleminin temsilcilerinden olan istikrar içinde değişime açık bir zihniyete sahip olan Maturidi, dinin temel ilkelerine vurgu yapmış ve bunun üzerine sistematik aklı koymuştur.

2.5. İmam Maturidi'nin Temel Dini Görüşleri ve Dini Düşüncede Yenilik: Aslında burada Maturidi'den hareketle onu referans alarak dini düşüncenin yenilenmesinin imkanı araştırılmaktadır. Bütün peygamberlerin tek din üzerine gönderildiği fakat şeriatların farklı olduğu bilinmektedir. Böylece nebilerin varlığı aslında farklı hayat tarzlarının, farklı örf ve adetlerin adeta farklı kültürlerin bir tür onanması anlamına gelmektedir.

Metin merkezli din anlayışından daha çok insani yoruma açık bir dini düşünceye sahiptir. Buna göre değişen şartlar, metnin anlamını değiştirebilmektedir. Toplum ve vahiy arasındaki diyalektik bugünkü din anlayışımızda muhafaza edilmelidir. Bunun için sağlam bir Kur'an perspektifine ve toplum görüşüne ihtiyaç bulunmaktadır.

2.6. Türk Basınında Maturidi ve Maturidilik: Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren Türk basınında Maturidi ve Maturidilik, bir takım toplumsal, siyasal görüşlerin kurucu unsuru olarak yeniden ele alınmaya başlamıştır. Yazar da şu başlıklar altında bunun izini sürmektedir: "Maturidilik Osmanlı Müslümanlığıdır." "Maturidilik Türk Müslümanlığıdır." "Maturidilik laik cumhuriyetin teolojik temelidir." "Maturidilik Balkan insanı ile Anadolu insanı arasındaki kültürel farklılığın ifadesidir."⁷

⁶ Söz konusu ayrıştırmaların detayları için bkz. İşcan, İslami Düşüncede Yenilik, ss. 224-250.

⁷ İşcan, Gelenekten Geleceğe İslami Düşüncede Yenilik, ss. 264-277.

2.7. Gazali Bize Ne Söyler? İslam tarihinde ihya hareketleri genel bir eğilim olarak Gazali'nin sentezci Sünni ıslahatıyla başlatılır. Gazali ihyacı bir düşünür olmayı bazen aşmakta, tecdit taraftarı gibi düşünceler ileri sürmektedir. Katı mezhepçiliğin her zaman karşısında olmuştur. Filozoflara reddiye yazarken Mutezile başta olmak üzere diğer mezheplerden istifade ettiğini ifade etmiştir. Çok dinli, çok mezhepli Selçuklu devleti'nin hakim olduğu coğrafyada Gazali'nin ihya ya da ıslah düşüncesi "orta yol" inşasını hedeflemiş Nizamiye ekolünün bir parçasıdır. Yazar ardından Gazali'nin ihya düşüncesinin temel özelliklerini temel disiplinler üzerinden ele almaktadır: "Ahlaki çözülmeyi önleme" "Dünya ilmi halini alan Fıkh'a itiraz" "Din nazariyesinde bir sapma olarak Kalam'a itiraz" "Din nazariyesine bir tehdit olarak Felsefe'ye itiraz" Böylece Gazali iman, ilim ve vukufu (yakın tecrübe) birlikte ele alma peşindedir. Bunun manası felsefe, kalam ve tasavvufun birbirine yakınlaşmasıdır. Sonuçta Gazali'nin ihya açısından en önemli yönü "orta yol" bina etme çabasında kendini göstermektedir.

2.8. Dini İhya ve İslah Düşüncesinde Gazali'nin Önemi: Bir önceki makalenin devamı niteliğinde olan bu bölümde yazar, Gazali'nin İslami ilimleri gözden geçirme halinin başarılı bir çaba halini alamadığını düşünmektedir. Bunun nedenlerinden biri şu olabilir. "Tarih boyunca oluşturulmuş en verimsiz dil, her tür iktidarın gölgesinde oluşturulmuş dildir. Çünkü bu dil, sınırlı bir zaman için üretilmiştir ve iktidar sahiplerinin ihtiyaç hissettiklerinde yaslanarak iktidatlarını devam ettirmekten başka bir işe yaramamıştır."⁸ Gelenekten tevarüs eden dini düşüncenin iki sorunu vardır: ilki yasa dini olarak görüldüğü için insansızlaştırma diğeri ise tüm güçlülük, mutlak/ultimate kudrettir. Yani islam'ın her şeyi kapsadığının kabul edilmesidir.

Sonuç olarak İşcan, "İslam düşüncesinde yenilik" gibi her dönem güncelliğini koruyan önemli bir konuyu yine İslam düşüncesinin önemli isimleri/otoriteleri üzerinden ele almaktadır. Hasan Basri, Ebu Hanife, Muhammed Abduh, Maturidi ve Gazali gibi... Bu isimler İslam düşüncesinde ağırlığı olan kurucu şahsiyetlerdir. Yazar bu isimler üzerinden dini düşüncedeki kimi sorunlara/tıkanmalara temas etmekle yetinmemekte, kendi zaviyesinden çözüme ilişkin görüşlerine de yer vermektedir. Bu yönüyle eser, sadece ilahiyat camiasına değil, dil, kültür, antropoloji, felsefe, sosyoloji ve din konularına eğilim gösteren geniş okur kitlesine hitap edecek bir muhtevaya sahiptir. Ayrıca bu kitap kültür ve düşünce hayatımıza yeni ve anlamlı perspektifler katmaya aday değerli bir çalışmadır.

⁸ İşcan, Gelenekten Geleceğe İslami Düşüncede Yenilik, s. 308.

**Hafızlık Eğitimi Üzerine Araştırmalar Ed. Cemil
Osmanoğlu-Ömer Özbek,**
Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019, 389s.

Elif Mete

Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi,
İstanbul / Türkiye
Student at Marmara University Institute of Social Sciences,
İstanbul / Turkey
meteelif25@gmail.com

ORCID ID:

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap Tanıtımı / Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 07 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 23 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: “Hafızlık Eğitimi Üzerine Araştırmalar Ed. Cemil
Osmanoğlu-Ömer Özbek, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019”,
Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10 (Güz) 2019) : 159-164

Kur'an-ı Kerim'in baştan sona ezberlenmesi anlamına gelen hafızlık, Kur'an öğretiminin önemli bir parçası olmuştur. Tarihi süreç göz önünde bulundurulduğunda hafızlık ve hafızlık eğitimi ile ilgili yeterli araştırma ve inceleme yapılmadığı görülmektedir. Bu anlamda 2000'li yıllar dönüm noktası olarak değerlendirilmiş olmakla birlikte günümüze kadar yazılan kitap niteliğindeki çalışmalar ise sınırlı sayıdadır.

Editörlüğünü Cemil Osmanoğlu ve Ömer Özbek'in yaptığı, alanında uzman kişilerin katkılarını sundukları *Hafızlık Eğitimi Üzerine Araştırmalar* adlı kitap son zamanlarda bu alanda oluşturulmuş önemli bir derlemedir. Bu çalışma, hafızlık eğitimi ile ilgili farklı değerlendirmeleri ve saha çalışmalarını tek bir kitapta bizlere sunması ve bu alanda bir boşluğu doldurması açısından da oldukça değerlidir. Eser, anlaşılır ve akıcı bir dile sahip olmakla birlikte aynı zamanda akademik hüviyete sahip bir çalışmadır.

389 sayfadan oluşan bu eser; önsöz ve içindekiler kısmı ile başlayıp sekiz makaleden müteşekkildir. Bunların her birinde kaynakça var olmakla beraber sadece iki bölümde sonuç kısmı yer almamıştır. Eserin zikrettiğimiz bu başlıklarını sırasıyla; Muhammet Şevki Aydın, İbrahim Görener, Mehmet Korkmaz, Cemil Osmanoğlu-Ayşe Nur Göksun, Ömer Özbek, Ramazan Gürel-Umut Kaya, Ayşenur Şalgamcı, Ramazan Gürel kaleme almıştır. Kitabın birinci bölümü hafızlık eğitimi konusuna giriş mahiyetinde olup "Hafızlık Eğitimi Yeniden Düşünmek" adıyla bazı temel bilgilere yer vererek hafızlık eğitiminin tarihi sürecine değinmiştir. Bunun yanı sıra hafızlık eğitiminde öğretici, hafızlık öncesi hazırlık eğitimi, hafızlık eğitiminin süresi, hafızlık türlerini artırma, hafızlık eğitiminde yeni eğitim anlayış ve uygulamaları ile son olarak hafızlığın işlevselleştirilmesi alt başlıklarıyla birinci bölüm sona ermiştir. "Kur'an Ezberinin Anatomisi: Bir Süreç Değerlendirmesi" başlığını taşıyan ikinci bölümde ise Kur'an ezberinin öncesi, yapılma esnası ve ezber süreci bir yöntem önerisi olarak sunulmuştur. Kitabın üçüncü bölümünde hafızlık eğitiminde bireyi (öğrenciyi) tanımanın önemi ifade edilerek bazı teknik bilgiler ayrıntılı olarak verilmiş ve hatırlatmalar yapılmıştır. "Hafızlık Eğitiminde Başarı ve Motivasyon" adlı dördüncü bölümde motivasyon kavramı üzerinde durulmuş, devamında da motivasyon ile ilgili belirlenen bulgular ve yapılan yorumlarla tarama modeline dayalı bir araştırma yer almıştır. Eserin beşinci bölümü ise çoklu zekâ uygulamaları, bununla ilgili bazı önerileri ve hafızlık eğitimine yansımalarını içermektedir. Altıncı bölüm de hafızlık eğitiminde tarihsel sürece değinerek başlamış, ardından ilahiyat fakültelerinde hafızlık çalışmaları bağlamında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde yapılan saha araştırmasını; yöntem, bulgu ve yorumlarıyla ele almıştır. Kitabın yedinci bölümünde hafızlığın, öğrencinin çeşitli alanlardaki gelişimine katkıları üzerinde durulmuş ve bu alanlar ayrı başlıklar halinde zikredilmiştir. Kitabın son bölümü olan sekizinci bölümde ise "Cumhuriyet Dönemi Hafızlık Eğitimi Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme" başlığı ile araştırmanın amaç, kapsam

ve metotları belirtilerek bu dönemde yapılan çalışmalar başlıklar halinde sunulmuştur.

Muhammet Şevki Aydın'ın kaleme aldığı birinci bölümde öncelikle Kur'an'ın anlaşılması gerektiği üzerinde durulmuş, özellikle din görevlileri adına hafız olmanın oldukça önemli olduğu belirtilmiştir. Hafızlık eğitiminde tarihi süreç kısaca ele alınmış, 28 Şubat post-modern darbeye atıfta bulunularak yaşanan tıkanma anlatılmıştır. 2004 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın özellikle eğitim alanında başlatmış olduğu sürece vurgu yapılarak bu dönemde Kur'an kursları için ilk defa "Eğitim Programı" geliştirildiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte program geliştirme çalışmalarında üzerinde durulması gereken hususlar zikredilmiştir. Hafızlık eğitiminde öğreticinin sahip olması gereken yeterlikler ifade edilmekle birlikte pedagojik formasyonun önemine vurgu yapılmıştır. Hafızlık eğitiminde kısa zamanda yüksek kalitede verim alınması için yapılması gerekenler süreç bağlamında ele alınmıştır. Yazar, hafızlık eğitimi almış kişilerin önemli bir oranının din hizmetleri alanının dışında görev yaptığını tablolar ile birlikte sunmuştur. Aydın "... Kur'an kursları, hafızlık yaptırdıkları öğrencilere dini, Kur'an'ı, din eğitimi alanını sevdirmek suretiyle onları mutlaka mesleki din eğitime yönlendirerek iyi bir meslek insanı olmalarının yolunu açmalıdırlar." diyerek hafızlık yapmış olan kimselerin din eğitimine dair bir meslek edinmesi önerisinde bulunmuştur. Bu bağlamda öğrencilerin seçebilecekleri meslekler hakkında bilgi verip kendi tercihlerine bırakmak, yönlendirme yapmaktan ziyade bu alanda bir farkındalık oluşturmak daha doğru olacaktır. Bu değerlendirmelerin yanı sıra bölümün sonuç kısmının yer almaması çalışmanın bir diğer eksik yönü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kitabın ikinci başlığı İbrahim Görener tarafından yazılmış olup ezber yapmada duyu organlarının ve zihinsel sürecin önemi üzerinde durularak başlamıştır. Yazar bu bölümde 'Kur'an ezberi nedir?' sorusunu sorarak ezberin mahiyeti hakkında bilgi vermiştir. Görener'in bu bölümü yazmadaki gayesi ezber öncesindeki zihinsel ve bedensel hazırlık sürecini, ezber esnasında neler yapıldığını ve ezber sonrasında sayfa sayfa muhafazasını bir yöntem önerisi halinde sunmaktır. Bu anlamda yazarın önemli noktalara dikkat çekerek yaptığı değerlendirmelerle amacına ulaştığı söylenebilir.

"Hafızlık Eğitiminde Bireyi(Talebeyi) Tanıma" başlığıyla Mehmet Korkmaz'ın yazmış olduğu üçüncü başlık, Kur'an ve hafızlık eğitimi ile ilgili tarihi süreç anlatılarak başlamıştır. Devamında 11 ilde yapılmış olan bir araştırmada, öğrencilere bu konu ile ilgili sorulan sorulara ve cevaplarına yer verilmiştir. Hafızlık eğitiminde bireyde tanınması gereken özellikler ve öğrenciyi tanımanın gayesi ifade edilmiştir. Öğrenciyi tanıma teknikleri çeşitleri tablolar ile birlikte verilmiş olup öğrencilerin kişilik testleri konusunda kendilerini geliştirmeleri gerektiği belirtilmiştir. Yazara göre öğretmenler bunun öneminin farkında olmalı, aynı zamanda yeterli bilgi sahibi

olmaya da gayret göstermelilerdir. Korkmaz, bu bölümde rehberliğin önemi üzerinde durarak öğreticilerin büyük bir sorumluluklarının olduğunu dile getirmiştir. Üçüncü bölüm, öğrenciyi tanımak için kullanılan ve kullanılması gereken teknikleri oldukça ayrıntılı ve anlaşılır bir şekilde sunmuştur. Bu bakımdan hem öğrenciler hem de bu alanla ilgili çalışma yapmak isteyenler için faydalı bir kaynak olmuştur.

Ayşe Nur Göksun ve kitabın editörlerinden Cemil Osmanoğlu'nun yazdığı dördüncü başlıkta hafızlık eğitiminde başarı ve motivasyon konusu ele alınmıştır. Bölümün başlangıcında motivasyonun farklı yaklaşımlardaki karşılıkları verilmiş, bizim dinimizde nasıl bir itici güç olduğu üzerinde durulmuştur. Ardından da öğrencilerin motivasyonun oluşumunu etkileyen unsurlar ifade edilmiştir. Bu bölümde, öğrencilerin motivasyon durumlarını ölçmek amacıyla tarama modeline dayalı bir araştırma yer almıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş ve görüşmeler detaylı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Çalışmada yöntem; araştırmanın deseni, çalışma grubu, veri toplama aracı, verilerin analiz ve yorumlanması alt başlıklarıyla verilmiştir. Bu araştırmada çalışma grubunu başarılı hafızlar oluşturmakla birlikte araştırma kapsamında Proje İmam Hatip ortaokulları ile hafızlık eğitimi verilen uzun süreli Kur'an kurslarında okul-kurs idarecileri ve öğrencinin sorumlu olduğu öğreticilerle, İlahiyat Fakültesinde ise öğrencinin ezber okuduğu öğretim üyesiyle/görevlisiyle görüşülmüştür. Araştırma yapılmadan önce gerekli izinlerin alındığı belirtilerek sırasıyla şu sorular yöneltilmiştir: "1. Niçin hafızlık yapmak istediniz?; 2. Hafızlık/ezber yaparken sizi motive eden durumlar nelerdir?; 3. Hafızlık/ezber yaparken motivasyonunuzu bozan durumlar nelerdir?; 4. Hafızlık/ezber yaparken motivasyonunu bozan durumlarla nasıl baş edersiniz?" Araştırmada yer alan bu sorular sonucunda elde edilen bulgular ve yorumları çalışmada yer almış, ilgili başlıklarda aktarılmış ve analizleri yapılmıştır. Bu bağlamda hafızlık nedenleri içsel ve çevresel faktörler olarak iki başlık altında ele alınmıştır. İçsel faktörler başlığında, amaçlar var olduğunda motivasyonun da var olacağı vurgulanarak hedef belirlemenin önemi üzerinde durulmuştur. Çalışmada yer alan diğer başlıklar; motivasyon kaynakları, motivasyon sorunları ve bu sorunlarla baş etmenin yolları olmuştur. Motivasyon kaynakları içsel ve dışsal faktörler olarak zikredilmekte olup, başarılı hafızların yaşadıkları motivasyon sorunları yaş, cinsiyet, ezber düzeyi ve konaklama değişkeni açısından analiz edilmiştir. Araştırmanın nitel olması dolayısıyla, veriler aktarılırken sık sık doğrudan alıntılara başvurulması geçerlik ve güvenilirlik açısından önemli görülmüştür. Bunun yanı sıra araştırma grubunun farklı kesimlerden belirlenmiş olması çalışmanın daha geniş kapsamda değerlendirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu bölüm alana katkısı açısından oldukça önemli bulunmakla beraber araştırmanın; önemi, amacı, problemleri ve sınırlıkları ile ilgili bir başlığın bulunmaması çalışmanın eksik yönü olarak değerlendirilebilir.

“Çoklu Zekâ Uygulamaları ve Hafızlık Eğitimi” isimli beşinci başlık kitabın diğer bir editörü Ömer Özbek tarafından kaleme alınmıştır. Özbek bölüme başlarken “Hafız olmak değil, hafız kalmak ve hafız ölmek önemlidir.” cümlesine yer vererek daha sonra değineceği çoklu zekâ uygulamalarının önemine işaret etmiştir. Zekâ ve çoklu zekâ kuramları hakkında bilgi verildikten sonra zekâ alanları tanıtılmış, hafızlık eğitiminde çoklu zekâ uygulamaları konusuna geçilmiştir. Hafızlık eğitiminde çoklu zekâ uygulamalarında önemli bir husus olan materyaller üzerinde ayrıca durulmuştur. Çalışmada mahreç ve yüzüne okuma alanında yapılabilecek zekâ etkinlikleri belirtilmiş, ardından ezber sürecinde öğrencilerin zekâ alanlarına göre uygulanması gereken faaliyetler yer almıştır. Yazar; bölümünü hafızlık yaptıran eğitimcilere ve hafızlara çoklu zekâ uygulamaları üzerinden bazı öneriler vererek sonlandırmış, ayrıca bir sonuç kısmına ise yer vermemiştir.

Kitabın altıncı başlığını, Ramazan Gürel ve Umut Kaya'nın “İlahiyat Fakültelerinde Hafızlık Çalışmaları: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği” adlı araştırması oluşturmaktadır. Bölümün girişinde hafızlık eğitimi ile ilgili tarihsel sürece kısaca değinilmiştir. Devamında araştırmanın; problemi, önemi, amacı, yöntemi ve sınırlıkları belirtilmiştir. Hazırlanan anketin ilk kısmında kişisel bilgilere dair 12 soru, ikinci kısmında ise hafızlık süreci ile alakalı 32 soru sorulmuştur. Araştırma kapsamında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde uygulanmakta olan hafızlık programı hakkında malumatlar verilmiş, bu programa devam eden 114 hafız adayı, beş hafız hocası ve bir koordinatör hoca ile görüşme yapılmıştır. Araştırmada hafızlık öğrencilerinin ezber metotları, hafızlığı tercih sebepleri, hafızlık sonrası beklentileri ve programda yer alan hocalarla ilgili düşünceleri gibi bulgular yer almış, detaylı yorumları da yapılmıştır. Yapılan çalışmada diğer araştırma grubu olan hafızlık hocalarının; profilleri, hafızlık eğitiminde kullandıkları yöntem ve teknikler, öğrencilerle ilişkileri, programa ve hafızlık hocalığına dair görüşleri incelenmiştir. Araştırmayı, ilahiyat fakültelerinde yürütülen hafızlık programını Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi örneğinde sunmasından dolayı -bu alanla ilgili- daha önce yapılan saha çalışmalarından farklı olarak değerlendirmek mümkündür.

Yedinci başlık, Ayşenur Şalgamcı tarafından yazılmış olup “Hafızlığın Öğrencinin Gelişimine Katkıları” ismini taşımaktadır. Bu bağlamda hafızlığın sağlığa, akademik başarıya, bilişsel ve sosyal gelişime katkıları üzerinde durulmuştur. Bu başlıklarda, hafızlığın bireye katkıları, Malezya, Pakistan, Endonezya gibi farklı ülkelerde yapılmış olan anket çalışmaları ekseninde yorumlanarak verilmiştir. Yazar farklı ülkelerde yapılan bu araştırmalara değinerek, ülkemiz açısından da bazı önerilerde bulunmuştur. Bu bölümde yer alan konular hafızlık eğitiminde önemli görülmele birlikte şimdiye kadar yapılan akademik çalışmalarda pek yer almamıştır.

Kitabın son başlığı ise “Cumhuriyet Dönemi Hafızlık Eğitimi Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme” adıyla Ramazan Gürel tarafından ele alınmıştır. Yazar, bölüme giriş kısmıyla başlamış ardından araştırmanın amacı, kapsamı ve metodunun yanı sıra toplanılan verilerin kaynaklarına da değinmiştir. Cumhuriyet döneminde hafızlık eğitimi ile ilgili literatür “ tezler, makaleler, sempozyum bildirileri, kitap bölümleri ve kitaplar” şeklinde genel başlıklarla verilmiş olmakla birlikte konularına göre alt başlıklara da ayrılmıştır. Gürel, bu bölümde yer alan çalışmalarını künyeleri ile birlikte vermiş, çalışmaların olumlu ve eksik yönlerini de akademik bir dille ifade etmiştir.

Sonuç olarak tanıtımı yapılan bu eser, hafızlık eğitimi ile ilgili şimdiye kadar yapılan çalışmalardan farklı bir nitelikte olup aynı zamanda bu alana önemli katkılar sunmaktadır. Son yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yürütmüş olduğu çalışmaların yanı sıra hem proje İmam-Hatip okullarında hem de bazı ilahiyat fakültelerinde örgün eğitim içerisinde devam eden hafızlık eğitimi, bu alanı kapsayan araştırmalara duyulan ihtiyacı daha da arttırmıştır. Sekiz başlıktan oluşan kitap, hafızlık ve hafızlık eğitimine dair daha fazla araştırma yapma gerekliliğini ortaya koyarak bundan sonra yazılacak eserler için de ışık tutacaktır.

Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayın İlkeleri

- 1 Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmalarını yayımlamak suretiyle ilahiyat ve sosyal bilimler alanına katkı sağlamayı hedefler.
- 2 Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yılda iki (sayı) kez yayımlanan hakemli bir dergidir.
- 3 Derginin yayın dili Türkçe'dir, ancak Türkçe özet verilerek yabancı dildeki bilimsel makaleler de yayımlanabilir.
- 4 Makalenin toplam 200 kelimeyi geçmeyecek şekilde İngilizce ve Türkçe özeti metnin başına eklenmeli, İngilizce özet verilirken makalenin İngilizce tam başlığı da özetin üstünde belirtilmelidir. Ayrıca 5 kelimeyi geçmeyecek şekilde anahtar kelimeler, hem İngilizce hem de Türkçe olarak ifade edilmelidir.
- 5 Dergiye gönderilen yazıların yayınlanma hakkı, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayın Kurulu'na aittir.
- 6 Dergide yer alan yazıların telif hakkı saklı olup, yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez.
- 7 Dergide yayımlanacak makaleler, öncelikle kendi alanlarına uygun araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmış özgün ve akademik çalışmalar olmalıdır. Ayrıca bilimsel alana katkı niteliğindeki çeviriler, kitap tanıtım, eleştiri ve değerlendirmeleri de kabul edilir.
- 8 Yayımlanması istenen yazılar, sistem üzerinden "ekli word belgesi" şeklinde gönderilmelidir.
- 9 Dergiye gönderilen çalışmalar başka bir yerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere gönderilmiş olmamalıdır.
- 10 Gönderilen yazılar resim, şekil, harita vb. ekleri de dâhil olmak üzere 25 dergi sayfasını (8.000 kelime) aşmamalıdır.
- 11 Yayımlanması talebiyle Dergi'ye gönderilen yazıların şekil ve içerik yönünden ön incelemesi , Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayın Kurulu tarafından yapılır. Bu inceleme sonucunda Kurul, yazıların hakemlenip hakemlenmeyeceği konusunda karar verir. Hakemlenmesine gerek görülmeyen yazılar, Kurul tarafından reddedilir.

Hakemlenmesi yönünde karar verilen yazılar ise ilk aşamada iki hakem görüşüne arz edilir. (Çeviriler, orijinal metinleriyle birlikte hakemlere gönderilir.)

- a) Her iki hakem de “yayınlanamaz” raporu verirse, yazı yayınlanmaz.
 - b) İki hakemden biri “yayınlanır” raporu verirse veya Yayın Kurulu hakem raporlarını yeterli görmezse, üçüncü bir hakemin görüşüne başvurur. Gelen rapora göre kararı Yayın Kurulu verir. (Gerekli görüldüğü takdirde Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayın Kurulu üçüncü hakeme başvurmaksızın nihai kararı verme hakkına sahiptir.
 - c) Hakemlerden bir veya ikisi “düzeltmelerden sonra yayınlanabilir” raporu verirse, yazı gerekli düzeltmeleri yapması için yazara geri gönderilir ve düzeltmelerden sonra gelen haliyle makale, gerekirse, nihai değerlendirmeyi almak için tekrar ilgili hakemin/hakemlerin görüşüne sunulur.
 - d) Onaylanan makaleler Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi formatına uygun hale getirilmesi için yazara gönderilir.
 - e) Yayın kurulu Dergi'nin görünüm ve üslup bütünlüğünü temin amacıyla yazılarda imla vs. ile ilgili küçük değişiklikler yapma hakkına sahiptir.
 - f) Nihai versiyonlar son okumaya tabi tutulur ve yayına hazırlanır.
- 12 Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayınlanmayacağına en geç üç ay içerisinde karar verilir ve çalışma sahibi konu hakkında bilgilendirilir.
 - 13 Sayı hakemlerinin isimleri derginin ilgili sayısında yer alır.
 - 14 Bir sayıda aynı yazara ait (telif/çeviri) en fazla iki çalışma yayımlanabilir.
 - 15 Yayımlanan makaleler için yazara telif ücreti ödenmez. Yayımlanan çalışmanın dil, üslup ve muhteva yönünden bilimsel ve hukuki her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına ait olup Yayın Kurulu'nu bağlamaz.
 - 16 Burada belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayın Kurulu'na aittir.

Yazım İlke ve Kuralları

- 1 Dergimize gönderilen yazılar, PC Microsoft Word (en az office 2003 sürüm.) programında yazılmalı veya bu programa uyarlanarak gönderilmelidir. Gönderilen yazılar bütün ekleriyle birlikte dergi formatında 25 sayfayı geçmemelidir.
- 2 "Dergimize gönderilen makaleler İSNAD atıf sistemi yazım kurallarına göre düzenlenmelidir. www.isnadsistemi.org adresinde ilgili klavuzlar mevcuttur.
- 3 Çeviri, sadeleştirme ve transkripsiyon yazılarına orijinal metinlerin fotokopileri eklenmelidir. Ayrıca kitap tanıtım ve değerlendirmelerine kitap kapak resmi JPEG formatında eklenmelidir.
- 4 Sayfa düzeni: A4 boyutunda, kenar boşlukları soldan 4,5 cm, sağdan 4.5 cm, üstten 5,4 cm, alttan 5,4 cm şeklinde ayarlanmalıdır.
- 5 Yazı biçimi: Palatino Linotype (ana metin: 10, dipnot: 8 punto); satır aralığı: tam, değer: 14 nk; paragraf aralığı: önce: 0 nk; sonra: 3 nk; Arapça metinlerde Traditional Arabic yazı tipi kullanılmalıdır.
- 6 Dergiye gönderilen yazıların hacmi kaynakça ve dipnotlarla birlikte 8.000 kelimeyi geçmemelidir.
- 7 Varsa yazıdaki tablo, grafik, resim vb. nesnelere sayfa düzeni genişliği olan 12 cm ebadını aşmamalıdır.
- 8 Kaynakça yazarın soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir.

